

INSTITUTUL PATRIMONIULUI CULTURAL
THE INSTITUTE OF CULTURAL HERITAGE
ИНСТИТУТ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

REVISTA DE ETNOLOGIE ȘI CULTUROLOGIE
Volumul XXXIV
THE JOURNAL OF ETHNOLOGY AND CULTUROLOGY
Volume XXXIV
ЖУРНАЛ ЭТНОЛОГИИ И КУЛЬТУРОЛОГИИ
Том XXXIV

Revista de Etnologie și Culturologie este indexată în Bazele de date:
SCOPUS
European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS)
Directory of Open Access Journals (DOAJ)
Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
Directory of Open Access scholarly Resources (ROAD)
Open Academic Journals Index (OAJI)
International Services for Impact Factor and Indexing (ISIFI)
CiteFactor

CHIȘINĂU, 2023

Colegiul de redacție al Revistei de Etnologie și Culturologie

Procop Svetlana. *Redactor-șef.* Doctor în filologie, conferențiar (Chișinău, Republica Moldova).

Zaicovschi Tatiana. *Redactor-șef adjunct.* Doctor în filologie, conferențiar (Chișinău, Republica Moldova).

Romanciuc Alexei. *Secretar-responsabil.* Doctor în culturologie (Chișinău, Republica Moldova).

Abusseitova Meruert. Membru-corespondent, doctor habilitat în istorie, profesor (Almaty, Republica Kazahstan).

Anastasopoulos Antonis. Profesor Asociat (Rethymnon, Grecia).

Arapu Valentin. Doctor în istorie (Chișinău, Republica Moldova).

Boda Gherghina. Doctor habilitat în istorie (Deva, România).

Cușnir Veaceslav. Doctor habilitat în istorie, conferențiar (Odesa, Ucraina).

Dîhanov Veaceslav. Doctor habilitat în istorie (Kaliningrad, Federația Rusă).

Dolghi Adrian. Doctor în istorie (Chișinău, Republica Moldova).

Duminica Ion. Doctor în politologie, conferențiar (Chișinău, Republica Moldova).

Duminica Ivan. Doctor habilitat în istorie (Chișinău, Republica Moldova).

Gheorghiev Galin. Doctor în etnologie (Sofia, Bulgaria).

Ghinoiu Ion. Doctor în geografie (București, România).

Gorofianiuk Inna. Doctor în filologie, conferențiar (Vinnița, Ucraina).

Goseva Vera. Cercetător, profesor (Skopje, Macedonia).

Grădinaru Natalia. Doctor în istorie (Chișinău, Republica Moldova).

Ispas Cornelia-Sabina. Academician (București, România).

Jdanov Vladimir. Doctor habilitat în filologie, profesor (Sapporo, Japonia).

Kalașnikova Natalia. Doctor habilitat în culturologie, profesor (Sankt Petersburg, Federația Rusă).

Kocój Ewa. Doctor habilitat în etnologie și antropologie culturală, profesor (Cracovia, Polonia).

Korotayev Andrey. Doctor habilitat în istorie, profesor (Moscova, Federația Rusă).

Marușiakova Elena. Doctor în istorie, profesor (Saint Andrews, Scoția, Marea Britanie).

Minasyan Svetlana. Doctor în pedagogie, profesor (Erevan, Armenia).

Neagota Bogdan. Doctor în filologie (Cluj-Napoca, România).

Nicoglo Diana. Doctor în istorie, conferențiar (Chișinău, Republica Moldova).

Osadci Raisa. Cercetător științific (Chișinău, Republica Moldova).

Palihovici Iulii. Cercetător științific (Chișinău, Republica Moldova).

Popov Veselin. Doctor în istorie (Saint Andrews, Scoția, Marea Britanie).

Rogojanu Dumitru-Cătălin. Doctor habilitat în istorie (Deva, România).

Scripnic Ana. Academician, doctor habilitat în istorie, profesor (Kiev, Ucraina).

Sîrbu Tatiana. Doctor în istorie (Louvain-la-Neuve, Belgia).

Stancev Mihail. Academician, doctor habilitat în istorie, profesor (Harkov, Ucraina).

Stepanov Veaceslav. Doctor habilitat în istorie, profesor (Moscova, Federația Rusă).

Ursu Valentina. Doctor în istorie, conferențiar (Chișinău, Republica Moldova).

Valențova Marina. Doctor în filologie (Moscova, Federația Rusă).

Vuillemenot Anne-Marie. Doctor în științe sociale și politice (Louvain-la-Neuve, Belgia).

Studiile și articolele din acest volum au fost supuse recenzării, discutate în cadrul Centrului de Etnologie al Institutului Patrimoniului Cultural și recomandate pentru publicare de către Consiliul Științific al Institutului Patrimoniului Cultural.

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34>

Redactori: dr. A. Gorea (textele în limba engleză), T. Osmochescu (textele în limba română), dr. T. Zaicovschi (textele în limba rusă).

Design, procesare computerizată, tehnoredactare, coperta: V. Iavrumean.

Coperta: „Casa Meșteroaiei”, Muzeul în aer liber din Dumbrava Sibiului, Complexul Național Muzeal ASTRA. Fotografie realizată de dl Valentin Arapu cu suportul dlui Lucian Robu, directorul muzeului și al dlor Adrian Scheianu și Lucian Olaru, muzeografi. 18-19 august, 2023.

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialiști în domeniu. Все публикуемые материалы рецензируются специалистами. All the papers to be published are reviewed by experts.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Revista de Etnologie și Culturologie / Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul de Etnologie;
col. red.: Svetlana Procop, ș. a. Chișinău: 2023, 150 p. Vol. XXXIV. Tiraj 100 ex.

CUPRINS

ETNOLOGIE ȘI CULTUROLOGIE

Natalia GOLANT, Nicolae SUHACEV	Reflectarea obiceiurilor funerare ale românilor din Valea Timocului în variantele timocene ale baladei „Miorița”	5
Evdochia SOROCEANU	„Sacrificiul de construcție” în obiceiurile și ritualurile găgăuzilor	11
Adrian DOLGHI	Locuința în mediul urban din RSS Moldovenească în anii 1944–1961	20
Tatiana ZAICOVSCHI	Tradițiile funerare și de pomenire ale lipovenilor din Republica Moldova ca ritualuri din etapa finală a ciclului vieții omului	28
Svetlana PROCOP	Mișcarea socială a romilor din Republica Moldova (1991–2001): liderii și organizații	38
Alexander GANCHEV, Yuliia UZUN	“Demography as history”: methods of studying the past (II)	49
Natalya MOSKOVCHUK, Mariana PALCHYNSKA	Formation of communicative competence in students of Ukrainian elementary schools with instruction in the languages of national minorities	59
Olha VOVK	Vasyl Nazarovych Karazin – prominent scientist and enlightener: a 21 st century vision (to the 250 th birth anniversary)	68
Iulii PALIHOVICI	Evreii din Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea în viziunea drumeților străini (I)	76

PAGINA TÂNĂRULUI CERCETĂTOR

Alexandru MARIN	Persecutarea intelectualului și omului politic Gheorghe I. I. C. Brătianu de către regimul comunist din România	85
Ecaterina PIHUROV	Imaginea Republicii Moldova în percepția turiștilor străini (în baza surselor mass-media): aspecte etnoculturale	94

COMUNICĂRI

Ion DUMINICA	Realizările multidimensionale ale Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România reliefate în ziarul „Glasul Romilor” (1934–1941) (III)	101
Valdemar KALININ	A study of how Prince and the Gypsy King preserved the traditions and habits of the Gypsies (Roma) in the Polish-Lithuanian Commonwealth (XVIII th century)	111
Irina IJBOLDINA	Reflectarea literară a valorilor familiale tradiționale ale familiei ruse din Moldova (secolele XIX–XXI)	119

RECENZII

Ivan DUMINICA	Cercetări științifice despre învățământul superior din RSS Moldovenească	129
Ion GUMENÂI	Hrușova: satul, școala și biserica. Schițe monografice și articole ale învățătorului Teodor Balmuș. Alcătuitori: dr. hab. Ivan Duminica și Alexandru Cerga. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 163 p.	132
Valentin ARAPU	Marjan Mihajlov. Călătorie prin bucătăria macedoneană. București: Editura Macedoneanul, 2021. 102 p.	134

Alexander GANCHEV, Vladimir MILCHEV	Думиника Иван. Църковният живот на българите в Бесарабия (1812–1918). Научни редактори: Николай Червенков, Милко Палангурски; Институт за културно наследство [и др.]. Chişinău: Lexon-Prim, 2023. 456 p. / Duminika Ivan. Church life of Bulgarians in Bessarabia (1812–1918). Scientific editors: Nikolay Chervenkov, Milko Palangursky; Institute of Cultural Heritage [etc.]. Chisinau: Lexon-Prim, 2023. 456 p.	136
Диана НИКОГЛО	Археолого-историко-этнографические описания Буджака: статьи 1884 года с комментариями и иллюстрациями. Сост. Иван Думиника, Игорь Сапожников. Одесса, 2023. 380 стр.	139
Сведения о редколлегии		140
Data on the Editorial Board		141
Condițiile de publicare ale materialelor în Revista de Etnologie și Culturologie		142
Условия публикации материалов в Журнале этнологии и культурологии		144
Conditions of publication of materials in the Journal of Ethnology and Culturology		147
Contents		149

ETNOLOGIE ȘI CULTUROLOGIE

Natalia GOLANT, Nicolae SUHACEV

Reflectarea obiceiurilor funerare ale românilor din Valea Timocului în variantele timocene ale baladei „Miorița”*<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.01>**Rezumat****Reflectarea obiceiurilor funerare ale românilor din Valea Timocului în variantele timocene ale baladei „Miorița”**

Colecția fundamentală de înregistrări ale textelor baladei „Miorița” de A. Fochi (București, 1964) relevă o variație sesizabilă în descrierile testamentului ciobanului, cât și ale aspectului înmormântării sale. Colecția conține și un text înregistrat de către D. Caracostea în 1941 într-un lagăr de prizonieri de război de la un originar din satul Brza Palanka din Serbia de Răsărit. Numărul de texte de baladă localizate în satele din estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei este destul de mare. Particularitatea acestor variante în comparație cu versiunea „clasică” a lui A. Russo, publicată în redacția lui V. Alecsandri, constă în absența motivului „moarte-nuntă”. „Testamentul ciobanului” este prezent în toate versiunile „Mioriței”. În unele dintre ele, înregistrate în satele țăranilor (vorbitori de graiuri oltenești ale limbii române din Valea Timocului), pe lângă dorința ciobanului de a fi înmormântat lângă stâna de oi, există și rugămintea să-i facă pomană, adresată mamei lui, sau să împartă săracilor banii pe care îi ascunsese. Se poate presupune, cu referire la organizarea pomenilor și la distribuirea darurilor comemorative, că sunt legate de particularitățile ritului funerar al românilor din Valea Timocului, care acordă o mare importanță acestor acțiuni.

Cuvinte-cheie: texte folclorice, motive, obiceiuri funerare, țărani, ungheni, Valea Timocului.

Резюме**Отражение погребально-поминальной обрядности румын долины Тимока в тимокских вариантах румынской баллады «Миорица»**

Фундаментальный свод записей текстов баллады «Миорица» А. Фоки (Бухарест 1964) позволяет выявить заметное варьирование в описаниях как завещания пастуха, так и внешнего вида его захоронения. В этом своде представлен и текст, записанный Д. Каракостей в 1941 г. в лагере для военнопленных от уроженца села Брза Паланка (Восточная Сербия). Количество текстов баллады, локализуемых в селах Восточной Сербии и Северо-Западной Болгарии, довольно велико. Свообразие этих вариантов в сравнении с «классическим» вариантом А. Руссо, опубликованным в редакции В. Александре, заключается в отсутствии мотива «смерть – свадьба». «Завещание пастуха» присутствует во всех вариантах «Миорицы». В некоторых из них, записанных в селах цыган (носителей олтенских говоров румынского языка, живущих в долине Тимока), кроме желания пастуха быть похороненным рядом с загонем для овец, содержится просьба к мате-

ри устроить ему поминки или раздать спрятанные им деньги беднякам. Можно предположить, что упоминания об организации поминок и о раздаче поминальной милостыни (поминальных даров) связаны с особенностями погребально-поминальной обрядности румын долины Тимока, придающих этим действиям большое значение.

Ключевые слова: фольклорные тексты, мотивы, погребальная обрядность, цыгане, унгурияне, долина Тимока.

Summary**Reflection of the funeral and memorial rites of the Romanians of the Timok Valley in the Timok versions of the Romanian ballad “Miorița”**

The fundamental set of recordings of the texts of the ballad “Miorița” by A. Fochi (Bucharest, 1964) reveals a noticeable variation in the descriptions of both the shepherd’s testament and of his burial. This collection also contains a text recorded by D. Caracostea in 1941 in a prisoner of war camp from a native of the village of Brza Palanka (eastern Serbia). The number of ballad texts localized in the villages of eastern Serbia and northwestern Bulgaria is quite large. The originality of these variants in comparison with the “classic” version by A. Russo, published in the editorship of V. Alecsandri, consists in the absence of the “death-wedding” motif. The “Shepherd’s Testament” is present in all versions of “Miorița”. In some versions, recorded in the villages of țărani (speakers of the Olten dialect of Romanian language who live in the Timok Valley), in addition to the desire of the shepherd to be buried next to the sheep pen, there is a request to his mother to arrange a wake for him, or to distribute the money that he had hidden to poor people. It can be assumed that the references to the organization of commemoration and the distribution of commemorative gifts are associated with the peculiarities of the funeral and memorial rites of the Romanians of the Timok Valley, who attach great importance to these actions.

Key words: folklore texts, motifs, funeral rites, țărani, ungheni, Timok valley.

În prezent sunt publicate peste o mie de variante ale baladei „Miorița”, care a fost descoperită de poetul Alecu Russo în 1846, în vecinătatea mănăstirii Soveja¹ (județul Vrancea în Principatul Moldovei). Scriitorul a trimis înregistrarea baladei prietenului său Vasile Alecsandri, care a publicat textul cu o anumită revizuire poetică în revista „Bucovina” (18 februarie 1850). În 1991, în arhiva orașului Târgu Mureș, a fost descoperită

o versiune anterioară a „Mioriței”, consemnată la sfârșitul secolului al XVIII-lea de către Ioan Șincai (fratele lui Gheorghe Șincai, unul dintre fondatorii Școlii Ardelene) (Прокофьева 2008: 9). Spre deosebire de textul lui Alecsandri, această variantă n-a avut nicio influență asupra folclorului și folcloristicii românești.

Cea mai reprezentativă colecție de variante ale baladei „Miorița” este volumul lui Adrian Fochi „Miorița. Tipologie. Circulație. Geneză”, care acoperă 702 versiuni ale baladei, 123 fragmente și 19 texte înregistrate în afara României, printre care 6 sunt variante din Valea Timocului (Fochi 1964: 980-987, 1065-1067). Intriga baladei în versiunea „clasică” a lui Russo și Alecsandri este următoarea: trei ciobani coboară din munți în vale. Doi dintre ei („Baciul ungurean/ Și cu cel vrâncean”), vorbesc să-l omoare pe al treilea („moldovan”), că „are oi mai multe”, auzind cum „se vorbiră” ciobanii dușmani, sfătuiește stăpânului său să păzească. Ciobanul îi spune Mioriței să spună dușmanilor ca să-l îngroape lângă stână și să-i pună trei fluieri în cap, iar mamei lui să-i spună că s-a însurat „cu fata de crai/pe o gură de rai” (Alecsandri 1966: 17-20). Descrierea metaforică a morții ciobanului ca nuntă care încheie povestirea devine o unire a protagonistului cu natura.

În privința obiceiurilor funerare, această versiune este aproape panteistică. Ea conține un motiv păgân al unei nunți-moarte, mai degrabă decât niște elemente ale credințelor și ritualurilor creștine. Variantele timocene ale baladei contrastează cu ele în acest sens.

Până în prezent sunt cunoscute 16 versiuni publicate ale baladei localizate în satele românești din Valea Timocului. Una dintre ele a fost înregistrată în Bulgaria (în satul Slanotârni din județul Vidin), dar restul în Serbia – pe teritoriul comunei Zaječar (satul Halovo), comunei Negotin (satele Aleksandrovac sau Zlocutea, Crnomasnica, Mokranje și Srbovo sau Sârbovlași), comunei Kladovo (satele Brza Palanka și Rtkovo), comunei Bor (satul Slatina), comunei Žagubica (orașul Žagubica) și comunei Kučevo (satele Duboka și Rakova Bara). Cel mai vechi text, numit „Strinul”, a fost înregistrat în mai 1941 de către Dumitru Caracostea într-o tabără de prizonieri de război din Iugoslavia, care a fost situat în comuna Curcani a județului Ilfov, în apropierea Bucureștiului. Informatorul de la care a fost consemnat acest text se numea Miailă a lu Mariana a lu Pătru, sau, sârbește, Meila Petrović. Era originar din satul Brza Palanka din comuna Kladovo.

Dumitru Caracostea a publicat textul baladei „Strinul” în „Revista Fundațiilor Regale” (Caracostea 1941)².

În același 1941, Ion Apostol a publicat o altă versiune a baladei tot din satul Brza Palanka în revista „Convorbiri literare” (Apostol 1941: 1011-1014). Este similar cu versiunea înregistrată de către Caracostea. La scurt timp, în anii 1942–1943, au fost publicate variantele acestei balade din Valea Timocului, înregistrate de către Ion Pătruț (din satul Mokranje a comunei Negotin), de către Cristea Sandu Timoc (din satul Rtkovo a comunei Kladovo și din satul lui natal Aleksandrovac sau Zlocutea a comunei Negotin) (Pătruț 1942; Sandu-Timoc 1942; 1943). Aceste texte sunt incluse în colecția lui A. Fochi.

Mai târziu, C. Sandu Timoc a publicat încă trei variante timocene ale acestei balade – două din satul Crnomasnica a comunei Negotin și una din satul Slanotârni al comunei și județului Vidin (Bulgaria) (Sandu Timoc 1967: 257-265). La mijlocul anului 1970, Ratomir Marković a publicat un fragment al baladei „Miorița” din satul său natal Racova Bara a comunei Kučevo (Marković 1974: 177-186). Varianta acestei balade din satul Duboka (tot din comuna Kučevo) a fost publicată în 2020 de către Paun Durlić – etnolog din Serbia de origine română. Paun Durlić a inclus-o împreună cu alte texte folclorice în cartea sa „Rumînji în zovîmit đî suare (povješć alu Rumînji đin Poreša, Pjeku al đî Sus šî cînuturlji vešinje)”. Varianta din Duboka este numită „Uoićă balură ku kornjicu-n gură” (Durlić 2020). Mult mai înainte, Durlić a publicat varianta acestei balade pe site-ul lui personal (Durlić 2011). În 2022, istoricul Slavoljub Gacović a publicat într-o colecție de texte folclorice românești de pe Valea Timocului în cinci volume o versiune a acestei balade din satul său natal Halovo a comunei Zaječar (Gacović 2022: 214-216). Versiunea din satul Slatina a comunei Bor a fost înregistrată și publicată de către Filip Paunjelović – muzicolog din Serbia de origine română (Paunjelović 2018: 226-227)³. Varianta din Žagubica, numită „Păcurar dânu muncce”, a fost postată pe internet de către etnologul Dragan Stojanjelović, profesor la Universitatea din Novi Sad (Păcurar dânu muncce).

O versiune nelocalizată, numită „Mneurica baluca”⁴, interpretată de cântăreața Katica Todorović-Arandelović, a fost postată online de regizorul amator Novica Paulić (*Mnneurica baluca*). Variantele din satele Slanotârni, Halovo, Aleksandrovac, Crnomasnica, Mokranje, Srbovo, Brza Palanka

și Rtkovo aparțin zonei dialectale *țărănești* (*oltenești*), iar cele din Slatina, Duboka, Žagubica și Rakova Bara – zonei dialectale *ungurenești* (*bănățene*)⁵.

Intrigile variantelor timocene ale „Mioriței” sunt mai reprezentative. În majoritatea textelor timocene, cu excepția variantei Katicei Todorović-Aranjelović, este inclus motivul „testamentul ciobanului”. Protagonistul cere să le spună dușmanilor care vor să-l omoare (în textele din Slatina și Duboka și în varianta B din Crnomasnica), sau mamei sale (în textele din Slanotârn, Žagubica, Brza Palanka, Aleksandrovac, Mokranje și în varianta A din Crnomasnica), unde și cum să-l îngroape (Paunjelović 2018: 226-227; Durlić 2020; Sandu Timoc 1943; Sandu Timoc 1967: 257-265; Păcurar dâ n muncce; Caracostea 1941; Pătruț 1942). Conform textului din Halovo, oaia însăși trebuie să îngroape ciobanul (Gacović 2022: 214-216).

De obicei, ciobanul cere, în mod tradițional, să fie îngropat lângă stână, pentru a putea auzi lătratul câinilor și behăitul oilor. În multe variante timocene, un fluier ciobănesc este menționat ca „recuzită funerară”, fiind așezat în mormânt sau pe mormânt. Acest amănunt lipsește numai în una din cele două variante consemnate la Crnomasnica (în varianta B, intitulată „Miorița”) și în varianta din Slatina (Sandu Timoc 1967: 257-265; Paunjelović 2018: 226-227). În varianta din Duboka, păstorul cere să-i pună la cap un fluier de fag (Durlić 2020). În varianta din Mokranje – să i se pună două fluieri la cap – unul din lemn și unul din os (Pătruț 1942). În varianta A din Crnomasnica sunt menționate trei fluieri – din stuf, din corn și din salcie (Sandu Timoc 1967: 257-265). Versiunea din Brza Palanka înregistrată de D. Caracostea povestește despre două fluieri ce ar trebui să fie așezate la cap – unul de soc și unul de brad cu *dopul de os* (Caracostea 1941). În varianta de la Slanotârn (Bulgaria) – un fluier de os să-i fie pus la cap (Sandu Timoc 1967: 257-265).

În timp ce crengile de soc sau de fag erau materialul obișnuit pentru confecționarea fluierelor ciobănești, fluierile din os n-au existat la români. În contextul cântecelor epice românești, un fluier din os poate fi comparat cu un copuz (kobîz) din os care este menționat, de exemplu, într-una din versiunile oltenesti ale baladei „Chira Chiralina”. În acest caz, eposul românesc ne permite să admitem urme ale influențelor orientale, și anume turcești (Сухачев 2001: 283-303).

Ritul funerar al românilor din Valea Timocului sugerează că obiectele pe care le-a folosit mortul

și care au fost importante pentru el în timpul vieții sale pot fi așezate în mormânt (un rezident al satului Halovo, clarinetist, pe care l-am intervievat în primăvara lui 2022, a spus că unul dintre clarinetele lui va fi îngropat cu el când va muri⁶). Într-o variantă de baladă din satul Halovo, ciobanul cere să „i se pună la mormânt un fluier de soc în loc de cruce: *Și stîlp că să-m faci/ Fluieraș de soc...* (Gacović 2022: 214-216). Pentru desemnarea unei pietre funerare aici se folosește cuvântul „stâlp”, care în Halovo și în satele vecine înseamnă o cruce de lemn, instalată la mormânt⁷. S-ar putea remarca asemănarea cu obiceiul turc (din Asia Centrală) de a pune la mormânt la cap și la picioare în calitate de stâlpi mânerile de pe targa pe care era adus mortul. Varianta „Mioriței” din județul Teleorman (Oltenia) menționează și un „stâlp”: *Ciobanii sosea/ Și mi-l omora./ Unde mi-l îngropa?/ Cam în dosul stânii/ Ca s-auză câinii/ Stâlp ce-mi puneae?/ Căvălașul lui,/ Criviț că-mi batea,/ Cavalul urla,/ Pe Ion jelea* (Fochi 1964: 703). Să ne amintim și de varianta ardelenescă – colinda „Trei ciobani”, în care în fruntea ciobanului ucis este instalat un „fluier mare”, iar la picioare se pune o „trâmbițioare” (Densusianu 1923: 44). Un alt text din Teleorman, publicat de către Gr. Gh. Tocilescu, ne povestește că la mormânt este pus un căvălaș ca „stâlp” (Tocilescu 1900: 3-4). Sunt cunoscute și versiuni destul de conforme cu obiceiurile designului creștin al locului de înmormântare. De exemplu: *Iar din gluguliță/ Să-mi faci iconiță,/ Și din trisculiță/ Să-mi faci cruciuliță,/ Și din buciumaș,/ Să-mi faci prăpuraș* (Caracostea 1969 (1): 186-187).

Sunt cunoscute între variantele „Mioriței” și versiuni în care se exprimă dorința ca mormântul să fie aranjat „pe un munte înalt”, ceea ce este obișnuit, de exemplu, pentru tradițiile funerare din Asia Centrală. Și o coincidență opusă este identificată – un copuz (kobîz) inventat de eroul mitic turc Korkut, a fost așezat la mormântul lui, iar pe parcursul timpului a scos singur sunete de jale; două morminte ale personajului epopeii turcmene *Gambaru* sunt împodobite cu un copac, care, se presupune, că a crescut din cuierul dutarului său (Басилов 1967: 16). Astfel, medierea triburilor turcice în răspândirea acestui obicei și în răspândirea lui în Balcani s-ar putea să fie văzută ca o ipoteză permisibilă (Сухачев 2001: 283-303).

Mai multe texte timocene conțin motivul „maica bătrână”. În textul „Strinu”, consemnat de Sandu Timoc în Aleksandrovac și Crnomasnica, se regăsește și motivul „nunta-moarte”, care este prezent

în multe versiuni românești, inclusiv varianta „clasică” a lui V. Alecsandri. Descrierea nunții în această variantă timoceană este asemănătoare cu cea a lui Alecsandri: *Păsări, lăutari, / Preoți, munții-ai mari; / Soarele și luna / Mi-au ținut cununa!* (Alecsandri 1966: 17-20). Totuși, aici protagonistul nu spune că s-a căsătorit cu fata de crai, ca în versiunea lui Alecsandri, ci roagă să-i spună mamei sale că și-a luat de mireasă un pistol mic și ruginit, cu trei ani în urmă încărcat cu aur și argint (Sandu Timoc 1967: 257-265).

În legătură cu motivul *nunții-moarte* din „Miorița” există o cantitate remarcabilă de percepții. Acest motiv a fost cercetat în special de folcloriști români precum Constantin Brăiloiu și Henri Stahl (Brăiloiu 1946; Stahl 1938: 104-119). Românii, la fel ca multe alte grupuri etnice, au anumite momente de apropiere între ritualurile de nuntă și cele de înmormântare. De exemplu, un *pom* poate fi prezentat atât în context ritual de nuntă, cât și la înmormântare (pomul ca semn de nuntă sau de moarte se întâlnește atât la românii din România – în Oltenia, Muntenia, Moldova etc., cât și la românii din Serbia de Răsărit). De exemplu, o fată tânără, adică necăsătorită, poate fi îngropată într-o rochie de mireasă, o ladă de zestre și un sicriu pot fi desemnate prin același cuvânt (de exemplu, *tron* sau *sândâc*) etc. Cu toate acestea, în versiunea timoceană a baladei, motivul *nunta-moarte*, după toate probabilitățile, este împrumutat din cărți – Sima Prunaru din Aleksandrovac (informatorul lui Sandu Timoc) ar putea cunoaște „Miorița” lui Alecsandri. În alte variante provenite din Timoc acest motiv este absent.

În unele variante timocene, motivul *maica bătrână* este completat de mențiunea că protagonistul a reușit să salveze turma pe care ucigașii lui au vrut s-o ia pentru ei (variantele unguenească de la Žagubica), sau a ascuns banii primiți pentru lână și miei vânduți (aproape toate textele țărănești, cu excepția variantei B din Crnomasnica). În textele de la Brza Palanka găsim o descriere detaliată a comorii și o listă impresionantă de monede care au circulat în diferite țări. Sunt amintiți lei, dinari (*dinări*), lire (*rile*) și napoleondores (*polișori*) (Caracostea 1941; Vrabie 1966: 272). Conform variantei din Aleksandrovac și variantei A din Crnomasnica, Miorița a dat naștere la mulți miei, creând o nouă turmă. Același text spune că mama ciobanului ucis a mers la judecată și că ucigașii au fost închiși pentru tot restul vieții (Sandu Timoc 1967: 257-265). Conform variantei din Mokranje, ucigașii, care au fost găsiți de mama ciobanului ucis, au fost spân-

zurați (Pătruț 1942). Acesta este un motiv rar; de exemplu, Tatiana Tsivyan, în secțiunea monografiei sale „Fundatiile lingvistice ale modelului balcanic al lumii” dedicată „Mioriței”, notează că variantele cu expunerea și pedepsirea ucigașilor, aparent, nu există (Цивьян 1990: 189).

În textele din Brza Palanka, o atenție deosebită se acordă faptului că mama trebuie să împartă banii ascunși de cioban ca pomană, sau să plătească lăutarilor pentru cântarea la pomana fiului (Caracostea 1941; Apostol 1941). Putem să remarcăm că invitația lăutarilor nu numai la înmormântări, ci și la pomeni – în special, în a doua zi după înmormântare, în a patruzecia zi etc. – este tipică pentru unele sate românești din Valea Timocului. Această practică a fost înregistrată de noi în timpul cercetărilor de teren din 2022 în satul Halovo al comunei Zaječar, unde trăiesc mai mulți lăutari (în Halovo, precum și în Brza Palanka, locuiesc purtătorii graiului oltenesc).

În 1943, Alexandru Husar, analizând varianta consemnată de Ioan Apostol în Brza Palanka, scria despre „pământenia” textului timocean față de varianta „clasică” a lui Vasile Alecsandri, consemnată în Moldova, – aici lăutarii trebuie să cânte pe bani la pomană, în timp ce în varianta lui Alecsandri *nunta-moarte* este însoțită de cântatul păsărilor, care mai sunt numite și lăutari și care cântă gratuit (Husar 1943: 688-689). Totuși, varianta în care *nunta-moarte* și păsările-lăutari sunt descrise aproape cu aceleași cuvinte ca și în varianta lui V. Alecsandri, a fost înregistrată în Valea Timocului. Gheorghe Vrabie, în monografia „Balada populară română”, notează cu referire la banii ascunși și la pomana ce urmează să fie făcută de mama ciobanului, care sunt tipice variantelor din Timoc, sunt relativ noi și sunt condiționate de realitățile locale (Vrabie 1966: 272). În varianta din satul Mokranje al comunei Negotin, consemnată și publicată de către I. Pătruț, ciobanul le spune oilor să-i dea mamei, pentru ca ea să împartă săracilor banii ascunși de el pentru sufletul lui (Pătruț 1942: 329-384).

Moartea violentă la românii din Valea Timocului, precum și în rândul românilor care locuiesc pe teritoriul României, este considerată moarte „rea”, fiindcă se complică viața de apoi. Prin urmare, de exemplu, un muribund ar trebui să țină în mână o lumânare aprinsă. Potrivit credințelor românilor din Valea Timocului, moartea subită a cuiva necesită anumite eforturi din partea rudelor mortului, menite să-i îmbunătățească existența postumă. Pentru a face acest lucru, pot oferi lumânări, haine și alte

obiecte ca daruri de înmormântare, pot aranja mese funerare suplimentare, pe lângă cele general acceptate, ceea ce necesită mai multe cheltuieli. Poate că acest lucru explică parțial referințele persistente, caracteristice versiunilor timocene ale baladei, că ciobanul a reușit să ascundă și să-i dea banii acumulați mamei sale.

Articolul nostru este preliminar. Am încercat să atragem atenție asupra posibilității și perspectivei studierii folclorului nu numai în contextul poeziei istorice sau al aspectelor folclorice propriu-zise, ci și ținând cont de acțiunea rituală și de tradițiile culturale cu care „poezia populară” se intersectează inevitabil.

Note

* Cercetarea Nataliei Golant a fost elaborată în cadrul proiectului: “Славяно-неславянские пограничья: похоронно-поминальный обряд в этнолингвистическом освещении / Slavic-non-Slavic borderlands: funeral and memorial rite in ethnolinguistic coverage” № 22-18-00484, <https://rscf.ru/project/22-18-00484/> (vizitat 15.09.2023).

¹ În comuna Soveja, județul Vrancea, Moldova, formată din satele Dragosloveni și Rucăreni.

² Mai târziu, acest text a fost publicat de către A. Fochi (Fochi 1964: 1065-1067). În plus, este inclus în primul volum al cărții D. Caracostea „Poezia tradițională română” (Caracostea 1969. Vol. I: 293).

³ Versiunea „Mioriței” din Slatina publicată de către F. Paunjelović a fost mai târziu republicată de către P. Durlić și S. Gacović; versiunea din Duboca publicată de către P. Durlić, tot așa a fost republicată de către S. Gacović (vezi Paunjelović 2018: 226-227; Durlić 2020; Gacović 2022: 216-218).

⁴ Este numele videoclipului de pe YouTube care se pronunță ca „Mneurița băluță”.

⁵ Denumirile graiurilor (*țărănești* și *ungurenești*) și ale purtătorilor de aceste graiuri (*țărani* și *ungureni*) provin de la denumirile țărilor din care ei au venit: denumirea *țărani* – de la Țara (prima parte a denumirii „Țara Românească”), *ungureni* – de la Țara Ungurească (Austro-Ungaria) (vezi Романски 1916).

⁶ Pe celălalt dânsul planifică să-l lase discipolului său.

⁷ Cuvântul „stâlp” pare să fi căpătat sensul de „cruce” prin adiacența funcțiilor, întrucât crucea (de lemn sau de piatră, mai târziu și de metal) este cel mai cunoscut semn de mormânt la creștini.

Referințe bibliografice / References

Alecsandri V. 1966. Opere. Vol. 3. Text ales și stabilit de G. Rădulescu-Dulgheru. Studiu introductiv de G. Niculescu. București: Editura pentru literatură.

Apostol I. 1941. Striinu. Variantă a Mioriței din Valea Timocului. În: Convorbiri literare, LXXVI, p. 1011-1014.

Brăiloiu C. 1946. Sur une ballade roumaine: La Mioritza. Genève: Kundig.

Caracostea D. 1941. Miorița în Timoc. În: Revista Fundațiilor regale, vol. VIII, 1 aprilie 1941, nr. 4, p. 141-144.

Caracostea D. 1969. Poezia tradițională română: balada poporană și doina. Vol. 1–2. Ed. critică de D. Șandru. Prefață de O. Bîrlea. București: Editura pentru literatură.

Densusianu O. 1923. Viața păstorească în poezia noastră populară. Vol. 1–2. București: Casa școalelor.

Durlić P. Es. 2011. Uoița balură, ku kornițu-n gură. Narodna književnost Vlaha: kartica zapisa, obrađena: 20.12.2011. http://www.paundurlic.com/vlaski.recnik/kn_celarec.php?action=upd&id=12&fbclid=IwAR1Uq7mI4xiaaAEEKMMjpw-gvUD-grTOnMmQXzg5KOZGU8M5XEM-Npk9pMxQ (vizitat 02.07.2023).

Durlić P. Es. 2020. Rumînji în zovîrnjit di suare. Vlasi na zalasku sunca. Majdanpek: Udruženje građana “Pekus”.

Fochi A. 1964. Miorița: Tipologie, circulație, geneză, texte. București: Editura Academiei RPR.

Gacović S. 2022. Literatura populară a românilor din Serbia de Răsărit. Vol. IV. Timișoara: Editura Universității de Vest.

Husar A. 1943. În jurul unei variante a Mioriței. În: Revista Fundațiilor regale, anul X, nr 6, 1 iunie 1943, p. 688-689.

Marković R. 1974. Privire generală asupra poeziei populare a românilor din Serbia Răsăriteană. În: Analele Societății de limba română, 5, p. 177-186.

Mnjeurica baluca. Katica Todorović V. Pesma 19. <https://www.youtube.com/watch?v=ga6JchpfYRc> (vizitat 02.07.2023).

Paunjelović F. 2018. Tradicionalna kultura Vlaha Crnorecja. Boljevac: Kulturno-obrazovni centar Boljevac.

Păcurar dâns muce (Miorița din Homoli) – Țobanin iz planine. <https://www.youtube.com/watch?v=dHN3UomuWzs> (vizitat 02.07.2023).

- Pătruț I. 1942. Folclor de la românii din Sârbia. În: Anuarul arhivei de folclor, VI, Cluj, p. 329-384.
- Sandu-Timoc C. 1942. Folklor din Timoc. În: Timocul, 9, p. 47.
- Sandu-Timoc C. 1943. Strinu. În: Revista Fundațiilor regale, X/12, 1 decembrie 1943, p. 650-653.
- Sandu Timoc C. 1967. Cântece bătrânești și doine. București: Editura pentru literatură.
- Stahl H. H. 1938. Filozofarea despre filozofia poporului român. În: Sociologia românească, III, nr. 3-4, p. 104-119.
- Tocilescu Gr. G. 1900. Materialuri folkloristice. Vol. I. Poesia poporană. București: Tipografia „Corpului didactic” C. Ispasescu&G. Bratanescu.
- Vrabie Gh. 1966. Balada populară română. București: Editura Academiei RSR.
- Басилов В. Н. 1967. Пережитки доисламских верований в мусульманском культе святых (на материале Туркмении). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. М.: Институт. / Basilov V. N. 1967. Perezhitki doislamskih verovaniy v doislmskom kul'te sv'atyyh (na materiale Turkmenii). Avtoref. diss. ... kand. istor. nauk. M.: Institut etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaya RAN.
- Прокофьева И. Н. 2008. Народная баллада «Миорица» в контексте румынской литературы XIX–XX вв. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М.: Институт славяноведения РАН. / Prokof'eva I. N. 2008. Narodnaya ballada „Miorița” v kontekste rumynskoy literatury XIX–XX vv. Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. M.: Institut slavyanovedenia RAN.
- Романски С. 1916. Разпространението на власите между Тимок и Морава и на цинцарите в Македония. În: Научна експедиция в Македония и Поморавието. Съст. Петър Хр. Петров. / Romanski S. 1916. Razprostraneniето na vlasite mezhdu Timok i Morava i na cincarite v Makedoniia. In: Nauchna ekspediciia v Makedoniia i Pomoraviето. S'tst. Pet'r Khr. Petrov. http://macedonia.kroraina.com/bg_1916/bg_1916_2_12.htm?fbclid=IwAR0PHhQFUs6vAk8vQhFfb_vpj-bwNBhjv8xQNNYohbH2RY-0OsNF-YuwDZ-MA#g1 (vizitat 05.07.2023).
- Сухачев Н. Л. 2001. «Миорица» (фрагмент восточнороманского эпоса). În: Studia linguistica et balcanica. Памяти Агнии Васильевны Десницкой (1912–1992). СПб.: Наука, с. 283-303. / Suhacev N. L. „Miorița” (fragment vostochnoromanskogo eposa). In: Studia linguistica et balcanica. Pam'ati Agnii Vasil'evny Desnitskoy (1912–1992). SPb.: Nauka, p. 283-303.
- Цивьян Т. В. 1990. Лингвистические основы балканской модели мира. М.: Наука. / Tsivyan T. V. 1990. Lingvisticheskie osnovy balkanskoy modeli mira. M.: Nauka.
- Natalia Golant** (St. Petersburg, Russia). Doctor în istorie, Muzeul de Antropologie și Etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera) AȘR.
- Наталья Голант** (Санкт-Петербург, Россия). Кандидат исторических наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН.
- Natalia Golant** (Saint Petersburg, Russia). PhD in History, Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography of Russian Academy of Sciences.
- E-mail:** natalita1977@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-0906-9560
- Nicolae Suhacev** (St. Petersburg, Russia). Doctor în filologie, Institutul de Studii lingvistice al AȘR.
- Николай Сухачев** (Санкт-Петербург, Россия). Кандидат филологических наук, Институт лингвистических исследований РАН.
- Nikolay Suhachev** (Saint Petersburg, Russia). PhD in Philology, Institute for Linguistic Studies of Russian Academy of Sciences.
- E-mail:** nsuh@inbox.ru
ORCID: 0009-0008-4179-0017

„Sacrificiul de construcție” în obiceiurile și ritualurile găgăuzilor

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.02>

Rezumat
„Sacrificiul de construcție” în obiceiurile și ritualurile găgăuzilor

În articol sunt elucidate percepțiile găgăuzilor despre necesitatea „sacrificiului de construcție” pentru a asigura trăinicia edificiului și a atrage spiritul-protector al casei (*tulsim*), care va proteja locuința și locuitorii ei de forțele malefice. La găgăuzi, fiecare etapă în construcția casei începe cu aducerea ofrandelor. În calitate de ofrande sunt oferite grâul, făina, pâinea, monedele, găina/cocoșul, berbecuțul. Din carnea pasării/animalului de ofrandă găgăuzii prepară bucate rituale sau oferă în dar vietăți vii. Exemple de zidire de vii a oamenilor sau animalelor în fundațiile caselor nu au fost consemnate în comunitățile găgăuze. În memorialistica populară s-au păstrat unele amintiri despre existența obiceiului de măsurare de către constructori a umbrei omului (*boy ölçmäk*), obiceiul dat fiind cunoscut în spațiul Carpato-Balcanic drept ritualul de „fugă a umbrei” sau „furtul umbrei”. În articol este coroborată cunoscuta narațiune găgăuză „Despre ofranda umană, îngropată în timpul construcției unui pod” cu subiectele similare, expuse în limbile greacă, bulgară și turcă. Studiul a arătat că ritualurile de „sacrificiu de construcție” și legendele despre acesta au fost împărtășite de către strămoșii găgăuzilor în Balcani, fiind răspândite ulterior în Basarabia, ținut în care ele s-au păstrat până în zilele noastre într-o dimensiune ceva mai redusă ca text, transformată stilistic și regândită în timp.

Cuvinte-cheie: găgăuzi, locuință, construcție ritualică, aducerea ofrandelor, sacrificiul de construcție.

Резюме
«Строительная жертва» в обычаях и обрядах гагаузов

В статье раскрываются представления гагаузов о необходимости принесения «строительной жертвы» для обеспечения прочности постройки, чтобы приобрести духа-хранителя дома (*tulsim*), который защитит жилище и его обитателей от влияния злых сил. У гагаузов начало каждого этапа строительства дома отмечается жертвоприношением. В качестве жертвы выступают зерно, мука, хлеб, монеты, курица/петух, барашек. Из жертвенного животного гагаузы готовят ритуальное блюдо или дарят его живым. Воспоминаний о замуровывании гагаузами живых людей или животных в основание дома не зафиксировано, первыми в новопостроенный дом впускают петуха или кошку. В народной памяти сохранились воспоминания об обычае измерения строителями тени человека (*boy ölçmäk*), известном в Карпато-Балканском регионе как обряд «бегства тени» или «кражи тени». В статье проводится сопоставление известного гагаузского нарратива «О человеческой жертве, зарытой при постройке моста», с

аналогичными сюжетами рассказов на греческом, болгарском и турецком языках. Исследование показало, что как сам способ ритуального принесения «строительной жертвы», так и легенды о нем были восприняты предками гагаузов на Балканах, получили широкое развитие в Бессарабии и сохранились до наших дней среди гагаузов в редуцированном, трансформированном и переосмысленном виде.

Ключевые слова: гагаузы, жилище, строительная обрядность, жертвоприношение, строительная жертва.

Summary
“Construction Sacrifice” in the Customs and Rituals of the Gagauz

The article reveals the ideas of the Gagauz about the necessity of offering a “construction sacrifice” to ensure the durability of the construction and to acquire a guardian spirit of the house (*tulsim*), which will protect the dwelling and its inhabitants from the influence of evil spirits. Among the Gagauz, the beginning of each stage of house construction is marked by a sacrificial offering. The sacrifices are grain, flour, bread, coins, chicken / rooster, lamb. From the meat of the sacrificial bird/animal, the Gagauz prepare a ritual dish or give it alive as a present. There are no memories of Gagauz people of walling up live people or animals in the foundation of a house, the first to enter a newly built house is a rooster or a cat. The folk memory preserves recollections of the custom of measuring a person’s shadow by the builders (*boy ölçmäk*), known in the Carpatho-Balkan region as the rite of “shadow fleeing” or “shadow stealing”. The article also draws comparisons between the well-known Gagauz narrative “The Human Sacrifice Buried During Bridge Construction” and similar stories found in Greek, Bulgarian, and Turkish languages. The study showed that both the rituals of “construction sacrifices” and the legends about them were adopted by the ancestors of the Gagauz in the Balkans, were widely developed in Bessarabia and have survived to this day in a reduced, transformed and reinterpreted form.

Key words: Gagauz people, dwelling, construction rituals, sacrifice, construction sacrifice.

Găgăuzii, la fel ca și alte popoare, la zidirea casei practicau ritualul de oferire a „ofrandei de construcție”, care avea menirea, pe de o parte, să îmbuneze forțele supreme, iar pe de altă parte, să estompeze spiritele împărăției subterane, protejând astfel spațiul de habitat. Persistența acestui obicei este confirmată atât în sursele folclorice, cât și în studiile etnografice.

La etape diferite ale construcției casei erau aduse ofrande variate care erau destinate anumitor forțe. Astfel, la etapa de demarare a lucrărilor de construcție a casei erau oferite spiritelor pământului pâinea și sarea, în calitate de jertfă nesângeroasă, ca plată pentru teritoriul luat de la aceste spirite. Pe lângă toate, sarea fundamenta dreptul noii familii de a explora spațiul respectiv, practica respectivă fiind cunoscută ca „dreptul sării” sau „dreptul acordului asupra acestui teritoriu”. Actualmente, în câteva sate, la demararea lucrărilor de construcție a fundației casei, în fața viitoarei intrări în domiciliu este plasată o masă pe care se pune doar o pâine cu sare. În trecut, dacă terenul pentru construcția casei era cumpărat sau oferit de către rudele apropiate, viitorul stăpân venea la ei cu pâine și sare pentru a-și consfinți dreptul său de proprietate asupra terenului și pentru a-i demonstra vânzătorului respectul și recunoștința pe care i-o poartă. În cazul dat, pâinea și sarea reprezintă simbolul acordului respectiv.

În tradițiile găgăuze, începutul fiecărei etape în construcția casei era marcat de aducerea unor ofrande rituale bazate pe diverse credințe și percepții populare. În unele cazuri, ofrandele aduse de oameni aveau menirea asigurării trăinicieii construcției cu scopul de a căpăta un spirit-protector al edificiului – *tâlăsâm* (găg. *tl̥sim* / *tl̥sim*). În alte cazuri erau aduse în jertfă animale domestice (un berbecuț, un cocoș / o găină) pentru a proteja casa și pe locuitorii ei de rele și nenorociri, de uneltirile spiritelor malefice. În cazul al treilea erau practicate acțiuni magice, menite să asigure pe viitor bogăția și bunăstarea noii familii. În percepția populară, astfel de acțiuni erau efectuate în anumite locuri sacre. Un astfel de loc îl reprezintă colțul din fața casei pe direcția sa răsăriteană. Anume în colțul răsăritean al fundației casei erau îngropate grâne, lumânări, monede emise în anii impari (Маруневич 2018: 420). De la colțul răsăritean începea și edificarea pereților și montarea căpriorilor. În unele sate (de exemplu, în satul Cioc-Maidan), monedele erau zidite în toate cele patru colțuri ale fundației (practica respectivă fiind răspândită și la alte popoare, inclusiv la ciuvași) (Ильина 2015: 46). În viziunea noastră, grâul, monedele și lumânările reprezintă prin sine o acțiune magică menită să asigure o viață fericită în casa nouă în care urmează să nu lipsească niciodată nici pâinea, nici bogăția, iar lumânările simbolizează sacralitatea vetrei casei. Simbolismul cifrelor, pare și impare, are o semnificație aparte. Găgăuzii asociază cele patru unghiuri ale fundației cu timpul vieții omului, iar anii impari de pe mo-

nede sunt invocați în legătură cu forțele supreme din ceruri (despre corelația par/impar a se vedea: Иванов 1978). În comunitățile găgăuze persistă până astăzi amintirile despre obiceiul de a monta în fundația casei o măsură a umbrei omului, ritualul respectiv fiind elucidat în continuarea studiului de față.

Înainte de a demara următoarea etapă a construcției – ridicarea zidurilor – pe locul preconizat pentru prag, era efectuat actul ritualic de oferire a ofrandei prin tăierea unui cocoș sau berbecuț. Din carnea păsării sau animalului de ofrandă era preparat un fel de mâncare ritualică specială (*kurban*), sau această carne era adăugată într-un altfel de mâncare – *bulgur*, sau servea ca adaos la cartofii copti în cuptor, toate fiind gătite din abundență pentru a-i servi pe toți acei care au venit să ajute la edificarea pereților casei (obiceiul ajutorării reciproce în sate – *çamur/meci*). Când pereții erau deja ridicați, înainte de a începe lucrările pe acoperiș, în cele patru colțuri ale casei cuiva dintre oaspeții-ajutori le erau oferite în dar patru găini vii. Folosirea cocoșului (găinii) ca ofrandă era, probabil, determinată de reprezentările mitologice ale găgăuzilor despre cocoș în postura sa de pasăre care stă la straja casei și protectoare de forțele malefice. Pentru amplificarea forței magice a cocoșului pe frontonul casei era montată reprezentarea sa decorativă. Conform afirmației culegătorului de folclor rusesc A. N. Afanasiev, cocoșul, care simboliza focul, a fost considerat zeul vetrei casei și a fi cea mai bună ofrandă adusă acestuia (Афанасьев 1995: 36).

Instalarea căpriorilor casei, în percepția populară, semnifică „atingerea sferei cerești”, prin urmare, pentru a confirma acest fapt este creat „pomișorul lumii”, care se servește cu pâine și sare. Pâinea (*kolaç*), fiind coaptă special pentru acest ritual, este ruptă în bucățele, muiată în sare și oferită de stăpân tuturor celor care au ajutat la construcție și se află în acel moment pe acoperișul casei. În cazul dat sarea reprezintă simbolul acordului încheiat între cer și om, fiind un mijloc magic de protejare a viitoarei case, iar pâinea simbolizează *cota* noii familii și distribuirea ei către toți participanții la ritual, reprezentând redistribuirea a unei cote noi de fericire și bunăstare între toți consătenii.

Finalizarea construcției casei, precum și toate etapele edificării acesteia, este marcată de ritualul de aducere a ofrandei (*kurban*). Pentru actul de sacrificiu se organizează o sărbătoare, numită *ev kurbanı* („kurban acasă”). În aceeași zi este oficiată și sfințirea casei noi de către un preot (*svințiră*).

Bisericii îi sunt oferite un șir de daruri de ofrandă, constituite din produse necesare pentru pregătirea felului de mâncare numit *bulgur*, implicit: un cocoș, crupe de grâu, ulei de floarea-soarelui și ceapă. Pentru sfințirea casei stăpânul așază o masă în curte, pe masă fiind puse o farfurie cu făină și lumânări aprinse, o sticlă cu ulei de floarea-soarelui, o căldare cu apă cu o ramură de busuioc și o lampă arzând. Făina și uleiul simbolizează edificarea unei noi locuințe, iar lumânările și sfințirea casei de către un preot îi conferă sacralitate, făcându-i parte în cadrul ordinii existențialiste a lumii. Potrivit credințelor populare, prima persoană care intră într-o casă nouă reprezintă prin sine o jertfă dată pentru a salva viața și sănătatea altor membri ai familiei, prin urmare, pentru a înșela forțele malefice, proprietarii îi invitau pe vecinii care, cu pâine și sare, treceau peste pragul noii case (Маруневич 2018: 422). În unele sate, primii care erau lăsați să intre în casă erau o pisică sau un cocoș, vietățile substituind jertfa umană. Felul principal de mâncare de pe masa festivă este *bulgur* – terci preparat din crupe de grâu cu carne jertfită de berbecuț sau cocoș. *Bulgurul*, fiind o ofrandă de îmbunare (*kurban*), este servit numeroșilor oaspeți, invitați la manifestarea de intrare în casă nouă. Complementar la cele expuse, în satul Dimitrovka (regiunea Odesa, Ucraina), în această zi este preparată așa-numita „colivă” (inima și ficatul animalului sunt tăiate în bucăți, fierte și așezate pe o farfurie separată). Fiecare oaspete venit la sărbătoare era servit de la bun început cu acest fel de mâncare (Квилинкова 2014: 66). Nu anțăm faptul că, în marea majoritate a satelor inima și ficatul animalului făceau parte din felul de bucate numit *bulgur*.

Construirea casei, după afirmația cunoscutului istoric român al religiilor Mircea Eliade, repetă actul cosmogonic al Creației Lumii, și toate ritualurile afiliate construcției, inclusiv ritualul aducerii de ofrande, simbolizează, pe dimensiunea pământească, actul Creației în reluare. Autorul afirmă că, „pentru ca un edificiu (o casă, un templu, o construcție tehnică etc.) să se păstreze mult timp, el trebuie spiritualizat, adică trebuie să primească în mod simultan și viață, și suflet. Nimic nu poate fi de durată dacă nu este „însuflețit”, dacă prin aducerea de ofrandă nu este înzestrat cu „suflet” (Элиаде 2000: 30, 36). M. Eliade este convins că „transferarea sufletului este posibilă doar prin aducerea unei ofrande sângeroase” (Элиаде 2000: 278). Urmând un astfel de ritual, în partea centrală a temeliei casei, asociată cu rădăcinile arborelui lumii, era plasată ofranda de construcție, la origini una umană, ulterior fiind

înlocuită cu diferite animale. Pe marginea subiectului respectiv există o vastă literatură de specialitate, reperele principale fiind invocate în studiul de față (Зеленин 2004: 145-175). Complementar, a existat și un ritual de oferire a ofrandei de construcție sub forma unui ritual al „umbrei fuginde” sau al „furtului umbrei” (J. Kokkiara, A. Gorovei, A. P. Stoilov, M. Arnaudov, V. V. Ivanov, A. A. Plotnikova, K. A. Klimova etc.), ale cărui reminiscențe s-au păstrat în spațiul balcanic pe durata secolului trecut. Acest ritual era cunoscut mai multor popoare, în reprezentările cărora umbra omului (sau a oricărui animal) este percepută ca substituirea sa mitică și poate fi zidită în locul stăpânului casei (Плотникова 2013: 209). Percepții similare sunt caracteristice grecilor, bulgarilor, macedonenilor, sârbilor, românilor, albanezilor etc. De exemplu, grecii (la fel ca și albanezii și aromânii) au o superstiție conform căreia primul om care va trece pe lângă casa aflată în construcție, în momentul când zidarii pun prima piatră la temelie, acel om va muri în decursul anului în desfășurare. Pentru a evita această perspectivă tristă, zidarii sacrifică pe piatra de temelie un miel sau un cocoș de culoare neagră (Афанасьев 1995; Стоилов 1902: 206; Арнаудов 1920: 300). Conform datinilor bulgărești, constructorii deseori zideau umbra unui om care trecea pe alături, realizând astfel un act de deghizare „involuntară” a unei persoane în spiritul-protector al unui edificiu prin „furtul umbrei” sale. Bătrânii mărturisesc că zidarii casei măsurau, pe neobservate cu o frânghie, umbra omului și o zideau în fundația casei, astfel încât casa „să fie trainică”, să nu se prăbușească, în timp ce omul, căruia i-a fost măsurată umbra, în scurt timp (de obicei, fiind indicată perioada de 40 de zile) murea, iar sufletul său devenea *таласъм* – ocrotitorul acestei case, fapt care-i făcea pe oameni să evite să meargă prin preajma edificiilor aflate în construcție (Георгиева 1983: 172). Superstiții asemănătoare există și în Serbia, astfel, mamele nu le permit copiilor să treacă pe lângă o clădire aflată în construcție pentru a nu se transforma într-un *таласон* (Арнаудов 1920: 259-260, 273, 326-327). Conform datelor cunoscutului folclorist român A. Gorovei, în Bucovina oamenii cred că, constructorii care edifică un zid mare măsoară cu o frânghie umbra fiecărui om care trece pe alături, zidind-o în perete, după care omul, umbra căruia a fost folosită, nu mai trăiește mult timp (Gorovei 1915: 336, Apud, Плотникова 2013: 210). La fel, în tradiția bulgară, femeia a cărei umbră a fost zidită în fundația podului simte frisoane, febră, se îm-

bolnăvește și moare (Legenda „Podul Diavolului”) (Стоилов 1902: 185, 191; Арнаудов 1969: 682). Potrivit observațiilor cercetătoarei K. A. Klimova, pentru tradiția greacă modernă este caracteristică transformarea sufletului omului în spiritul-protector al construcției ca urmare a diferitor acțiuni întreprinse de constructori, unele dintre ele nefiind intenționate. De exemplu, dacă în timpul construcției umbra unui om a fost proiectată întâmplător pe perete, atunci umbra acestui nefericit a devenit ca și „zidită” în perete (Климова 2009: 51).

Datinile despre sacrificiul de construcție prin practica ritualică „a măsurării umbrei” erau cunoscute și locuitorilor Basarabiei – moldovenilor, bulgarilor, găgăuzilor, implicit și unei părți a ucrainenilor din ținut. Practica aducerii unor astfel de ofrande era atât de răspândită, încât cauza tulburărilor în masă l-a determinat pe general-guvernatorul Basarabiei să emită o dispoziție de interzicere a furtului umbrelor cu scopul evitării dezordinilor ulterioare (Степанов 2019: 105-106).

La găgăuzi, ritualul „furtului” umbrei (*boy ölçmää* – literalmente: *a măsura înălțimea*) a fost răspândit până în anii '60 ai secolului XX. Pentru a proteja edificiul, constructorii măsurau lungimea umbrei jertfei (fiind aleasă de ei o adolescentă sau o fată tânără) cu o sfoară pe care o plasau (*boy ipi* – literalmente: *sfoara de măsurare a înălțimii*) sub unul dintre colțurile fundației casei aflate în construcție. Se credea că după expirarea a 40 de zile persoana va muri și se va transforma în protectorul casei (*domovoy*) care va păzi casa, sau va deveni un vârcolac care va face rău familiei sau satului (*tılsım*). Oamenii evitau locurile în care erau construite case noi, le ocoleau, deoarece credeau că poate fi zidită umbra omului care în scurt timp va fi sortit pieirii. În percepția populară, umbra era un însemn nu doar al unui om viu, dar și a tot ceea ce se află sub soare, respectiv, lipsa umbrei însemna absența vieții. Amintirile despre acest obicei de transformare „involuntară” a unui om în spiritul protector al construcției prin „furtul” umbrei sale sunt păstrate în memoria bătrânilor până în zilele noastre. De remarcat este faptul că găgăuzilor le erau cunoscute și sacrificiile „benevole”, care încununau finalizarea cu succes a unui edificiu important pentru societate. Am înregistrat narațiunea unei locuitoare a satului Dimitrovka din regiunea Odesa, în care ea relevă că atunci când biserica a fost restaurată în sat, în anii '60 ai secolului trecut, bătrânii și-au amintit următoarea istorioară: „În timpul construcției bisericii, oricât de mult s-au străduit muncito-

rii, zidurile acesteia se prăbușeau în permanență. În aceste împrejurări, una dintre fetele din sat (o fată bătrână), care locuia vizavi de biserica aflată în construcție, s-a oferit benevol în calitate de „ofrandă a construcției” viitorului lăcaș de cult. Ea urma să se îmbolnăvească și să moară peste 40 de zile. După spusele consătenilor, exact așa și s-a întâmplat, iar biserica dăinuie și astăzi” (informator: A. F. Arnaut, născut în 1951). În vremurile de demult și răposatului i se lua „măsura înălțimii”. În satul Cioc-Maidan am reușit să consemnăm povestirea unei femei în vârstă conform căreia în comunitatea lor era măsurată cu fir roșu înălțimea stăpânului decedat (*boyunu ölçeerlär* – literalmente: *înălțimea măsurată*), după care firul strâns (*boy ipini* – literalmente: *sfoara de măsurare a înălțimii*), pliat în câteva segmente mai mici era zidit într-o crăpătură din peretele casei. Oamenii credeau că stăpânul răposat va deveni spiritul-protector al casei și-i va proteja pe locatari de forțele malefice pe durata următoarelor generații, asigurând astfel și trăinicia întregului edificiu (informator: Михниогло Т. В., născut în 1932). Se credea că fiecare casă trebuie să aibă propriul protector al casei – *tılsım*. Conform percepțiilor populare, *tılsım* stă de strajă la porțile infernului, tabloul dat fiind reflectat (în direcția de jos→în sus) prin imaginea decorativă a *balaurului* (*balaur*) și a *păpușii* (*kukla*) de pe coama acoperișului casei.

Găgăuzii au păstrat unele datini despre sacrificiul uman în timpul unei construcții. Aceste datini sunt similare cu cele balcanice, în care este descris ritualul zidirii oamenilor vii (a tinerei soții a meșterului) în pereții sau în fundațiile mănăstirilor, podurilor, bisericilor, relevante fiind baladele grecești și românești despre Meșterul Manole, cântecele bulgărești și legendele despre „mireasa zidită” etc. În privința originii și răspândirii acestor balade există un spectru larg de studii care au fost sistematizate cu stăruințele cercetătorului V. V. Ivanov (Иванов 2003: 422-436). În folclorul găgăuz au circulat un șir de cântece-balade cu subiecte similare («Манол мәстур», «Хе, Маноли, Маноли», «Три Брата» / „Meșterul Manole”, „Khe, Manoli, Manoli”, „Trei Frați”). Structural, ele se aseamănă în multe privințe cu baladele balcanice dedicate Meșterului Manole. În folclorul găgăuz s-a păstrat o povestire-legendă „Despre ofranda umană îngropată în timpul construcției unui pod”, sursa fiind înregistrată de către cunoscutul etnograf V. A. Moșkov la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX (Мошков 1904: 167-168). Subiectul similar al

acestor balade legendare este răspândit pe larg în spațiul balcanic, fiind cunoscut în versiunile scrise în limbile neogreacă, bulgară, macedoneană, sârbă, aromână, albaneză și chiar în textele turcești, înregistrate în partea europeană a Turciei. În aceste surse etnografice sunt relevante locurile în care au demarat construcțiile de poduri: Podul Arta, Podul Kadın [Podul Cadiului] pe râul Struma, Podul Diavolului pe râul Arda, Podul lui Pavli de pe râul Ergene [Ergene Nehri] etc.

Potrivit cercetătorilor bulgari, acest motiv mitologic își are originea în cadrul culturii grecești, răspândindu-se ulterior în alte tradiții culturale din spațiul balcanic (Стоилов 1902: 210-212; Арнаудов 1920: 459, 473-481; Динеков 1980: 409-413). Conform supoziției expuse de P. Dinekov, interferența cu cântecul grecesc a fost realizată în regiunea cursului inferior al râului Struma, autorul explicând aceasta prin faptul că în balade râul Struma este desemnat ca locul unde a fost construit podul (Динеков 1980: 410). Originea greacă a acestor legende este invocată și în legendele referitoare la construcția podului *Павлекюпрюси* / *Pavli köprüsü* de pe râul Ergene (un afluent al râului Marița). Actualmente, podul este situat în partea europeană a Turciei, în localitatea Pehlivan köy din districtul Kırklareli (vechea denumire a localității fiind Pavli/Pavlu), anume aici în timpurile mai vechi fiind atestați unii dintre primii creștini, iar înainte de strămutările balcanice (1912) au conlocuit triburile cercheze, care au și dat satului numele de Pavli (Pavlu) (Pehlivan köy 2020). Potrivit unei alte legende, denumirea regiunii Pavli provine de la secta numită Pavli (*paulicieni*), constituită din susținătorii Sfântului Pavel (Paul), care au activat în regiune în primii ani de răspândire a creștinismului. Sfântul Pavel a trăit în această regiune și a avut mulți adepți (Süren 2015). După proclamarea Republicii Turcia, localitatea a primit o nouă denumire – cea de Pehlivan köy, deoarece anume aici erau antrenați renumiții luptători care, fiind unși cu ulei, concureau în competițiile numite *Pehlivan* (Pehlivan köy 2020).

În toate versiunile bulgare ale baladelor și legendelor acest pod este numit după denumirea sa în turcă – *Павлекюпрюси/Павли кюпрюсю/Кюпрюя на Ерген-дере* (tur.: *Pavli köprüsü/Ergen dere köprüsü* – literalmente: Podul lui Pavli/Podul de pe râul Ergene). Potrivit lui M. Arnaudov, interpretării cântecelor despre *Павле-кюпрюсю* (incluzând orașul și podul) nu-l pot localiza, dar presupuneau că se află la o cale de 3–4 ore de mers de la Узун-

кюпрюсю (literalmente: pod lung), lângă Edirne (bulg. Odrin), sau, știau că podul este situat pe râul Ergene, dar nici asta nu cunoșteau cu exactitate.

Localnicii își amintesc că acest cântec era interpretat în satul lor la nunți de către muzicienii originari din satul Koprivștița (Арнаудов 1920: 385). Este relevant subiectul acestei balade, deoarece în narațiunea găgăuză podul la fel este numit *Pavli köprüsü*. Am identificat versiunea turcească a legendei despre construcția podului *Pavli köprüsü* (sau *Akarca köprüsü*) pe râul Ergene, relevată de un profesor pensionar care locuiește în satul Pehlivan köy, districtul Kırklareli din Turcia, localitate în preajma căreia și este situat acest pod (Süren 2015) (Imag. 1).

Este relevantă analiza subiectelor diferitor variante ale legendei cu circulație în limbile greacă, bulgară, turcă și găgăuză, iar coroborarea lor ne va permite să identificăm afinitățile și deosebirile în conținuturi, ceea ce ne va înlesni să urmărim procesul de formare a versiunii găgăuze a legendei cu identificarea ulterioară a motivelor care au stat la baza modificării acesteia.

Începutul povestirii găgăuze despre construcția podului este asemănător cu cel expus în basm: „În vremurile de demult, într-un *vilayat* (*vilayet*: în Imperiul Otoman și în Turcia modernă – o unitate administrativ-teritorială, provincie – E. S.), 12 meșteri construiau un pod”. În continuare urmează subiectul cunoscut în întregul spațiu balcanic: *ceea ce ei reușeau să construiască în timpul zilei, se năruia noaptea. Oricât de mult ei lucrau, nu reușeau să fortifice fundația* (Anexa 1). În diverse versiuni ale baladei, modalitatea de soluționare a problemei i se ivește meșterului principal în vis (în versiunile greacă, bulgară, sârbo-croată și română ale legendei) (Стоилов 1902: 200), informația respectivă fiind răspândită de *samovile* (în versiunea sârbo-croată, la construcția podului de pe râul Drina) (Стоилов 1902: 194, 211); de o pasăre (în versiunea greacă, mai rar în cea bulgară și aromână) (Стоилов 1902: 200, 398); de un pui de găină de culoare neagră (în varianta macedoneană a legendei, or. Prilep) (Стоилов 1902: 186); de un bătrân (în versiunea albaneză) (Арнаудов 1920: 401); în biserică, sau unul dintre constructorii îi sfătuia pe colegi să apeleze la *talasîmi* (în versiunea bulgară cu circulație în Koprivștița) (Стоилов 1902: 179, 181); din voia principalelor zeități (în varianta turcească) (Süren 2015). În conținutul legendei din versiunea găgăuză nu există un episod similar. El lipsește și în versiunea bulgară, înregistrată în

Dobrogea, în satul Hadjilari (populat cu coloniști, originari din Nova-Zagora), în conținutul căreia se povestește despre construcția unui pod peste râul Marița (Арнаутов 1920: 372). Din text reiese clar că meșterul principal Pavli știe că podul trebuie să aibă un spirit-protector, iar pentru aceasta este necesar de a face un sacrificiu, și această jertfă va deveni soția unuia dintre constructori – cea care prima îi va aduce de mâncare soțului ei. În majoritatea versiunilor balcanice ale legendei (Стоилов 1902: 179-181) constructorii și-au avertizat soțiile, astfel, în ziua următoare doar Maria, soția meșterului Pavli, a adus prânzul. Numele Maria (Mariika) se întâlnește și în versiunile bulgare ale baladei despre sacrificiul de construcție (Арнаутов 1969: 683-684). În unele variante grecești (de exemplu, în balada „Podul Arta”) numele soției meșterului, care este sacrificată, este Marudia (Голант 2009: 136). Văzând că soția sa se îndreaptă spre șantier, meșterul l-a rugat pe Dumnezeu să trimită un zmeu cu două capete care ar putea s-o convingă pe Maria să se întoarcă înapoi. În versiunea bulgară a cântecului popular „Construirea podului lui Pavel”, meșterul principal îi cere lui Dumnezeu să trimită furtuna și ploaia torențială (Стоилов 1902: 181), iar în versiunile românești, Dumnezeu trimite în calea femeii un lup, un șarpe și un zmeu magic (Голант 2009: 136).

Meșterul Pavli își ademenește soția cântând la flaut, îi cere să danseze, apoi o apucă cu ambele brațe și o aruncă într-o groapă săpată pentru fundație. La întrebarea Mariei: „De ce m-ai aruncat aici?”, Pavli îi spune: „Caută inelul meu de logodnă”. Constructorii în grabă o zidesc pe ea în fundația podului. Inelul ca simbol al căsătoriei este prezent în baladele și legendele grecești, bulgare, aromâne și albaneze (Стоилов 1902: 180, 182, 211; Арнаутов 1920: 396-397, 399, 401), precum și în versiunea turcă (Süren 2015). Conform celor mai multe versiuni ale legendelor, femeia de bună voie cade de acord să caute inelul, dar în cazul respectiv soțul își explică acțiunile prin necesitatea de a căuta inelul de logodnă.

Maria îl alăpta la sân pe pruncul său Iuvanciu. Dându-și seama că va fi zidită în temelia podului, ea îl întreabă pe soț cine va avea grijă de copilul ei („Cine îl va scâlda și-l va alăpta pe fiul lor?”), la care acesta îi răspunde: „Vor porni ploile și-l vor spăla, vor sufla vânturile și-l vor legăna!”. În versiunea turcească a legendei: „Femeia începe să-l implore pe Pavel: «Pavli, am un copil în leagăn., aluatul este în covată...». Meșterul Pavli, cu lacrimi în ochi, îi răspunde: «Vântul va legăna leagănul cu

copilul nostru, iar pâinea îi va reveni unui om norocos...»” (Süren 2015). În multe versiuni ale legendei – bulgară, sârbo-croată și albaneză, română și aromână – eroina roagă să fie lăsată o gaură în perete pentru a putea hrăni la sân copilul, iar în varianta găgăuză, picăturile de lapte matern nu sunt menționate în legătură cu hrănirea copilului (către acel timp „Iuvanciu împlinise 14 ani”), dar în amintirea sacrificiului făcut: „Iuvanciu s-a apropiat <de pod> și a auzit: «Du-te la preot și spune-le să pună aici un lighean: trei picături de lapte se vor scurge din mine». Preoții au venit la pod pentru a verifica dacă totul este cu adevărat. Glasul le spune preoților: «Veniți aici și rugați-vă». S-au adunat cu toții și au sărbătorit Sfânta Treime (s-au rugat și au săvârșit ritualul de oferire a ofrandei – E. S.), în această zi au pus un lighean în care s-au scurs trei picături de lapte. Și urmele lor rămân acolo până astăzi” (Мошков 1904: 168). În privința acestui episod, versiunea găgăuză a legendei se deosebește de versiunile greacă, bulgară, aromână și albaneză prezentate de către A. P. Stoilov și M. Arnaudov, precum și de versiunea în limba turcă, în care, potrivit datinii, în fiecare vineri (zi de venerație supremă la musulmani – E. S.) seara, la poalele podului este auzit plânsetul femeii, iar laptele curge printre două pietre (Süren 2015).

Subiectul aducerii unui sacrificiu uman la construcția podului este prezent nu doar în balade, legende, datini, cântece populare, el persistă și în creațiile literare, cum ar fi, de exemplu, în literatura bulgară în piesa „Podul de pe râul Struma” scrisă de Stilian Cilinghirov; în cea sârbă, în romanul „Podul pe Drina” scris de Ivo Andrić; în cea turcă, în romanul „Podul lui Pavli” („Pavli Köprüsü”), ieșit de sub pana scriitorului Ali Tabakoğlu” (Imag. 2).

În urma cercetării efectuate, am constatat că începutul fiecărei etape a construcției casei la găgăuzi este marcată de aducerea unei ofrande. În calitate de ofrandă erau oferite grâne, făină, pâine, monede, găină/cocoș, berbecuț. Din animalul jertfit, găgăuzii prepară un fel de mâncare ritualică, pe care o servesc constructorilor și participanților la ritual, sau aceste animale vii sunt oferite în dar participanților. Nu au fost constatate consemnări memorialistice despre zidirea unor oameni sau animale vii în fundația casei, iar în casa nou construită primii fiind lăsați să intre un cocoș sau o pisică. În memoria populară s-au păstrat amintiri despre obiceiul de a măsura umbra unei persoane (*boy ölçmäk*) de către constructori, constituind prin sine ritualul de transformare „involuntară” a unui om

viu în spiritul-protector al edificiului (*tılsım*) prin „furtul” umbrei sale.

Analizând narațiunea găgăuză „Despre ofran-da umană îngropată în timpul construcției unui pod”, am constatat că subiectul său are multiple afinități cu legendele balcanice despre construcția podurilor, la inițierea cărora au fost practicate sacrificiile umane. În primul rând, ne referim la legendele bulgare despre construcția podului lui Pavli (*Павлекюпрюсю/Pavli köprüsü*) pe râul Ergene, un afluent al râului Marița (aflat actualmente pe teritoriul Turciei). Având un subiect comun de aducere a unei „ofrande de construcție” pentru a asigura finalizarea cu succes a edificării podului, legendele au conținuturi asemănătoare în limbile lor de expunere: greacă, bulgară și turcă. Totodată, în varianta găgăuză a legendei respective persistă anumite deosebiri. Aceste deosebiri în versiunea legendei cu circulație în limba găgăuză sunt determinate de localizarea evenimentului; de specificul viziunii găgăuzilor asupra lumii înconjurătoare; de extinderea sau scurtarea textului; de reducerea spațiului de răspândire în contextul schimbării locului de habitat (stabilirea găgăuzilor în Basarabia); de lipsa, în locurile noi stabiliri, a unor râuri mari etc.

Astfel, putem afirma cu certitudine că atât procesiunea ritualică de a aduce un „sacrificiu de construcție”, cât și legendele despre acesta au fost împărtășite de către strămoșii găgăuzilor în Balcani, fiind răspândite ulterior în Basarabia, ținut în care ele s-au păstrat până în zilele noastre într-o dimensiune ceva mai redusă ca text, transformată stilistic și regândită în timp.

Referințe bibliografice / References

Gorovei A. 1915. Credinți și superstiții ale poporului Român. București.

Imaginea 1. Podul lui Pavli (Pavli köprüsü / Pehlivan köy Akarca Köprüsü). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kirklareli/gezilecekyer/pehlivan-koy-akarca-koprusu> (vizitat 08.06.2023).

Imaginea 2. Foaia de titlu al romanului scriitorului turc Ali Tabakoğlu „Pavli Köprüsü” („Podul lui Pavli”). https://www.mdallstore.com/index.php?p=Products&q_field_active=0&ctg_id=&q=Pavli+K%C3%B6pr%C3%BCs%C3%BC+Ali+Tabako%C4%9Flu (vizitat 08.06.2023).

Pehlivan köy (Pavli) – Kirklareli 2020. <https://balkanhaber.org/kose-yazarlari/pehlivan-koy-pavli-kirklareli> (vizitat 08.06.2023).

Süren S. 2015. Pavli köprüsü'nün hikayesi. <https://www.marmarahaber.com.tr/haber/pehlivanlar-yeri-pehlivan-koy-35759.html> (vizitat 08.06.2023).

Арнаулов М. 1920. Вградена невеста. În: Студии върху българските обреди и легенди, ч. IV, СбНУ, кн. 34, с. 247-510. / Arnaudov M. 1920. Vgradena nevesta. In: Studii v'rkhu b'lgarskite obredi i legendi, ch. IV, SbNU, kn. 34, s. 247-510.

Арнаулов М. 1969. Очерци по българския фолклор. Т. 2. София: Наука и изкуство. / Arnaudov M. 1969. Ocherци po b'lgarskiia folklor. T. 2. Sofiia: Nauka i izkustvo.

Афанасьев А. Н. 1995. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. Т. 2. М.: Современный писатель. / Afanas'ev A. N. 1995. Poeticheskie vozzreniia slavian na prirodu. Opyt sravnitel'nogo izucheniia slavianskikh predanij i verovanij v sviazi s mificheskimi skazaniiami drugikh rodstvennykh narodov. V trekh tomakh. T. 2. M.: Sovremennyj pisatel'.

Георгиева И. 1983. Българска народна митология. София: Наука и изкуство. / Georgieva I. 1983. B'lgarska narodna mitologiia. Sofiia: Nauka i izkustvo.

Голант Н. Г. 2009. Образ женщины в балладах о строительной жертве (по материалам из Карпато-Балканского региона). În: Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, с. 135-138. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_02/978-5-88431-135-0 (vizitat 23.03.2023). / Golant N. G. 2009. Obraz zhenshchiny v balladakh o stroitel'noj zhertve (po materialam iz Karpato-Balkanskogo regiona). In: Elektronnaia biblioteka Muzeia antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN, s. 135-138.

Динев П. 1980. Български фолклор. Митични песни. София: Български писател, с. 373-420. / Dinekov P. 1980. B'lgarski folklor. Mitichni pesni. Sofiia: B'lgarski pisatel, s. 373-420.

Зеленин Д. К. 2004. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934–1954. М.: Индик, с. 145-175. / Zelenin D. K. 2004. Izbrannye trudy. Stat'i po dukhovnoj kul'ture 1934–1954. M.: Indrik, s. 145-175.

Иванов В. В. 1978. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. М.: Советское радио.

/ Ivanov V. V. 1978. Chet i nechet. Asimetriia mozga i znakovykh sistem. M.: Sovetskoe radio.

Иванов В. В. 2003. Происхождение и трансформации фабулы о мастере Маноле. În: Славянское и балканское языкознание. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли. М.: Индрик, с. 422-436. / Ivanov V. V. 2003. Proiskhozhdenie i transformacii fabuly o mastere Manole. In: Slavianskoe i balkanskoe iazykoznanie. Chelovek v prostranstve Balkan. Povedencheskie scenarii i kul'turnye roli. M.: Indrik, s. 422-436.

Ильина Г. Г. 2015. Мотив принесения «строительной жертвы» в фольклоре чувашей. În: Альманах современной науки и образования, № 2 (92), с. 45-47. / Il'ina G. G. 2015. Motiv prineseniia «stroitel'noj zhertyu» v fol'klore chuvashej. In: Al'manakh sovremennoj nauki i obrazovaniia, vol. 2 (92), s. 45-47.

Квилинкова Е. 2014. Разновидности обряда «курбан» у гагаузов и способы его приготовления. În: Revista de Etnologie și Culturologie, vol. XVI, p. 64-70. / Kvilinkova E. 2014. Raznovidnosti obriada «kurban» u gagauzov i sposoby ego prigotovleniia. In: Revista de Etnologie și Culturologie, vol. XVI, p. 64-70.

Климова К. А. 2009. Новогреческая мифологическая лексика в сопоставлении с балканославянской: Дис. ... канд. филол. наук. М. / Klimova K. A. 2009. Novogrecheskaia mifologicheskaia leksika v sopostavlenii s balkanoslavianskoi: Dis. ... kand. filol. nauk. M.

Маруневич М. В. 2018. Поселения, жилище и усадьба гагаузов южной Бессарабии XIX – начале XX в. Под ред. В. С. Зеленчука. În: Мария Маруневич: ученый, педагог, общественный деятель. Том I. Гагаузия: НИЦ им. М. В. Маруневич, с. 247-488. / Marunevich M. V. 2018. Poseleniia, zhilishche i usad'ba gagauzov iuzhnoj Bessarabii XIX – nachale KhKh v. Pod red. V. S. Zelenchuka. In: Mariia Marunevich: uchenyj, pedagog, obshchestvennyj deiatel'. Tom I. Gagauziia: NIC im. M. V. Marunevich, s. 247-488.

Мошков В. А. 1904. Наречия бессарабских гагаузов. Сказки, рассказы и легенды религиозного и мифического содержания. În: Образцы народной литературы тюркских племен, изд. В. Радловым. Ч. X. Тексты собраны и переведены В. Мошковым (с двумя прибавлениями). Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, с. 1-190. / Moshkov V. A. 1904. Narechiia bessarabskikh gagauzov.

Skazki, rassказы i legendy religioznogo i mificheskogo sodержaniia. In: Obrazcy narodnoj literatury tiurkskikh plemen, izd. V. Radlovym. Ch. X. Teksty sobrany i perevedeny V. Moshkovym (s dvumia pribavleniiami). Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoj akademii nauk, s. 1-190.

Плотникова А. А. 2013. Южные славяне в балканском и общеславянском контексте: Этнолингвистические очерки. М.: ИСЛ РАН. / Plotnikova A. A. 2013. Iuzhnye slaviane v balkanskom i obshch斯拉vianskom kontekste: Etnolingvisticheskie ocherki. M.: ISL RAN.

Степанов В. 2019. К вопросу о жертве человеческого строительства в населении Южной Бессарабии. În: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine. Conferința științifică internațională, Chișinău, 23–24 septembrie 2019, vol. I, p. 105-106. / Stepanov V. 2019. K voprosu o zhertve chelovecheskogo stroitel'stva v naselenii Iuzhnoj Bessarabii. In: Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine. Conferința științifică internațională, Chișinău, 23–24 septembrie 2019, vol. I, p. 105-106.

Стоилов А. П. 1902. Зазиждане на живи човеци в основите на нови градежи. În: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, кн. 43, с. 179-213. / Stoilov A. P. 1902. Zazizhdane na zhivi choveci v osnovite na novi gradezhi. In: Periodicheskoe spisanie na B'lgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofia. Kn. 43, s. 179-213.

Элиаде М. 2000. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское. Перев. с фр. М.: Ладомир. / Eliade M. 2000. Izbrannye sochineniia: Mif o vechnom vozvrashchenii; Obrazy i simvol'y; Sviashchennoe i mirskoe. Perv. s fr. M.: Ladomir.

Anexa 1

Despre ofranda umană îngropată în timpul construcției podului

„În timpurile mai vechi, într-un *vilayat* (vilayet – unitate teritorial-administrativă, provincie – E. S.), 12 meșteri construiau un pod. Oricât de mult ei munceau, nu reușeau să întărească fundația. Atunci meșterul principal, pe nume Pavli, a spus: «Mâine, prima dintre soțiile noastre care ne va aduce prânzul o vom face *tulisim*». Constructorii le-au zis soțiilor lor: «Mâine, în nici un caz să nu ne aduceți de mâncare la prânz, pentru că am convenit ca acea dintre voi care va veni prima o vom

face *tılısim*». A doua zi, prânzul a fost adus doar de Maria, soția meșterului Pavli.

Văzându-și soția care se îndrepta spre șantier, meșterul l-a rugat pe Dumnezeu să trimită un șarpe cu două capete pentru a o convinge pe Maria să se întoarcă acasă. Instantaneu, în fața Mariei a apărut un șarpe cu două capete și i-a spus: „În locul prin care vei trece, nu va crește iarba”. Maria i-a răspuns: „Mă voi întoarce repede”. Ea își alăpta la sân pe pruncul său Iuvanciu. Meșterul Pavli i-a spus soției sale: „Dă-mi flautul meu de argint, eu voi cânta, iar tu dansează”. Pavli a început să cânte, iar Maria dansa. Și, deodată, a apucat-o cu ambele brațe pe Maria și a aruncat-o de vie în groapa săpată pentru fundație. La întrebarea Mariei: „De ce m-ai aruncat aici?”, Pavli i-a spus: „Căută inelul meu de logodnă”. Constructorii au început în grabă să umple fundația [podului].

Maria îl implora pe soțul ei să o scoată din groapă, dar el a rămas impasibil. La întrebările soției: „Cine îi va face baie și-l va hrăni la sân pe fiul lor?”, el a răspuns: „Vor porni ploile și-l vor spăla, vor sufla vânturile și-l vor legăna!”. În timpul acesta, câteva fete tinere aduceau pietre la pod. Fetei care venea din urma celorlalte, i-au strigat: „Iana, Iana, nu mai căra [pietre], podul deja este trainic!” Ultima piatră, aruncată de Iana de pe capul său, se află și astăzi lângă pod, iar urmele degetelor fetei sunt încă vizibile pe această piatră de marmură. La împlinirea vârstei de 14 ani Iuvanciu s-a dus la pod, auzind un glas care i-a vorbit următoarele: „Iuvanciu, vino încoace!”.

Imag. 1. Podul lui Pavli (Pavli köprüsü / Pehlivan köyü Akarca Köprüsü)

El s-a apropiat, auzind următoarele: „Du-te la preot și spune-le să pună aici un lighean: din mine se vor scurge trei picături de lapte”. Iuvanciu a mers la preot și-i povesti totul. Câțiva preoți au venit la pod pentru a verifica dacă totul este cu adevăratele. Și glasul le spuse: „Veniți aici și rugați-vă”. Oamenii s-au adunat și au sărbătorit Troița (s-au rugat și au săvârșit ritualul de oferire a ofrandei – E. S.), în ziua aceea au pus un lighean în care s-au scurs trei picături de lapte și urmele lor sunt vizibile până astăzi. Acest pod este numit Podul lui Pavli (*Pavli köprüyü*), iar râșorul este cunoscut ca râul Mariei (*Mariya deresi*). Sursa: Мошков В. А. Наречия бессарабских гагаузов (с двумя прибавлениями). În: Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В. Радловым. Ч. X. СПб., 1904, с.168-169.

Evdochia Soroceanu (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în filologie, conferențiar, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Евдокия Сорочяну (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии, конференциар, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Evdokia Soroceanu (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in Philology, Associate Professor, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: sevdokia@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0902-6664

Imag. 2. Foaia de titlu a romanului scriitorului turc Ali Tabakoğlu „Pavli Köprüsü” („Podul lui Pavli”)

Adrian DOLGHI

Locuința în mediul urban din RSS Moldovenească în anii 1944–1961*<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.03>**Rezumat****Locuința în mediul urban din RSS Moldovenească în anii 1944–1961**

În perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial, populația din orașele din RSS Moldovenească s-a confruntat cu o problemă majoră – lipsa de spațiu locativ. Autoritățile sovietice au depus eforturi pentru a reconstrui orașele distruse și a asigura populația cu locuințe. În 1946 a fost lansat un program ambițios de construcții de locuințe în cadrul Uniunii Sovietice, care a inclus și RSS Moldovenească. Politica stalinistă în domeniul construcției locuințelor s-a concentrat pe construirea de blocuri de apartamente cu mai multe etaje și pe crearea de locuințe colective, precum apartamente comunale și cămine, unde mai multe familii trăiau împreună într-un spațiu mare. Construcția rapidă a locuințelor a dus la o standardizare a construcțiilor și la utilizarea de materiale mai puțin durabile. În perioada anilor '50 și '60 ai sec. XX, blocurile de locuințe au fost denumite în funcție de perioada în care au fost construite, cum ar fi „Stalinka” și „Hrușciovka”. În general, în perioada 1944–1961, mediul urban din RSS Moldovenească a avut îmbunătățiri semnificative în ceea ce privește locuințele, dar au persistat probleme legate de condițiile de trai. Repartizarea locuințelor a fost extrem de inegală, acordându-se prioritate nomenclaturii, specialiștilor aduși din alte republici. În această perioadă au fost construite blocuri de locuințe mai mari și mai confortabile, împreună cu infrastructură suplimentară.

Cuvinte-cheie: locuința, orașe, RSS Moldovenească, „Stalinka”, „Hrușciovka”.

Резюме**Жилье в городской среде Молдавской ССР в 1944–1961 гг.**

В послевоенный период население городов Молдавской ССР столкнулось с серьезной проблемой – нехваткой жилого пространства. Советские власти предприняли усилия по восстановлению разрушенных городов и обеспечению населения жильем. В 1946 г. была запущена амбициозная программа строительства жилья в Советском Союзе, которая включала и Молдавскую ССР. Сталинская политика в области строительства жилья сосредоточилась на строительстве многоквартирных жилых домов и создании коллективного жилья, такого как коммунальные квартиры и общежития, где несколько семей жили вместе в большом пространстве. Быстрая постройка жилья привела к стандартизации строительства и использованию менее прочных материалов. В период с 1950-х по 1960-е гг. жилые дома получили названия, отражающие период их постройки, такие как «сталинка» и «хрущевка». В целом, в период 1944–1961 гг. в городской среде Молдавской ССР произошли значительные улучшения в сфере жилых помещений, но все еще существовали проблемы, связанные

с жилищными условиями. Распределение жилья было крайне неравным, с приоритетом для номенклатуры и специалистов, приехавших из других республик. В 1950–1960-х гг. были построены более крупные и комфортные жилые дома вместе с дополнительной инфраструктурой.

Ключевые слова: жилье, города, Молдавская ССР, «сталинка», «хрущевка».

Summary**Dwellings in the urban environment of the Moldovan SSR in the period 1944–1961**

In the period after the Second World War, the population in the cities of the Moldovan SSR faced a major problem – lack of housing space. The Soviet authorities made efforts to rebuild the destroyed cities and provide the population with dwellings. In 1946, an ambitious housing construction program was launched within the Soviet Union, which also included the Moldovan SSR. The Stalinist housing policy focused on the construction of multi-storey apartment blocks and the creation of collective housing such as communal apartments and dormitories, where several families lived together in one large space. The rapid construction of dwellings has led to a standardization of construction and the use of less durable materials. During the '50s and '60s, apartment blocks were named according to the period in which they were built, such as “Stalinka” and “Khrushchevka”. In general, during the period 1944–1961, the urban environment of the Moldovan SSR had significant improvements in terms of dwellings, but problems related to living conditions persisted. The distribution of housing was extremely uneven, priority being given to the nomenclature, specialists brought from other republics. In the '50s and '60s, larger and more comfortable housing blocks were built along with additional infrastructure.

Key words: dwelling, cities, Moldovan SSR, “Stalinka”, “Khrushchevka”.

Problematika spațiului de locuit constituie un subiect important al cercetării vieții cotidiene, a societății sovietice în perioada postbelică. În contextul studierii culturii materiale și spirituale și a impactului ei asupra identităților și mentalităților colective, cercetarea subiectelor legate de transformarea mediului de trai în raport cu politicile statului totalitar rămâne a fi un subiect neelucidat.

Sursele principale ale cercetării o constituie actele normative adoptate în domeniul extinderii spațiului locativ în anii postbelici (Хронологическое 1960) și culegerile statistice care elucidează cantitativ numărul locuințelor construite sau restabilite: *Народное хозяйство Молдавской ССР в 1960* (Economia Na-

țională a RSSM în anul 1960); *Молдавская ССР в цифрах. 1974* (RSS Moldovenească în cifre. 1974). În calitate de sursă importantă a studierii subiectului examinăm un șir de materiale publicate în presa timpului care se referă la problemele în domeniu, dar și rezultatele construcției de cartiere cu blocuri de locuit în orașele din RSS Moldovenească. Relevante pentru elucidarea temei noastre sunt articolele publicate în ziarul *Вечерний Кишинев / Chișinăul de seară* pentru anii 1958–1959.

Aspecte ale subiectului locuinței în mediul urban din RSSM au fost abordate de cercetători în studii referitoare la alte teme. V. Pasat, în lucrarea *RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940–1953)*, se referă la numeroase aspecte ale societății postbelice și la asigurarea cu locuințe a populației, utilizând importante date de arhivă (Pasat 2011). Cercetătoarea T. Nesterova, în mai multe studii referitoare la arhitectura din RSSM, abordează și aspecte ale construcției blocurilor de locuit (Nesterova 2016). Cercetări importante în elucidarea subiectului sunt articolele A. Ostapov, ce se referă la dezvoltarea urbanistică a orașului Chișinău, dar și reglementările legislative din domeniu (Ostapov 2018).

Conform articolului 6 al Constituției RSSM adoptată la 10 februarie 1941, fondul locativ de bază al orașelor și în centrele industriale a fost declarat proprietatea statului, proprietatea întregului popor (Хронологическое 1960: 16-32). Puterea sovietică, fiind reinstaurată în a doua jumătate a anului 1944 în RSSM a aplicat legislația adoptată anterior. Una din principalele probleme cu care s-au confruntat autoritățile și populația în anii postbelici în localitățile urbane din RSSM a fost insuficiența spațiului locativ. Cel de-al Doilea Război Mondial a lipsit de locuință, în întreg spațiul Uniunii Sovietice, cca 25 mil. de oameni. În totalitate au fost distruse 6 mil. de clădiri. Războiul a provocat mari distrugerii și în localitățile de pe teritoriul Basarabiei. În urma minării, bombardamentelor aviației și luptelor terestre au fost dărâmate circa 30 mii de clădiri. De aceea lucrările de restabilire au putut fi desfășurate în paralel cu elaborarea planurilor de reconstrucție a orașelor (Ostapov 2018: 137). La 24 august 1944, conducerea RSSM a emis o hotărâre prin care a ordonat inventarierea fondului locativ comunal din RSSM (Хронологическое 1960: 43-45). Conform raportului, în RSSM fondul locativ al republicii a fost distrus în proporție de aproape jumătate, la Chișinău – de 76%, la Orhei și Bender – de 90%. În orașe lipseau apa și lumina, era perturbat complet comerțul (Pasat 2011: 98).

În anii postbelici, autoritățile sovietice au depus eforturi pentru a reconstrui orașele distruse și a asigura cu spațiu locativ populația. Pe măsură ce instituțiile și organizațiile sovietice reveneau din evacuare și erau restabilite, împreună cu acestea reveneau și cadrele de partid și de stat, dar au fost aduse și numeroase alte persoane în calitate de specialiști calificați pentru diferite ramuri ale economiei. În orașele din RSSM, pe zi ce trecea devenea tot mai acută situația în privința spațiului locativ, or persoanelor nou venite urma să li se acorde prioritar locuințe. Un număr mare de clădiri care n-au fost distruse au fost luate repede de diverse instituții, altele au fost repartizate persoanelor în calitate de locuință.

Secretarul Comitetului Orașenesc din Chișinău al PC(b) al Moldovei Slepov menționa la 10 aprilie 1945 că de restabilirea fondului de locuințe, în afară de feroviari și câteva unități militare, în general, nu se ocupa nimeni, de asemenea funcționarul relața că nu erau stabilite nici instituțiile responsabile de restabilirea locuințelor. Acest lucru se întâmpla, în opinia oficialului, deoarece Comisariatul Popoului pentru Construcțiile Locative și Civile nu a fost constituit (Pasat 2011: 120). În situația în care puterea sovietică era preocupată de înaintarea armatei sale în țările Europei de Vest, o mare parte din resurse materiale, dar și umane, erau orientate spre întreținerea armatei și asigurarea necesităților de război, lucru confirmat și de faptul că subiectul nu era abordat în instituțiile responsabile de domeniul construcțiilor. În timp ce problema spațiului locativ devenea foarte stringentă în orașe, a rămas o problemă cronică a întregii perioade sovietice, deși datele statistice prezentau o creștere a ritmurilor construcției de spațiu locativ în republică.

În anii imediat postbelici, suprafața totală a locuințelor date în folosință era de 172 mil. m² (Pasat 2011: 411). Culegerea „Народное хозяйство Молдавской ССР в 1960” prezintă indicatorii în perioada august 1944 – ianuarie 1946 ca reflectând doar construcția spațiului locativ. Dar, conform altor date, cifra de 172 mil. m² de spațiu locativ construit în anii 1944–1945 includea atât construcția, cât și restabilirea clădirilor distruse, ceea ce corespundea mai curând realității (Pasat 2011: 411; Молдавская 1974).

Condițiile de viață ale populației afectate de război în anii postbelici erau departe de a fi acceptabile. În conformitate cu Codul Civil al URSS din anul 1947, suprafața spațiului locativ pentru o persoană era de 13,65 m², ceea ce constituia excepții

în orașele din RSSM. În localitățile rurale, deseori spațiile caselor întruneau suprafața, dar cea mai mare parte în condițiile familiilor numeroase acestea erau mult mai mici, apoi și condițiile sanitare și de trai se aflau la situația perioadei interbelice și din secolul al XIX-lea. În Chișinău, deoarece multe clădiri au fost distruse, iar numărul persoanelor ce au migrat spre orașe a crescut din cauza dezvoltării economiei urbane, a migrației din alte republici ale URSS și a deschiderii instituțiilor de învățământ, mai multe familii locuiau împreună în aceleași locuințe. De obicei, căminele erau amplasate în apropierea întreprinderilor și instituțiilor de învățământ unde studiau sau munceau locatarii. Casele, care anterior aparțineau proprietarilor, au fost preluate de instituții și întreprinderi sau au trecut în administrarea autorităților locale.

Marea majoritate a caselor nu aveau acces la apeduct și canalizare. La periferiile orașelor, peisajul era unul rural, iar în apropiere de întreprinderi sau în împrejurimi se construiau barăci și șoproane în care muncitorii găseau adăpost, adesea împreună cu întreaga lor familie. Toți locuitorii trăiau în sărăcie, fiind în văzul întregii societăți (Pasat 2011: 413; Народное 1961).

Politica în domeniul construcției spațiului locativ a avut trăsături specifice în anii 1945–1953. În 1946 a fost adoptat un program ambițios de construcții de locuințe în Uniunea Sovietică, care a inclus și RSS Moldovenească. Programul prevedea construirea a milioane de locuințe noi, pentru a răspunde nevoii acute de locuire în masă. Pentru a face față acestei probleme, guvernul a încurajat construirea rapidă de locuințe în care să încapă un număr mai mare de locatari, folosind materiale de construcție ieftine, cum ar fi bârnele și blocurile din piatră sau de beton. În ciuda construcției intensive, deficitul de locuințe a continuat să fie o problemă majoră în perioada dată, iar multe familii au fost forțate să locuiască în condiții neadekvate traiului și supraaglomerate.

În plus, distribuția locuințelor era extrem de inegală, cu un număr limitat de locuințe disponibile pentru muncitorii necalificați și o clasă de mijloc emergentă. O soluție alternativă a conducerii țării a fost încurajarea populației de a-și construi locuințe cooperative, dar acestea au fost greu de organizat și nu au fost suficiente pentru a satisface cererea.

În ciuda acestor provocări, guvernul RSSM a făcut eforturi semnificative pentru a îmbunătăți situația în domeniul construcției locuințelor. Au fost întreprinse acțiuni pentru creșterea fondului

de locuințe inițial de guvernarea stalinistă – locuințele construite în majoritatea cazurilor erau cămine familiare, care corespundeau concepției de viață în comun, unde existau spații și comodități utilizate în comun.

Către sfârșitul anilor '40 – începutul anilor '50 a început construcția caselor cu cinci etaje, numite de tip „Stalinka” – ale lui Stalin, sau construite de Stalin. Aceste case reprezentau niște construcții tipice lipsite de stil arhitectural, construite din blocuri de piatră mari – cotileț, și erau suficient de durabile. Aceste locuințe erau o manifestare a arhitecturii postbelice sovietice pentru necesități sociale. Casele de locuit trebuiau, conform intenției, să ilustreze durabilitatea orânduirii sovietice. Apartamentele, fiind separate în astfel de case, erau destinate familiilor. Acestea dispuneau de bucătării mici și blocuri sanitare, ceea ce era prezentat drept realizare revoluționară a regimului. Însă dreptul de a intra în posesia unor astfel de apartamente o aveau doar reprezentanții nomenclaturii de partid și de stat, uneori și cei ai conducerii instituțiilor de învățământ, de cercetare, culturale. Aceste case de tip „Stalinka” deveniseră „simbol”, dar nu o normă pentru societatea postbelică. Majoritatea orașenilor continuau să locuiască în cămine, barăci sau case cu un singur nivel la periferiile orașului. În acea perioadă predominau numeric casele particulare de la periferii, astfel că orașele cele mai mari din RSSM – Chișinău, Bălți, Tiraspol, Bender – aveau un caracter semirural, păstrând multe trăsături ale vieții patriarhale.

În orașele din RSSM și în restul orașelor din URSS, schimbările în domeniul construcțiilor s-au produs de la centru spre periferii. În aceste zone periferice, cum ar fi Botanica, Râșcani, Telecentru, Buiucani, Sculeni și Muncești, au fost ridicate blocuri de locuit cu 5 etaje. Blocurile aveau o structură constructivă simplă, redusă la elementele esențiale, și erau construite după proiecte-model. Erau denumite de populație „cutii” datorită aspectului lor exterior, iar singura varietate arhitecturală era dată de culoarea balcoanelor. Iar în centrul orașului se construiau clădiri administrative și publice care erau proiectate individual. Aceste clădiri se caracterizau prin suprafețe drepte și linii rectilinii, dar erau expresive prin utilizarea unui limbaj arhitectural specific. Se pune accent pe jocul de lumini și umbre, pe ritmuri și proporții, pe goluri și plinuri, precum și pe finisajele netede, fără detalii specifice arhitecturii istorice (Nesterova 2016: 97).

Mulți locuitori ai orașelor trăiau în condiții aglomerate și în spații de locuit nepotrivite din cauza

lipsei de locuințe. Căminele sărăcăcioase erau comune, spațiile mici fiind utilizate de un număr mare de persoane. Un control al serviciilor sanitare în 1948 a dezvăluit că în căminul supraaglomerat al unei fabrici de cărămidă utilajele erau învechite, iar lipsa de băi sau dușuri era o mare problemă. Copiii mici rămâneau nesupravegheați în cămin în timp ce mamele lor erau la muncă, deoarece nu existau locuri suficiente în grădinițele de copii. După muncă, oamenii nu aveau posibilitatea să se spele, cauza fiind lipsa apei calde și a spațiului. Pe parcursul mai multor ani, calitatea scăzută a locuințelor și infrastructura comunală subdezvoltată au fost caracteristici comune ale orașelor din RSS Moldovenească, precum și ale altor orașe din URSS. În 1955, doar 9 din cele 15 orașe aveau apeduct, și doar 2 aveau rețea de canalizare (Pasat 2011: 413).

În 1948, la Moscova a fost ridicată prima clădire cu mai multe etaje cu panouri mari, iar această metodă de construcție a făcut posibilă reducerea timpului de construcție de trei-patru ori. Pe baza experienței primelor planuri cincinale au fost aprobate dimensiunile standard ale apartamentelor în construcția de locuințe în masă 18–22 m² de spațiu de locuit pentru un apartament cu o cameră, 24–32 m² pentru un apartament cu două camere și 33–47 m² pentru un apartament cu trei camere (fără a lua în calcul bucătăria și alte spații de servicii). Ca urmare a trecerii la metoda industrială, timpul de construcție a caselor cu patru-cinci etaje a fost redus la 3–6 luni, iar casele cu opt-nouă etaje – la aproximativ un an (Пилипенко 2021: 581-582).

Pentru a intensifica construcția individuală, în 1948 s-a raționalizat legislația care reglementa achiziționarea și construcția de clădiri individuale de locuit: cetățenii aveau dreptul de a cumpăra/construi pentru ei înșiși o clădire de locuințe atât în oraș, cât și în mediul rural, cu unul sau două etaje, de la o odaie până la cinci odăi locuibile. Pentru construcție erau alocate parcele de 6 ari în orașe și 12 ari în mediul rural, precum și împrumuturi de până la 7 mii de ruble pe o perioadă de 7 ani cu dobândă de două procente pe an. Cu salariul mediu pe țară la mijlocul anilor '50 de 700–750 de ruble pe lună și costul aproximativ al unui apartament de 5 mii de ruble. Această alternativă părea foarte atractivă pentru locuitorii orașelor mici și mijlocii. În plus, în cel de-al cincilea plan cincinal, statul a lansat construcția directă de locuințe în zonele rurale (22 mil. m²), iar peste 3 ani, până în 1952, au fost construite în total 350 de mii de cluburi, biblioteci și săli de lectură în mediul rural (Пилипенко 2021: 583).

Tendința generală din URSS s-a manifestat și în RSS Moldovenească. De-a lungul anului 1951 se observă o apropiere între construcția de locuințe întreprinsă de stat și cea realizată de populație pe cont propriu. Această schimbare indică faptul că statul a renunțat treptat la pretențiile sale de prioritate în construcția de locuințe, permițând oamenilor să-și rezolve independent problemele legate de locuințe în condițiile unei crize acute. Aceasta poate fi considerată o reacție la cererea tot mai mare de locuințe și la nevoia urgentă a populației de a-și găsi soluții proprii într-un context dificil. Unul din principalele materiale de construcție utilizate la construcția locuințelor au fost blocurile din piatră moale – cotileții. Astfel, în anul 1954 au fost extrase 209 mii m³ de piatră, iar în anul 1958 – 418 mii m³. În anii postbelici, blocurile de locuit au fost construite preponderent din cotileț de piatră, care erau extrase din carierele din republică și erau suficient de ieftine.

Tabelul 1. Numărul de locuințe reconstruite și construite în RSSM (1944–1953)

	Construite de organizațiile de stat și cooperatiste (fără colhozuri)	Construite de populație în orașe și orașele muncitorești pe cont propriu și cu ajutorul creditului de stat
August 1944 – ianuarie 1946 (inclusiv restabilirea caselor distruse)	172	25
1946 (inclusiv restabilirea caselor distruse)	158	/
1947	75	/
1948	64	128
1949	74	/
1950	72	/
1951	63	53
1952	62	51
Total în anii 1944–1953	740	257

De obicei, datele statistice evidențiau o tendință de creștere în ceea ce privește construcția de locuințe în întreaga republică. Suprafața totală a locuințelor finalizate și puse în folosință era raportată în mii de metri pătrați (Pasat 2011: 412; Народное 1961; Молдавская 1974: 200). Datele prezentate în *Tabelul 1* ilustrează evoluția con-

strucției de locuințe în centrele urbane și oferă informații valoroase pentru o analiză mai detaliată.

După o perioadă de intensificare în perioada 1944–1946, datorată în mare parte reconstrucției caselor distruse în timpul războiului, ritmul de creștere a fondului locativ prin construcția de stat a început să scadă în anii următori. Aceasta poate fi atribuită schimbărilor de politică și priorităților guvernamentale, pe măsură ce accentul s-a mutat treptat către consolidarea sferei sociale și îmbunătățirea nivelului de trai al populației.

Interesant este faptul că o nouă creștere a construcției de locuințe a avut loc abia după moartea lui Stalin, ceea ce poate fi interpretat ca o schimbare semnificativă în direcția politicii de construire a locuințelor. Acest lucru sugerează că influența puternică a lui Stalin în acest domeniu a încetinit progresul și a limitat dezvoltarea fondului locativ. Cu toate acestea, cifrele prezentate subliniază gravitatea crizei locative din acea perioadă. În opt ani și jumătate s-au construit puțin peste doi metri pătrați de spațiu locativ pentru fiecare persoană care locuia în oraș la începutul anului 1953. Aceasta evidențiază deficiența enormă în asigurarea populației urbane cu locuințe și necesitatea unor eforturi considerabile pentru a rezolva această problemă (Pasat 2011: 412-414; Жилищно-коммунальное 1970: 22, 34).

Condițiile de trai erau determinate nu doar de locuința personală, dar și de infrastructura urbană. În majoritatea lor, străzile orașelor erau murdare și întunecoase. În anul 1955 doar 45% din străzi erau pavate cu piatră și doar 9% erau asfaltate. Lungimea părților iluminate ale străzilor constituia 31%. Nici chiar la Chișinău acești indicatori nu se deosebeau de nivelul general scăzut. 52% din lungimea generală a străzilor erau pavate și 32% iluminate (Pasat 2011: 414; Жилищно-коммунальное 1970: 41).

Putem observa că evoluția construcției de locuințe în centrele urbane a fost influențată de factori politici, economici și sociali. Era evidentă o nevoie urgentă de măsuri și politici eficiente pentru a răspunde cererii de locuințe și îmbunătățirii nivelului de trai al populației urbane în acea perioadă de criză locativă. La data de 4 noiembrie 1955 a fost adoptată Hotărârea nr. 1871, intitulată „Cu privire la înlăturarea exceselor în proiectare și construcții”. În Hotărâre au fost stipulate eforturile partidului și guvernului de a îmbunătăți semnificativ activitățile din domeniul construcțiilor. S-a menționat și faptul că s-au pregătit cadre de muncitori, ingineri și arhitecți care înțeleg în mod corect sarcinile lor.

Comitetul Central al PCUS și Consiliul de Miniștri al URSS au constatat că în activitatea arhitecților și organizațiilor de proiectare s-a acordat prea multă atenție aspectului exterior al arhitecturii, care a dus la excese semnificative, contrare politicii partidului și a statului.

În Hotărâre s-a remarcat faptul că mulți arhitecți au fost atrași de aspectul exterior al clădirilor și s-au concentrat în mare măsură pe decorul fațadelor, ignorând îmbunătățirea planificării interioare a spațiilor locative și apartamentelor, precum și cerințele economice.

Analizând textul, putem observa că Hotărârea nr. 1871 a reprezentat o încercare de a corecta abordările arhitecturale ce se concentrau prea mult pe aspectul exterior al clădirilor în detrimentul aspectelor funcționale și economice. Guvernul și partidul au recunoscut necesitatea pregătirii și formării profesionale a specialiștilor din domeniul construcțiilor, astfel încât aceștia să înțeleagă în mod corect prioritățile și obiectivele activității lor. Prin adoptarea acestei Hotărâri, s-a încercat să se promoveze o abordare mai echilibrată a arhitecturii, care să țină cont atât de aspectele estetice, cât și de cele funcționale și economice (Ursu 2011: 168). Acest document îl putem considera o premisă a politicii care căpăta contur în cercurile de conducere și care urma să fie aplicată, deoarece transformări în toate ramurile economiei erau demarate odată cu schimbarea puterii în anul 1953 în URSS.

Congresul XX al PCUS a adus transformări și în domeniul construcției spațiului locativ. În anii 1950, administrația lui N. Hrușciiov a întreprins acțiuni asemănătoare de rezolvare a problemei locative. Locuințele erau mai acomodate pentru necesitățile vieții de familie și presupuneau o oarecare intimitate. Se considera că majoritatea timpului omul trebuie să-l petreacă în vizorul tuturor. Ideea principală a „revoluției locative” consta în construcția unei serii de case după un singur proiect, conform căreia, după câteva scheme, putea fi modelată în patru variante ale aceleiași case cu planificare internă standard. Toate spațiile auxiliare – coridoarele, băile, bucătăriile – au fost micșorate până la minimul fiziologic – atât cât să încapă câteva persoane. Tavanele au fost coborâte la minim, spațiile scăriilor micșorate, debaralele, lifturile și țevile pentru gunoi au fost excluse – ca elemente care scumpeau construcția. Astfel, durata finisării unei case a fost scurtată de trei–patru ori, costurile construcției reduse cu 25%, iar termenii finisării la – 1–1,5 lună (Горлов 2009: 6-10).

Cu privire la necesitatea construcției de locuințe N. Hrușciiov menționa: „Din cauza necesității acute de locuințe a trebuit să excludem din proiectele caselor tot ce era în plus, pentru a oferi cât mai rapid case celor care aveau nevoie de ele” (Хрущев 1997: 390). Această declarație subliniază prioritatea rapidității executării lucrărilor în construcția de locuințe și faptul că s-a renunțat la elementele considerate neesențiale pentru a răspunde cererii urgente de locuințe. Explicând lipsa ascensoarelor, N. Hrușciiov a relatat: „Da, este dificil fără lift, dar și mai greu fără apartament” (Хрущев 1997: 394). Această afirmație evidențiază că, deși absența ascensoarelor reprezenta o inconveniență, obținerea unui apartament era considerată o prioritate mai mare pentru populație. Erau considerate prioritare nevoile de bază ale oamenilor, cum ar fi spațiul de locuit, chiar dacă acesta era mic, în detrimentul facilităților suplimentare. Aceste locuințe mici satisfăceau necesitățile cotidiene ale populației și reprezentau un lux în contextul anilor postbelici. Oamenii erau foarte bucuroși să primească locuințe, deoarece rezolvau problema traiului în condiții precare.

Începând cu anul 1950 și până în anul 1964, fondul de locuințe urban s-a majorat de la 513 mil. m² la 1182 mil. m², adică de 2,3 ori. Creșterea semnificativă a fondului locativ a contribuit la îmbunătățirea condițiilor de trai pentru 38,4 mil. de oameni în tot spațiul URSS. În același timp se construiau numeroase edificii și construcții sociale, inclusiv instituții culturale și de divertisment. Îmbunătățirile sociale au contribuit într-un fel la convingerea societății că se urmează o cale corectă în dezvoltarea urbană.

În toate orașele au apărut cartiere întregi de locuințe ce conțineau doar strictul necesar. La sfârșitul anului 1958, în Chișinău spațiul locativ constituia 863 mii m², se planifica ca în 1966 să fie mărit cu încă 967 mii m². Pentru a rezolva problema spațiului locativ, PCUS a promis un apartament fiecărei familii. Îndeplinind directivele, arhitecții sovietici au creat un nou tip de locuință cu suprafață mică, în care familiile locuiau în una sau două odăi, o bucatărie și un bloc sanitar. Se remarcă în calitate de realizare extraordinară acest tip de locuință în presă, deoarece familiile erau separate una de alta, fiecare având același tip de apartament și planificare. Primele astfel de locuințe în Chișinău au fost construite în sectorul Râșcani (Сегодня 1958).

Una din soluții, pentru problema spațiului de locuit, a fost construirea caselor asamblabile din lemn la sol. Cel mai comod model de casă asamblat din

lemn era „M-3-55”. Casa avea trei odăi, bucatărie, debara și verandă. Pentru fiecare set de piese pentru casă se eliberau 198 foi de ardezie. Aceste modele erau comercializate atât pentru locuitorii din orașe care locuiau la periferii și doreau să-și construiască case, cât și pentru locuitorii din localitățile rurale. Casele erau aduse din regiunile de nord ale Uniunii Sovietice și erau depozitate la depozitele din Chișinău, unde lucrau și tâmplari, care pregăteau și adaptau piesele de lemn necesare (Сепреев 1958).

O altă modalitate de a construi locuințe a fost constituirea cooperativelor de construcție a unor blocuri de locuit. Conform rigorilor aprobate, un grup de cel puțin opt persoane puteau să înregistreze o cooperativă la Secția Gospodărie Comunală din localitate. Proiectul locuinței trebuia să fie aprobat de Secția Gospodărie Comunală a Comitetului Executiv din oraș. După aprobare, Comitetul Executiv aloca un teren. Membrii cooperativei trebuiau să investească costul locuinței. După ce construcția era finisată, membrul cooperativei primea locuința în folosință permanentă. Membrii cooperativei nu deveneau proprietari ai locuințelor. Cooperativa, în calitate de persoană juridică, era proprietarul casei construite în întregime. De aceea membrul cooperativei nu putea vinde și nici dona locuința. Și nici moșteni. În casă locuiau doar membrii familiei care aveau reședință (Что такое 1958).

Temei juridic pentru ocuparea spațiului locativ servea eliberarea de sovietul local sau administrația întreprinderii, organizației care administra fondul locativ al dispoziției de repartizare. În dispoziție era indicat numele tuturor persoanelor care aveau dreptul la locuință din familia persoanei pe numele căruia era eliberată dispoziția. Doar membrii familiei aveau dreptul să fie înscrși în dispoziție, alte persoane care locuiau cu familia nu aveau dreptul să fie înscrși în dispoziția de repartizare. Posesorilor de locuințe repartizate le era interzis să facă careva transformări interne. De asemenea era interzisă construcția unor încăperi auxiliare, anexe etc. Au fost numeroase cazuri când anumite persoane și-au construit de sine stătător construcții auxiliare la locuință și au cerut să le fie recunoscute drepturile asupra lor. Persoanele care construiau neautorizat erau pasibile de răspundere penală (Жилищные 1959).

În URSS, conform datelor oficiale, majoritatea caselor de locuit (în RSSM – 93% din totalul suprafeței locative din orașe și orașele) se construiau din contul statului. În RSSM, în perioada 1961–1970, au fost construite 274 mii de apartamente cu o suprafață totală de 12,8 mil. m² (ESM 1972: 409).

Construcția în masă a adus și unele beneficii, precum soluționarea problemei locuirii în masă și dotarea apartamentelor cu facilități moderne. Totuși, această filosofie a avut și consecințe negative, cum ar fi poluarea și supraaglomerarea în anumite zone urbane. Este necesar de menționat că politica stalinistă a promovat construcția rapidă și eficiența a locuințelor, dar acest lucru a dus la standardizarea construcțiilor și utilizarea unor materiale mai puțin durabile. Ca rezultat, multe dintre aceste locuințe au avut o durată de viață scurtă și au avut probleme cu întreținerea și reparațiile ulterioare. Apartamentele comunale și căminele au fost soluții adoptate în această perioadă, unde mai multe familii trăiau împreună într-un spațiu mare. Cu toate acestea, mulți oameni încă locuiau în condiții precare, deoarece clădirile vechi nu au fost reparate sau înlocuite. Politica stalinistă a reușit să îmbunătățească, într-o oarecare măsură, condițiile de locuire în masă în RSSM, oferind o alternativă la condițiile insalubre și supraaglomerate din locuințele vechi. Apartamentele comunale au fost eliminate în anii '50 și '60, în timp ce căminele care asigurau separarea odăilor și un spațiu privat au rămas. Ambele au avut un impact semnificativ asupra dezvoltării mediului urban din RSSM. În general, în perioada menționată, locuința în mediul urban a cunoscut îmbunătățiri semnificative, dar au persistat și probleme legate de condițiile de trai.

Prin implementarea acestor politici de locuire, guvernul sovietic a încercat să asigure locuințe accesibile pentru cetățeni. Totuși, aceste construcții nu erau orientate spre confort și calitate superioară. Ele au fost adesea realizate într-un stil standardizat și aveau limite privind spațiul personal și intimitatea. Spațiul de locuit al omului sovietic în perioadele stalinistă și hrușciovistă a fost influențat de politica guvernului și de nevoia de a asigura rapid și eficient locuințe pentru populație. Locuințele de tip „Stalinka” reprezentau o abordare mai grandioasă și luxoasă, în timp ce „Hrușciovka” erau mai simple și mai accesibile. Ambele tipuri de locuințe au avut un impact semnificativ asupra peisajului urban și a modului de viață al cetățenilor sovietici.

Notă

*Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului: „Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale” / 20.80009.1606.02.

Referințe bibliografice / References

Enciclopedia. 1972. Enciclopedia Sovietică Moldovenească. Vol. 3. Chișinău: Redacția Principala a Enciclopediei Moldovenești.

Nesterova T. 2016. Arhitectura din perioada postbelică a Moldovei Sovietice. În: *Arta*, nr. 1(AV), p. 96-103.

Ostapov A. 2018. Urbanismul din RSSM prin prisma reglementărilor statale (1944–1952). În: *Revista de Știință, Inovare, Cultură și Artă „Akademos”*, nr. 3(50), p. 137-144.

Pasat V. 2011. RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940–1953). Chișinău: Cartier.

Ursu V. 2011. Reabilitarea patrimoniului istoric al Chișinăului în perioada postbelică și inițierea construcției unei identități urbane de tip sovietic (anii '40–'50 ai sec. XX). În: *Identitățile Chișinăului*. Ed. 1, 12–13 septembrie 2011, Chișinău. Chișinău, Republica Moldova: Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, p. 89-94.

Беловинский Л. 2018. Повседневная жизнь человека советской эпохи. Издательство Академический проект. / Belovinskij L. 2018. Povsednevnaia zhizn' cheloveka sovetskoj epokhi. Izdatel'stvo Akademicheskij projekt.

Горлов В. Н. 2009. Жилищное строительство в СССР: достижение советского народа исторического масштаба. În: *Марксизм и современность*, № 1 (45), с. 6-10. / Gorlov V. N. 2009. Zhilishchnoe stroitel'stvo v SSSR: dostizhenie sovetskogo naroda istoricheskogo masshtaba. In: *Markszim i sovremennost'*, no. 1 (45), s. 6-10.

Жилищно-коммунальное. 1970. Жилищно-коммунальное хозяйство Молдавской ССР. Статистический сборник. Кишинев. / Zhilishchno-kommunal'noe. 1970. Zhilishchno-kommunal'noe khoziajstvo Moldavskoj SSR. Statisticheskij sbornik. Kishinev.

Жилищные. 1959. Жилищные права должны быть оформлены. În: *Вечерний Кишинев*, 26 августа. / Zhilishchnye. 1959. Zhilishchnye prava dolzhny byt' oformleny. In: *Vechernij Kishinev*, 26 augusta.

Закон. 1960. Закон Молдавской СССР от 10 февраля 1941 года. În: *Хронологическое собрание законов Молдавской ССР, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства Молдавской ССР. Том I. 1940–1947*. Кишинев: *Карта Молдовеняскэ*, с. 16-32. / Zakon. 1960. Zakon Moldavskoj SSSR ot 10 fevralia 1941 goda. In: *Khronologicheskoe sobranie*

zakonov Moldavskoj SSR, ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta i postanovlenij Pravitel'stva Moldavskoj SSR. Tom I. 1940–1947. Kishinev: Kartia Moldoveniaske, s. 16-32.

Молдавская. 1974. Молдавская ССР в цифрах. К 50-летию со дня ее образования. Краткий статистический сборник. Кишинев. / Moldavskaia. 1974. Moldavskaia SSR v cifrakh. K 50-letiiu so dnia ee obrazovaniia. Kratkij statisticheskiy sbornik. Kishinev.

Народное. 1961. Народное хозяйство Молдавской ССР в 1960 г. Статистический ежегодник. Кишинев. / Narodnoe. 1961. Narodnoe khoziajstvo Moldavskoj SSR v 1960 g. Statisticheskiy ezhegodnik. Kishinev.

Пилипенко И. В. 2021. Динамика жилищного строительства в республиках СССР в 1920–1980-е гг. Историко-экономические исследования. Т. 22, № 4, с. 567-595. / Pilipenko I. V. 2021. Dinamika zhilishchnogo stroitel'stva v respublikakh SSSR v 1920–1980-e gg. Istoriko-ekonomicheskie issledovaniia. T. 22, no. 4, s. 567-595.

Постановление. 1944. Постановление СНК МССР от 24 августа, № 217. În: Хронологическое собрание законов Молдавской ССР, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства Молдавской ССР: Том I. 1940–1947. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960, с. 43-55. / Postanovlenie. 1944. Postanovlenie SNK MSSR ot 24 avgusta, no. 217. In: Khronologicheskoe sobranie zakonov Moldavskoj SSR, ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta i postanovlenij Pravitel'stva Moldavskoj SSR: Tom I. 1940–1947. Kishinev: Kartia Moldoveniaske, 1960, s. 43-55.

Сегодня. 1958. Сегодня и завтра нашего города. În: Вечерний Кишинев, 22 июля, с. 1. / Segodnia. 1958. Segodnia i zavtra nashego goroda. In: Vechernij Kishinev, 22 iyulya, s. 1.

Сергеев В., Кичигина Н. Фабрика жилых домов. În: Вечерний Кишинев, 16 ноября 1958, с. 2. / Sergeev V., Kichigina N. Fabrika zhilykh domov. In: Vechernij Kishinev, 16 noyabrya 1958, s. 2.

Строительного. 1958. Строительного материала станет больше. În: Вечерний Кишинев, 16 октября, с. 2. / Stroitel'nogo. 1958. Stroitel'nogo materiala stanet bol'she. In: Vechernij Kishinev, 16 oktyabrya, s. 2.

Хрущев Н. С. 1997. Воспоминания: Избранные фрагменты. Москва, с. 390. / Khrushchev N. S. 1997. Vospominaniia: Izbrannye fragmenty. Moskva, s. 390

Что такое. 1958. Что такое жилищно-строительный кооператив. În: Вечерний Кишинев, 24 ноября, с. 2. / Chto takoe. 1958. Chto takoe zhilishchno-stroitel'nyj kooperativ. In: Vechernij Kishinev, 24 noyabrya, s. 2.

Adrian Dolghi (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în istorie, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Адриан Долгий (Кишинев, Республика Молдова). Доктор истории, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Adrian Dolghi (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in History, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: addolghi@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6770-6890

Tradițiile funerare și de pomenire ale lipovenilor din Republica Moldova ca ritualuri din etapa finală a ciclului vieții omului¹

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.04>

Rezumat

Tradițiile funerare și de pomenire ale lipovenilor din Republica Moldova ca ritualuri din etapa finală a ciclului vieții omului

În acest articol sunt expuse momentele principale legate de etapa finală a ciclului vieții umane a lipovenilor din Republica Moldova. Cercetarea este realizată pe baza materialelor de teren colectate de autoare. Cercetarea realizată a permis depistarea la lipovenii din Republica Moldova a unor particularități ale ritualului funerar și de pomenire legată de etapa finală a ciclului vieții umane. Odată cu păstrarea conturului principal al acestui ritual de-a lungul secolelor, au fost identificate unele particularități noi și transformări, precum și deosebiri între zonele rurale și urbane: „Prin sate, oamenii practic trăiesc cu aceasta, îndeplinesc tradițiile mult mai corect, însă noi, aici, în oraș, suntem deja puțin detașați de aceasta” (M. G. M., Chișinău). În ciuda conservatorismului deosebit al acestei etape a ritualurilor familiale a fost identificată o serie de împrumuturi de la moldoveni, de exemplu, cele cu privire la felurile de mâncare a mesei de pomenire – prune uscate cu nuci, dacă ziua de pomenire nimereste într-o zi de post, în Edineț mulți înlocuiesc borșul cu zeama, gătesc babă neagră și babă albă ș. a. Se remarcă variabilitatea unor sau altor tradiții în diferite localități, inclusiv printre creștinii ortodocși de rit vechi „cu popă” (Cunicea, Pocrovca ș. a.) și printre creștinii ortodocși de rit vechi „fără de popă” (Edineț).

Cuvinte-cheie: lipoveni, Republica Moldova, ritualuri funerare și de pomenire, cercetări de teren, variabilitatea tradițiilor.

Резюме

Похоронно-поминальные традиции липован Республики Молдова как обрядность заключительного этапа жизненного цикла человека

В данной статье изложены основные моменты, связанные с заключительным этапом жизненного цикла человека у липован Республики Молдова. Исследование осуществлено на базе полевых материалов, собранных автором. Проведенные опросы позволили обнаружить у липован Республики Молдова ряд специфических особенностей похоронно-поминальной обрядности, связанной с данным этапом жизненного цикла человека. Наряду с сохранением на протяжении веков основной канвы этой обрядности, выявлены некоторые новшества и перемены, а также различия между сельской и городской местностью: «По селам люди буквально живут в этом, выполняют традиции более точно, а мы тут, в городе, уже, конечно, немножко оторваны от этого» (M. G. M., Кишинев). Несмотря на особую консервативность рассматриваемого этапа семейной обрядности, выявлен ряд заимствований у молдаван, например касающихся блюд поминального стола – чернослив с ореха-

ми, если поминки выпадают на постные дни, в Единцах борщ многие заменяют замой, готовят бабку – черную и белую и т. д. Отмечается вариативность тех или иных традиций в различных населенных пунктах, в том числе у старообрядцев-поповцев (Кунича, Покровка и др.) и старообрядцев-беспоповцев (Единцы).

Ключевые слова: липоване, Республика Молдова, похоронно-поминальная обрядность, полевые исследования, вариативность традиций.

Summary

Funeral and memorial traditions of the Lipovans from the Republic of Moldova as a ritualism of the final stage of human life cycle

The article outlines the main points associated with the final stage of the human life cycle among the Lipovans of the Republic of Moldova. The study was carried out on the basis of field materials collected by the author and made it possible to discover a number of specific features of funeral and memorial rituals among the Lipovans of the Republic of Moldova associated with the final stage of a person's life cycle. Along with the preservation of the main outline of this ritual over the centuries, some innovations and changes have been identified, as well as differences between rural and urban areas: “In villages, people literally live in this, they carry out traditions more accurately, but here in the city, of course, we are a little removed from this” (M. G. M., Chisinau). Despite the particular conservatism of this stage of family rituals, a number of borrowings from the Moldovans have been identified, for example, concerning the dishes of the funeral table – prunes with nuts, if the funeral falls on fast days; in Edinets, many people replace borscht with zeama, prepare baba – black and white, etc. The variability of certain traditions is noted in various settlements, including among the Old Believers-“with priests” (Cunicea, Pokrovka, etc.) and the Old Believers-Bespopovtsy “priestless” (Edintsy).

Key words: Lipovans, Republic of Moldova, funeral and memorial rituals, field research, variability of traditions.

Ritualurile funerare și de pomenire fac parte din grupul ritualurilor vieții umane (alături de ritualurile de naștere și botez și ritualurile de nuntă) și se disting de ele printr-un conservatism mai pronunțat și prin cea mai mică susceptibilitate la împrumuturi. În plus, ritualurile funerare și de pomenire ale lipovenilor (creștinii ortodocși de rit vechi, staroverii) au specificul său și se caracterizează printr-o serie de trăsături arhaice, rădăcinile cărora se află în epoca de până la Petru I.

Întrucât cercetarea noastră se bazează pe materiale de teren, trebuie să subliniem o particularitate referitoare la desfășurarea interviurilor. În calitate de informatori ai ritualismului de familie, inclusiv ai ritualismului funerar și de pomenire, și nu doar a ritualurilor de naștere și de botez, acționează în principal femeile. Au refuzat să acorde interviu doar câteva dintre ele – acelea care nu demult și-au pierdut apropiatii. Iar bărbații, cu unele excepții, de obicei refuzau să discute pe această temă (deși discutau cu plăcere, detaliat, în cunoștință de cauză în legătură cu problemele istorico-confesionale), redirecționau întrebările soției sau altei rude de gen feminin, spre exemplu: „Iar în legătură cu procesul de înmormântare și ce se pregătește pentru defunct... Mai bine să o întrebați pe soția mea...” (H. N. P.).

Modul de viață al lipovenilor, precum și tradițiile ce fac parte din ritualurile de familie, corelate cu ciclul de viață al omului, mereu au fost legate cu obiceiurile bisericesti, care a fost și continuă să fie „un garant indispensabil al păstrării sănătății morale și spirituale și a vitalității fiecărei comunități” (Гаврюшина 2018: 161). Cele de mai sus se aplică ritualurilor etapei finale a ciclului vieții – ritualurile funerare și cele memoriale.

În mediul creștinilor de rit vechi se obișnuiește să se pregătească din timp așa-numitele haine pentru înmormântare. De obicei, acest lucru îl face femeia, atât pentru sine, cât și pentru soț. Se începe pregătirea pe la cincizeci de ani, uneori chiar mai devreme, fapt ce este confirmat de mărturiile altor cercetători, spre exemplu: „După cincizeci de ani stăpâna casei pregătea nodul, acum pentru aceasta este alocat un raft separat din dulap sau comodă” (Степанов 2016: 24). La întrebarea noastră despre vârsta de la care se face acest lucru au fost următoarele răspunsuri: „Acest lucru se face mai mult, să spunem, din motive de sănătate. Dar din experiența și observațiile mele, femeile se pensionează și încep încetîncet să-și strângă hainele pentru înmormântare” (Z. N. P.); „Iată eu, am 65 de ani, eu deja mi-am pregătit hainele de înmormântare. Pentru ca mai apoi copiii să nu alerge să caute. Eu mi-am pregătit și sarafan și cămașă – la fel cum pe mama am înmormântat-o, tot așa și mie mi-am pregătit” (K. M. M.); „Eu am un fel de sac de călătorie și acolo mi-am pregătit totul” (K. A. G.). Astfel, către 50–60 de ani, astfel de haine deja sunt pregătite. Despre aceasta scriu și alți cercetători ai tradițiilor creștinilor ortodocși de rit vechi din Republica Moldova: „Creștinii ortodocși de rit vechi încep să se pregătească de moarte pe la cincizeci de ani. Iar cei foarte credincioși – și

mai devreme. Bărbatul după treizeci de ani trebuia obligatoriu să poarte barbă, «în caz contrar, preotul nu-i permitea să intre în biserică și nu va săvârși slujba de înmormântare»” (Степанов 2016: 24).

Conform convingerilor lipovenilor, după cum scrie E. Arslanova² (și acest lucru este confirmat și de rezultatele obținute de noi și de o serie de alți cercetători), „viața pământească este doar un refugiu temporar, pragul spre cealaltă lume. Omul va obține un cămin permanent după moarte, care, la rândul ei, este considerată o întoarcere la adevărata casă. «Iată soacra mea..., ea ne-a spus: „Eu merg acasă. Aceasta este casa noastră veșnică. Noi aici suntem doar oaspeți”». În acest sens, pregătirea pentru săvârșirea cu succes a tranziției de la viața temporară la viața veșnică juca un rol important pe parcursul unei părți semnificative a existenței pământești a credinciosului ortodox de rit vechi – a lipovanului” (Арсланова 2010: 153). Subliniind că însăși viața, raportându-se, se corela cu categoriile ei de neprihănire și păcătoșenie, E. Arslanova propune o altă evidențiere a perioadelor în această etapă a vieții umane: „Respectiv, în ritualurile funerare pot fi evidențiate două perioade: a) pregătirea de moarte ca o limită finală a vieții pământești a fiecărui om, b) pregătirea defunctului pentru înmormântare” (Ibidem). Pregătirea pentru moarte constă nu doar în pregătirea hainelor pentru înmormântare (vezi mai jos), ci și în parcurgerea demnă a căii pământești. Acestui lucru îi este acordată o importanță mare. Spre exemplu, preotul nu săvârșește slujba pentru sinucigaș (iar acele persoane care au dus sicriul cu sinucigaș la cimitir trebuie neapărat „să ia rugăciune de la preot”, deoarece chiar și aceasta se consideră un păcat); defunctul care a decedat de alcoolism este pomenit nu „pe nume”, dar „ca pe toți creștinii ortodocși”. Deși unii informatori (spre exemplu, K. A. S.) indicau la apariția tendinței de a privi sinuciderea și dependența de alcool ca pe boală. Astfel de oameni încep să fie percepuți ca bolnavi – în plan mental și fizic.

În or. Edineț ne-a fost comunicat că într-o serie de cazuri există o atitudine foarte strictă: „Este necesar ca acest bărbat să se pocăiască, să aibă <...> măcar o barbă puțin crescută, să nu fie ras, pentru că dacă barba este rasă, el nu va fi așa înmormântat (cum se cuvine – T. Z.), adică el este pomenit nu pe nume, dar «ca toți creștinii ortodocși». Și dacă el a decedat beat, nu era la pocăință, ras, atunci el nu este pomenit «pe nume». El este înmormântat fără de preot, apoi <...> la nouă zile, patruzeci de zile, la un an, și doar după un an se permite ca acest

decedat să fie pomenit «pe nume»” (K. A. G.). Or atitudinea față de sinucigași este bazată pe convingerea fermă că omul „nu trebuie să decidă singur”, ci să respecte Legea Domnului: „Dumnezeu ți-a dat viață. Deci trebuie să-ți trăiești viața pe care Dumnezeu ți-a dat-o – a tăiat această bucată. Iar dacă omul s-a sinucis – este un mare-mare păcat și preotul nici nu săvârșește slujba” (K. T. I.). Informatorii subliniau: „Noi le spunem copiilor noștri: va fi o dungă neagră, o moarte justă, care îi va lua și pe bogați și pe săraci. Ce va da Domnul, aceea va fi” (K. A. S.).

Moartea, ca și nașterea, încalcă granița dintre lumi. „Încă până la venirea morții apar prevestitorii ei (presimțiri, vise, diferite semne). Anumite acțiuni ritualice sunt chemate să restabilească echilibrul” (Ивашова 2011: 65). În popor există premoniții și semne ale morții iminente. Omul aflat pe moarte nu mai mănâncă – nu poate înghiți. Conform observațiilor intervievaților, despre moartea iminentă a unui om care deosebit de mult timp a fost bolnav adesea prevestesc următoarele: el începe „să se curețe” – să facă anumite acțiuni cu mâinile. Una din informatoare a explicat: „Creierul aproape că nu lucrează, însă omul parcă se curăță cu mâinile – fața ș. a. De parcă este o murdărie invizibilă pe el, și el încearcă să o scuture. Există un semn, o superstiție. Acest lucru l-am auzit de la bunica. Adică se vede că omul este pe moarte și el simte sfârșitul. El dă cu mâinile, de parcă se curăță” (B. I. M.); „Da, da, este așa un semn. El încă își aranjează părul, cămașa sau centura, de parcă s-ar aranja” (K. M. M.). Toate acestea nu sunt un semn sau o premoniție, ci rezultatul vechilor observații populare asupra situațiilor reale: „S-a observat, dacă un om grav bolnav începe să facă mișcări stranii cu mâinile, de parcă ar îndepărta o pânză invizibilă, sau de parcă ar încerca să se elibereze de pielea sa – acesta este un semn al morții iminente” (Кочнева 2023).

Printre premoniții și semne ale morții informatorii remarcă anumite fenomene (pasărea bate în fereastră; crucea din casă cade brusc; se sparge oglinda³; apar multe muște în casă ș.a.): „Noi eram la bunelul și bunica și luam prânzul (aveam deja 12 ani), și deodată o rândunică a început să bată în fereastră – tare-tare. Și bunica spune: „Ei bine, bunicule, se pare că cineva trebuie să plece – tu ori eu”. Eu am venit acasă și a venit o telegramă. Tata a murit” (K. T. G.).

De asemenea, se poate indica la existența viselor profetice sau fatale (cade un dinte – cu sânge sau fărâ; se distruge soba sau peretele; omul cade într-o

prăpastie; ninge; decedatul te trage spre sine ș. a.): „Prietena mea (acest lucru s-a întâmplat demult, ficele ei erau încă foarte mici) mergea cu soțul să vândă ceva, cum noi, cațapii, facem acest lucru. S-a întâmplat un accident și ea a decedat. Iar soacra ei a visat în ajun că peretele casei a căzut, și ea deodată a înțeles că ceva se va întâmpla” (L. L. V.); „Eu am avut o soră, ea era bolnavă și a murit de tânără. Era în spital, noi știam că ea va muri, așteptam. Și <...> eu am visat că intru într-un club, iar acolo în dreapta stau întinși doi defuncți. Eu intru acolo, o văd pe ea, sora mea, și mai departe mă tem să merg și îi spun: «Uite, acolo sunt morți, cum stai aici?» Mereu mi-a fost frică de morți. Iar ea răspunde: «A-a, ție îți este frică de morți, dar eu deja sunt aici, cu ei». Acest vis mi-l voi aminti pentru tot restul vieții mele. M-am trezit, îmi bătea inima, l-am trezit pe soț și i-am spus: «Sora a murit». Iar el: «Ce inventezi!». Dar eu insistam, eram convinsă. Înainte doar nu erau telefoane în case, o telefonogramă a venit la administrația colhozului. Ne-au bătut în fereastră și au spus: «Iată a venit o telefonogramă că a murit sora». Voi ține minte acest eveniment cât voi trăi. Aceasta este experiența mea, nu a altcuiva” (S. E. V.).

Atitudinea față de astfel de premoniții este diferită, și este legată nu doar cu observațiile seculare ale membrilor comunității, dar și cu experiența personală a anumitei persoane (în care persistă confirmarea sau infirmarea acestora).

După moartea omului, primele acțiuni întreprinse de apropiații lui sunt următoarele: îl anunță pe preot și încep să pregătească corpul defunctului pentru înmormântare – îl spală și îl îmbracă în haine pentru înmormântare. Conform tradiției, defunctul este spălat de bărbați, iar defuncta – de femei (K. N. G.), (primind în prealabil binecuvântare de la preot). Dar acest lucru, cum este obișnuit la creștini, nu trebuie să fie făcut de rude apropiate: „Dacă un om moare, <...> se merge la preot, el binecuvântează și spune: «Domnul să vă binecuvânteze». Ca întotdeauna la noi. (Cf.: „Fără Dumnezeu nici până la prag nu mergi” (K. A. S.) – T. Z.) Se iau paie, fân, se aștern în cameră, se încălzește apa. Femeia spală femeia, da. Dar o femeie străină, fiica nu are voie. Nu se cuvine ca fiica să o spele pe mamă, nici feciorul – pe tată. Femeia o spală, o piaptână, îi împletește două cosițe – obligatoriu două cosițe dacă era căsătorită. Femeia căsătorită trebuie tot timpul să-și împletească părul în două cosițe și să le ascundă sub năframă. Iar cosițele defunctei sunt împletite nu spre sus, dar în jos (șuvițele sunt îndreptate în jos – T. Z.), doar

fetiței, fetei – în sus” (H. V. P.). În sate, de obicei sunt oameni speciali care îndeplinesc aceste acțiuni, spre exemplu, în Pocrovca au fost obținute următoarele informații: „Bărbatul îl spală pe bărbat, dar giulgiul este cusut de femeie. Însă dacă moare o femeie, ea este spălată de o femeie și tot ea coase giulgiul, la noi în sat, Natalia se ocupă de acest lucru” (B. T. M.). Într-o comunitate rurală compactă toate aceste lucruri sunt mai ușor de organizat decât în orașe. Trebuie să te încadrezi în viața comună a orașului, să respecti regulile existente în acesta, de aceea creștinii ortodocși de rit vechi merg la morgă pentru a pregăti ritualurile de spălare și îmbrăcare: „Iarăși, cine și ce posibilitate are. Dar dacă oamenii sunt mai tineri și dacă copiii tot trăiesc în același apartament, atunci defunctul este dus la morgă, iar ritualul este respectat – de spălare, îmbrăcare, adică aranjare. <...> Pot să-l lase acasă pe muribund în momentul bolii, dar după moarte pot să se adreseze la medicul de familie. Spre exemplu, am înmormântat-o pe sora noastră, și pe ea, desigur, au luat-o. Dar oamenii care respectă toate tradițiile... Două femei merg la morgă, spală defuncta, o îmbracă – fac totul conform regulii. <...> Apoi ea este dusă la biserică și deja la biserică se face slujba de înmormântare” (M. G. M., Chișinău); „La noi, dacă cineva a decedat, mai ales dacă era în vârstă, se străduie să nu fie luat la morgă. Dar se mai întâmplă că acest lucru nu se poate de evitat, și în aceste cazuri la noi, la morgă, este o persoană specială, o femeie, care îmbracă defuncții. Dacă însă cineva dorește – merg apropiații, vecinii etc. și fac tot ce este necesar. Cine și cum dorește. Este la dorință (K. M. M., Edineț)”. În acest mod, în comunitățile urbane, lipovenii de asemenea găsesc căi de a respecta tradițiile. După spălare, obiectele folosite pentru îndeplinirea acestui proces sunt arse.

În afară de giulgiu, în setul îmbrăcămintei pentru înmormântare intră: pentru femei – o cămașă care acoperă gâtul, cu mâneci lungi, un sarafan, un acoperământ de cap – moț, două năframe – de jos și sus, ciorapi lungi sau șosete și papuci moi; pentru bărbați – pantaloni de tip șalvari sau pantaloni înguști (conform tradițiilor stricte, sacoul nu se permite⁴), cămașă descheiată, șlapi (vezi detaliat Zaikovsky 2023: 43). Obligatoriu pentru bărbații decedați, cât și pentru femeile decedate sunt: crucea la piept (pe un șiret special – găitan, lăntșorul metalic nu se permite), centură, giulgiu. Măinile sunt aranjate în mod special: degetele arătător și de mijloc ale mâinii drepte sunt fixate în așa mod ca să formeze o cruce (ca două degete cu care se

face semnul crucii), mâna dreaptă se pune deasupra celei stângi. *Lestovka* (metanierul creștinilor ortodocși de rit vechi), de asemenea este pusă în sicriu, se îmbracă pe mâna stângă a defunctului („*Lestovka* se ține în mâna stângă, pentru că în timpul slujbei bisericești mâna dreaptă trebuie să fie liberă pentru a face semnul crucii” – Z. N. P.), însă în diferite localități există variații: spre exemplu, ea este îmbrăcată pe degetul inelar al mâinii stângi (Pocrovca); la încheietura cotului (Edineț). În Chișinău, în acest sens, au fost primite următoarele informații: „Eu știu câteva variante. Știu varianta când *lestovka* pur și simplu este atârnată la încheietura mâinii. Și știu varianta când ea este atârnată de degetul inelar. *Lestovka*, când este folosită, se trece în așa fel ca degetele mic și cel inelar să fie despărțite, iar celelalte degete se unesc ca în semnul crucii. Cu degetul mare noi trecem aceste secțiuni din *lestovka*, iar degetele arătător și cel din mijloc se aranjează ca în semnul crucii” (Z. N. P.). De obicei, pe fetițe/femei și băieți/tineri îi aranjează la fel ca pe maturi, însă cu unele deosebiri, dar sunt și variante. Spre exemplu, în Edineț, informatorii au remarcat: „Fetele nu sunt îmbrăcate în rochii de mireasă, ca în alte credințe. Știu că fetițele sunt înmormântate exact la fel: în cămașă lungă și în sarafan, doar că pe cap nu se îmbracă năframă. La față capul rămâne neacoperit și părul despletit. Părul nu este strâns, nu este împletit, dar este împărțit în două părți și se lasă așa. Și se folosește giulgiul, el neapărat trebuie să fie. <...> Băieții sunt îmbrăcați la fel ca și maturii” (K. O. P.); în Pocrovca ne-a fost comunicat: „La noi la fel (ca și la maturi – T. Z.): pentru fetiță se coase sarafan, totul este la fel, papucei...” (S. E. V.). În Egorovca, din contra: „Sunt îmbrăcați cum se cuvine. Rochie, coroană, voal, totul cum trebuie. Tânărul e îmbrăcat în costum, are buchet, totul cum trebuie” (K. T. I.). În legătură cu aceasta, trebuie să subliniem că sunt diferite familii, în care respectarea tradițiilor, într-o măsură mai mare sau mai mică, este susceptibilă la schimbări. Despre acest fapt ne comunicau înșiși informatorii.

Deasupra la toată îmbrăcămintea și deasupra defunctului este îmbrăcat giulgiul. El este cusut („pe fir viu”, fără noduri, cusătura „în urma acului” – H. V. P.) după decesul omului. Forma acestui obiect din îmbrăcămintea de moarte generează diferite asociații la intervievați, unii consideră că acesta seamănă cu un plic, alții – cu o glugă, a treia categorie – cu o barcă. „Are forma unui plic. Ea (femeia care a cusut giulgiul – T. Z.) aranjează pliurile într-un fel special. Este o croială specială” (B. T.

M.). Deasupra giulgiul este legat în câteva locuri, ca o centură, cu o panglică albă – în formă de cruce, iar astfel de cruci pot fi chiar șapte (H. V. P., Dobrogea Veche) sau trei (Z. N. P., Chișinău). Însă așa se procedează nu peste tot: în Edineț așa nu se face, centura nu se folosește, doar giulgiul: „La noi nu se leagă” (K. M. M.).

Această panglică este mai apoi dezlegată sau tăiată, informatorii explicând de ce aceasta este necesar să fie făcut: „Acea persoană care a spălat corpul trebuie mai apoi să dezlege nodul de pe această centură. El nu despletește această panglică, doar nodul este dezlegat” (Z. N. P.). „Apoi această panglică este tăiată. Acest lucru îl face aceeași femeie care a spălat corpul și a cusut giulgiul. Panglica trebuie tăiată încă în biserică, pentru că nu se poate ca defunctul să meargă pe lumea cealaltă legat” (S. E. V.).

Sicriul cu mortul se pune pe laiță – un scaun lung. Informatorii subliniau în mod special, că în niciun caz nu se permite de așezat sicriul pe masă sau pe podea. Dacă nu este laiță (care poate fi împrumutată de la vecini sau rude), atunci se folosesc scaune. Corpul defunctului din sicriu este întins pe această laiță în așa mod ca acesta „să vadă icoanele”, adică cu picioarele la icoane: „Se așează cu picioarele la icoane. Ca acesta să le vadă. El doar se va ridica și se va uita la ele” (H. N. P.).

De obicei, se înmormântează în a treia zi, dar din diferite motive sunt și excepții. După mărturiile informatorilor, pentru păstrarea corpului înainte se folosea var, urzică, magnet, iar acum se folosește formalina. În procesul încercării de a clarifica acțiunea ultimei metode a avut loc următorul dialog:

„T. Z. Mi s-a povestit și despre magnet. Cum se poate de folosit magnetul?”

S. E. V. Ei bine, se spune că se întâmplă un fel de împământare. Eu nu știu aceasta.

T. Z. Nu este clar acest mecanism. Cum are loc?”

S. E. V. Împământare”.

Pe toată perioada cât defunctul se află în casă, permanent se citește Psaltirea. Acest lucru este făcut de citeții din biserică. Se citește încontinuu, citeții se înlocuiesc unul pe altul aproximativ la fiecare trei ore. Ulterior stăpâna le dăruiește prosoape și o sumă mică de bani.

Înmormântarea se organizează de obicei în prima parte a zilei. În mediul creștinilor de rit vechi – „fără de popă” (în comunitatea din or. Edineț) ne-a fost comunicat că încercau să facă acest lucru chiar la răsăritul soarelui: „Acum are loc chiar o ușoară relaxare, mai ales cu acest COVID, cu această

pandemie, însă înainte trebuia de scos defunctul din casă până la răsăritul soarelui” (K. A. G.). În sate, oamenii vin dimineața la casa decedatului, apoi mortul este scos pentru a se oficia slujba pentru înmormântare, pentru a-și lua rămas bun. „Sunt invitați toți locuitorii satului, toți! Când defunctul este dus, e foarte multă lume, oameni care petrec mortul până la biserică. Iar în biserică rămân doar apropiații, rudele, vecinii, prietenii, colegii de clasă, iar restul merg pe la casele lor” (B. T. M.). Conform tradiției, defuncta trebuie să fie purtată de femei, iar defunctul – de bărbați. În orașe, precum și în sate, dacă cimitirul este departe, se utilizează transportul. În s. Pocrovca nu se utilizează transportul, defunctul este dus pe o targă specială de șase oameni. Acest lucru este făcut doar de bărbați.

Informatorii au comunicat o serie de detalii legate de etapa de înmormântare, care ne permit să vorbim despre anumite deosebiri și variante ale tradițiilor. În calitate de exemple putem aduce fragmente ale interviurilor cu informatorii din s. Pocrovca și din or. Edineț.

În acest sens, în Pocrovca există următoarele tradiții: „Defunctul este dus în biserică, iar înaintea sicriului este dusă cruciulița (de obicei, este dată unui copil să fie dusă), apoi cineva duce coliva într-un vas special, luat din biserică, ce seamănă cu o căldărușă emailată de aproximativ un litru. În biserică, căldărușa este lăsată pe masa de pomenire, acolo sunt aprinse multe lumânări și această colivă este sfințită. Apoi, când defunctul este dus la cimitir, iarăși în aceeași ordine: înainte – crucea (dar nu crucea de pe mormânt⁵, ci o cruciuliță⁶ mică, care se află în casă sau se cumpără din biserică), apoi este dusă coliva. Cu această cruciuliță se face ritualul pe mormânt <...>, oamenii se roagă la prapuri bisericești, după aceea preotul ia lopata, ia într-în-sa pământ și face din pământ o cruce improvizată pe mormânt. Și apoi se acoperă cu pământ. La noi pământul nu se ia în mână și nu se aruncă în groapă... Înaintea preotului nu se poate să arunci acest pământ. Când preotul pleacă, posibil, oamenii aruncă pământ, dar aceasta este considerat de prios. Același lucru se face și cu rugăciunea, de aceea preotul face acest lucru. Și iată această cruciuliță, această colivă sunt duse în chilie (așa se numește în Pocrovca locul pentru masa de pomenire organizată nu departe de cimitir – T. Z.). În chilie coliva este turnată în cănuțe mici, acestea fiind transmise la masă și oamenii îl pomenesc <...>, câte trei lingurițe mici se dau la fiecare să bea (coliva este semilichidă – T. Z.)” (B. T. M.).

În or. Edineț, înaintea cortegiului funerar de asemenea se duce crucea, așa-numita cruce de acasă, de aproximativ 0,5 m, care, de obicei, se află acasă, alături de icoane, la ea se roagă atât pentru sănătate, cât și pentru odihnirea sufletului („Este așa o icoană – o cruce mare. Aproape în fiecare casă este – de la bunici, de la buneii. Și noi tot avem” – K. A. G.). Această cruce este dusă de un bărbat matur: „Un bărbat cu barbă este legat la gât cu o năframă mare cu ciucuri (un șal – T. Z.) și îi pun pe această năframă crucea și o lumânare. Și în acest mod el duce crucea și lumânarea” (K. M. M.); „Două capete ale acestei năframe sunt legate după gât. Pe această eșarfă el ține crucea, iar cu mâna liberă el duce lumânarea, și toți cei care vin în întâmpinare se roagă la această cruce” (K. A. G.); „După ce s-a ținut slujba în biserică și duc defunctul la cimitir, mai iau încă doi oameni și două icoane din biserică <...>, iar apoi targa – dusă de șase oameni, în urmă merg cântăreții care au citit Psaltirea și cei care au cântat în biserică, apoi oamenii, după care este dus capacul. La cimitir, preotul (mentor – T. Z.) citește rugăciunea de trei ori, apoi aruncă pământ cu lopata de trei ori; apoi oamenii aruncă – fiecare câte trei pumni. Și gata, îl îngroapă. <...> La noi, în timpul înmormântării, nu se folosește coliva” (K. M. M.).

De obicei, în primul an după înmormântare, creștinii de rit vechi – „cu popă”, organizau un prânz de pomenire în a treia zi, a noua, la patruzeci de zile și la un an. Acum destul de des se face și la jumătate de an. În comunitatea celor „fără de popă” (or. Edineț) acest lucru se desfășura în mod diferit: „Înainte, când erau în viață buneii și bunicile mele, după înmormântare nu era asta. Doar înmormântarea – și gata! După înmormântare toți merg pe la casele lor. Și nu făceau la nouă zile, însă la patruzeci de zile se organiza neapărat un prânz de pomenire. Obligatoriu! Așa era la buneii, bunicile și părinții mei. Iar acum, spre exemplu, invită cântăreții, care l-au îngropat, și pe rude, iar unii îi cheamă pe toți – cine cum poate, după posibilitate. Și organizează un prânz (după înmormântare – T. Z.). Înainte – doar la patruzeci de zile se organiza obligatoriu un prânz” (K. M. M.).

Trebuie să menționăm, că pomenirii de la patruzeci de zile îi este acordată o însemnătate deosebită, ea nu poate fi mutată în altă zi, în biserică se oficiază slujba de pomenire chiar în cea mai mare sărbătoare, dacă a coincis în a patruzecia zi de la înmormântare: „...Chiar dacă a coincis în prima zi de Paști, el (preotul – T. Z.) va face slujbă. Altfel nu este posibil. Așa trebuie să fie!” (H. V. P.).

Pe masa de pomenire neapărat trebuie să fie colivă. Creștinii ortodocși de rit vechi o pregătesc în mod special: „Coliva noastră se deosebește de cea ucraineană și de varianta moldovenească” (Z. N. P.); „Coliva la noi nu se gătește așa ca în satele moldovenești. Coliva este lichidă, doar din grâu și miere” (B. T. M.); „Nu este groasă, nu. Este aproximativ ca borșul. Ea se ia cu lingura – jumătate lichid, jumătate – grâu. Și se face cu miere naturală” (K. M. M.).

Informatorii menționau pretutindeni o atitudine mai strictă față de bucatele de pe masa de pomenire: „Înainte era foarte strict. Pe masă se pune lingura cu partea bombată în sus (cu partea rotunjită, convexă – T. Z.), o cănuță, pe masă se pune apă sau compot. Prânzul se pregătea doar acasă. Și apoi urma «Naceal»⁷ (începutul rugăciunii), iar după «Naceal» mergeau aceste femei care pregăteau (stăpâna și încă 2–3 femei care ajutau), cereau binecuvântare de la preot (mentor – T. Z.). Preotul binecuvântează și spune: «Domnul să vă binecuvânteze» și binecuvântează totul. Stăpâna merge și toarnă o farfurie cu borș, ia sarea și pâinea. Și acestea se pun pe masă. Apoi toți se așează și fiecărui i se toarnă o farfurie cu borș. Se citește rugăciunea: «Doamne Iisuse Hristoase, Fiul Domnului, miluiește-ne pe noi, păcătoșii», și toți încep să mănânce. <...> Asta dacă se întâmplă acasă. Acum mai diferit” (K. A. G.).

Referitor la subiectul care feluri de mâncare trebuie neapărat să fie pe masa de pomenire, informatorii au menționat deosebiri între timpurile trecute și realitatea actuală, subliniind abundența felurilor de mâncare din zilele noastre: „Acum sunt multe feluri de mâncare. Iar înainte – nu, nu era așa” (H. V. P.); „În general sunt trei feluri de mâncare, doar trei, nu cum în prezent se pun pe masă multe-multe feluri de mâncare” (K. M. M.); „Înainte se dădea fiecărui oaspete câte puțin borș, puțini tăieței sau câte 5–6 colțunași sau câte 5–6 sarmale mici. <...> Câte puțin, ca omul să poată mânca fiecare fel de mâncare. Acum se pune diferită mâncare: și pește, și pește sărat, și salam, și cine ce dorește. <...> Au început să gătească și babă – albă și neagră, înainte la noi nu se pregătea” (K. A. G.). Mulți au o atitudine negativă față de aceste schimbări, condamnând „risipa inutilă”: „Înainte se considerau obligatorii trei feluri de mâncare <...>. Însă acum știți cum se aranjează masa? În așa mod, că unele feluri de mâncare nici nu sunt gustate! Pe timpuri era diferit” (E. F. M.); „Ei bine, acum deja totul este perturbat: unul mai presus ca altul, cine cum poate. Nu este bine.

Înainte era strict” (K. T. I.). „Ei bine, acum mulți înlocuiesc borșul cu zeama, nu mai gătesc colțunași... Totul se schimbă” (K. M. M.). Deși trebuie să menționăm, că în unele sate povesteau despre o atitudine relativ mai strictă față de masa de pomenire, chiar și astăzi: „În ultimul timp, vara se pune pepene verde, niște fructe – piersici ș. a., legume proaspete. Deja nu se mai pregătește compot, dar se servește apă minerală. Iar în Postul Crăciunului se mai pune și halva, pe lângă trei feluri de mâncare obligatorii. Ea este vegetală. Iar ca să se servească salam sau pește sărat – nu, chiar dacă nu este post” (B. T. M., Pocrovca).

Totuși, informatorii menționau câteva feluri de mâncare obligatorii pe masa de pomenire, în componența cărora se observă unele deosebiri. Cu toate acestea, ei erau unanimi în privința borșului ca fel de mâncare pe masa de pomenire, care rămâne cel mai stabil, deși și în privința altor feluri de mâncare se observă multe asemănări între localități. Vom prezenta informații despre felurile de mâncare obligatorii obținute în legătură cu această temă în diferite orașe și sate unde creștinii ortodocși de rit vechi locuiesc compact: „În general, pe masă trebuie să fie doar trei feluri de mâncare. Cum este Sfânta Treime, așa trebuie să fie trei feluri de mâncare. Obligativ se gătește primul fel – borșul, de post sau de fruct, care se fierbe la foc natural. Al doilea fel, dacă ziua nu este de post, trebuie să fie neapărat carne. Al treilea fel este terci de hrișcă sau de orez cu lapte, iar în zilele deosebit de calde – tăieței” (B. T. M., Pocrovca); „Borș, cartofi cu carne (la noi se numește „pecinka”, pentru că sunt copti), sarmale, tăieței. Cine și ce gătește (K. A. S., Cunicea); „Borș din carne de găină, tăieței, sarmale” (K. A. G., Edineț); „Pot găti prânzul și la cafea. Dar, de obicei, se încearcă să fie comandate trei feluri de mâncare tradiționale. Acestea sunt borșul, terciul și pot fi cartofii cu carne, depinde, desigur, de ziua în care se face înmormântarea, pentru că, dacă este o zi de post, totul va fi de post. Pot fi și tăieței, iar terciul de orez este desertul. <...> În post, ca desert, se pot servi prune uscate umplute cu nuci și fierte în vin roșu. E ca la moldoveni” (Z. N. P., Chișinău); „Borșul este mâncare obligatorie. Tăieței – mâncare obligatorie. Și... terciul de orez. Dacă ziua este de post, în terci se pun prune uscate. Însă, dacă ziua nu este de post, atunci terciul de orez se face pe lapte cu ouă, toate coapte în cuptor. Trei feluri de mâncare” (L. L. V., Egorovca); „La noi pe timpuri era – borș, carne, tăieței” (H. V. P., Dobrogea Veche).

Din băuturi se folosea doar apă. Pe masă nu se

punea nici compot. Nu se permit băuturi alcoolice – nici în vremurile trecute, nici în zilele noastre. Acum se pune și compot, apă dulce. Unele deosebiri, legate de alcool, au fost fixate în Dobrogea Veche: „Nu, nu. Apa se servește rece, din cană. Niciun fel de băuturi [alcoolice]. Alcool se dă doar acelor bărbați care au săpat groapa, au dus sicriul și au îngropat defunctul. Lor li se oferea într-o cană: a băut unul – altuia i se toarnă câte jumătate de cănuță. Și nu se mai oferă nimănui! Este liniștit. Unul citește... Zboară musca – și ea se aude. Toți tac” (H. V. P.).

În timpurile grele, spre exemplu după război, când erau dificultăți cu vesela, nu se oferea talger fiecărui invitat, ca acum, însă se puneau boluri pentru câteva persoane, care mâncau dintr-un bol. Nu se foloseau furculițe, doar linguri.

Astfel de feluri de mâncare, ca borșul, tăieței, terciul din orez, la creștinii ortodocși de rit vechi au specificul său, se gătesc după rețete speciale. Pentru borș, toate legumele se taie foarte subțire, sfecla este fermentată în cvas de pâine: „Primul lucru cu care se începe pregătirea borșului este sfecla, sfecla proaspătă este tăiată mărunț-mărunț, în bucăți de dimensiunea unui chibrit, dacă un chibrit este rupt în jumătate – iată în așa bucățele cu patru laturi. Această sfeclă este tăiată doar de femeile invitate. Ele pregătesc un cvas special, care se toarnă peste această sfeclă și ar trebui să se fermenteze până la prânz, să se marineze. Apoi borșul este fiert din această sfeclă fermentată” (B. T. M.). Anumite particularități de preparare a tăiețeiilor pentru masa de pomenire (care se gătesc și la nuntă) ne-au fost comunicate în Dobrogea Veche: „Tăiețeiii sunt gătiți pe bulion de carne de găină, <...>. Și acolo sunt fierte și tocate toate măruntaiele. Acești tăiețeiii nu sunt strecurați. Trebuie să știi câtă apă să pui ca să nu fie prea groși sau prea rari. Trebuie să știi cum să-i gătești. Iată metoda: avem o lingură mare (o lopățică de lemn – T. Z.). Când tăiețeiii se turnau în bulion și ei începeau să fiarbă, dacă puneai lopățica în tăiețeiii și aceasta nu cădea, înseamnă că erau de consistență bună. Iar dacă ea cade, trebuie să mai adaugi tăieței. Dar asta o face cine știe. Eu știu, pentru că sunt bucătar” (T. E. F.). Terciul din orez de asemenea se gătește printr-o metodă neobișnuită: „Orezul, apoi se pune o cantitate mare de ouă, aproximativ 20 de gălbenușuri, apoi se toarnă laptele fierbinte, totul se fierbe, cu unt și stafide. Mai bine se pregătește în cuptorul țărănesc. Știu că înainte chiar în biserică era cuptor. Se gătește și în cuptorul de la aragaz” (Z. N. P.).

Astfel, deși sunt o serie de inovații ce țin de masa de pomenire, în general în acest domeniu se păstrează aceeași bază.

La lipoveni există și specificul în privința pomenii. Vom menționa, că la lipoveni inițial nu era un astfel de cuvânt, ei le numesc „daruri la mormânt” (daruri celor care au ajutat cu înmormântarea – au săpat groapa, au dus decedatul, au pregătit prânzul de pomenire) și „milostenia”, deși uneori se folosește termenul „pomană” în calitate de împrumut de la moldoveni. Din componența milosteniei fac parte o franzelă, sare, chibrituri și puțini bani – 5 lei.

Un mare interes reprezintă așa-numita „milostenie tainică”. Spre exemplu, un informator din s. Pocrovca ne-a comunicat: „Înainte, când mergeam să luăm apă din fântână (acum apă este și în ogrăzi și în case), vedeam că pe fântână stau bani. Și tu iei acești bani, nu trebuie să-i lași. Nu este pur și simplu. Se vede că de la tine se cere o rugăciune lui Dumnezeu. Tu iei acești bani. Eu țin minte, când eram mică, găseam bani pe capacul fântânii, îi aduceam acasă și mama îmi spunea: «Fiico, ridică-te și roagă-te». Și chiar m-a învățat cum să mă rog în așa caz: «Mântuiește, Doamne, miluiește pe robii tăi care au oferit milostenie». Voi cunoașteți cum se consideră după religie: oferă tainic – Dumnezeu îți va oferi în mod deschis. Astfel că nu trebuie ca să se știe. Și iată încă ce mi-a povestit mama. Se întâmpla ca seara să stea ei în casă (înainte nici lumină nu era, nimic), și deodată auzeau o bătaie în ușă. Ieșeau, dar acolo nu era nimeni. Stătea o batistă legată în nod, iar în ea – cine și ce avea acasă: pâine, sare și altele. Noi deja știam că cineva are un necaz și trebuie să ne rugăm. Nu știi pentru cine să te rogi și iată cum ne rugăm: «Miluiește pe robii Tăi pentru milostenia pe care o faci»” (S. E. V.). Trebuie să subliniem că acest mod de pomenire nu a încetat să fie răspândit în mediul lipovenilor.

La creștinii ortodocși de rit vechi–,fără de popă” din or. Edineț, s-a descoperit ceva interesant vizavi de pomană, inclusiv de milostenia tainică, în care intră ouă crude: „Este milostenia tainică. <...> Pentru omul care a murit fără de pocăință, e necesar de împărțit 40 de milostenii tainice. Se numesc «patruzeci pomene de parastas». Patruzeci de ori a câte patruzeci de ouă crude. Trebuie să duci în așa fel ca să nu te vadă. Mai ales noaptea se face asta. O astfel de milostenie se atârână de gard, de poartă, ca punga să fie din partea casei, a stăpânilor, în ogradă. Și persoana care vine ia punga, se roagă de trei ori înspre răsăritul soarelui, dar se roagă «pentru toți

creștinii ortodocși». Ouăle trebuie să fie crude! Se spune că într-un ou crud sunt 12 închinări – trebuie să te închini de 12 ori, să te rogi lui Dumnezeu. Iată așa o milostenie mare pentru un ou” (K. A. G.).

În concluzie, vom menționa că cercetarea întreprinsă a permis depistarea la lipovenii din Republica Moldova o serie de particularități specifice ale ritualurilor funerare și memoriale legate de etapa finală a ciclului vieții umane. Odată cu păstrarea pe parcursul secolelor a conturului principal al acestui ritual, au fost identificate unele particularități noi și transformări, precum și deosebiri între localitățile rurale și urbane: „Prin sate, oamenii practic trăiesc cu aceasta, îndeplinesc tradițiile mult mai corect, însă noi aici, în oraș, desigur suntem puțin detașați de aceasta” (M. G. M., Chișinău). În ciuda conservatorismului deosebit al acestei etape a ritualurilor familiale, au fost identificate și împrumuturi de la moldoveni, de exemplu, cele cu privire la felurile de mâncare a mesei de pomenire – prune uscate cu nuci, dacă ziua de pomenire nimerește într-o zi de post, în Edineț mulți înlocuiesc borșul cu zeama, gătesc babă neagră și albă ș. a. Se remarcă variabilitatea unor sau altor tradiții în diferite localități, inclusiv printre creștinii ortodocși de rit vechi –, „cu popă” (Cunicea, Pocrovca ș. a.) și printre creștinii de rit vechi–, „fără de popă” (Edineț).

Informatori

- B. I. M., a. n. 1978, s. Pocrovca, r-nul Dondușeni.
 B. T. M., a. n. 1961, s. Pocrovca, r-nul Dondușeni.
 E. F. M., a. n. 1940, or. Edineț.
 H. V. P., a. n. 1943, s. Dobrogea Veche, r-nul Sângerei.
 H. N. P., a. n. 1940, s. Dobrogea Veche, r-nul Sângerei.
 K. A. G., a. n. 1959, or. Edineț.
 K. A. S., a. n. 1946, s. Cunicea, r-nul Florești.
 K. M. M., a. n. 1958, or. Edineț.
 K. N. G., a. n. 1976, or. Chișinău.
 K. O. P., a. n. 1959, or. Edineț.
 K. P. A., a. n. 1945, s. Cunicea, r-nul Florești.
 K. T. I., a. n. 1947, s. Egorovca, r-nul Fălești.
 L. L. V., a. n. 1967, s. Egorovca, r-nul Fălești.
 M. G. M., a. n. 1958, or. Chișinău.
 S. E. V., a. n. 1949, s. Pocrovca, r-nul Dondușeni.
 T. E. F., a. n. 1960, s. Dobrogea Veche, r-nul Sângerei.
 Z. N. P., a. n. 1978, or. Chișinău.

Note

¹ Articolul este elaborat în cadrul proiectului 96-PS 20.80009.1606.02: Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale. Despre tradițiile și ritualurile primelor două etape ale ciclului vieții omului, prezente la lipovenii din Republica Moldova, vezi, spre exemplu, următoarele lucrări: Zaicovschi T. Riturile la naștere și botez ale credincioșilor de rit vechi din Republica Moldova. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*, 2021. Vol. XXX, p. 37-44; Zaicovschi T. Tradițiile lipovenilor din Republica Moldova pentru perioada premaritală, pețit și cununie. În: *Revista de Etnologie și Culturologie*. Vol. XXXI, 2022, p. 92-99.

² Monografia acestui autor „Ritualurile ciclurilor de viață ale creștinilor ortodocși de rit vechi – lipoveni ai regiunii Astrahan (de naștere și botez și funerare-memoriale) (Astrahan, 2010) prezintă un interes deosebit, pentru că este dedicată etapelor ciclului de viață a ritualurilor lipovenilor din Astrahan – comunitatea creștinilor ortodocși de rit vechi ai ierarhiei de la Fântâna Albă, reemigranții (în a. 1947) din satele Sarichioi și Carcaliu din județul Tulcea al României de Est, care în prezent locuiesc în or. Astrahan, în satele Uspesh din raionul Kamâziak și Recinoe din raionul Harabalinsk.

³ În vremurile trecute, în casele creștinilor ortodocși de rit vechi nu se permiteau oglinzile. Cf.: „Înainte nu se permitea în general să privești în oglindă. Înainte oamenii se priveau în apă – în iaz ș.a. Și, spre exemplu, la preot și în timpurile noastre nu trebuie să fie oglinzi în casă. Adică nu se poate să te privești. Este păcat. Nu se permitea să te privești în oglindă, să te fotografiezi, să privești televizorul, să ascuți radioul... Dar acest lucru era înainte. Acum timpurile s-au schimbat” (K. T. I.).

⁴ În orașe, respectându-se regulile de bază ale îmbrăcării defunctului, apar unele variante ale pieselor hainelor de înmormântare: „Uneori se înmormântează și în costum, adică deasupra cămășii se îmbracă sacoul, dar iarăși, ca o variantă. <...> La fel, uneori pentru femei se folosește și rochia (cu respectarea regulii că rochia este cu mâneca lungă și închisă la gât – T. Z.)” (Z. N. P.).

⁵ Crucea se instalează pe mormânt după a 40-zi, și nu din partea capului, ci din partea picioarelor: „Nu la cap, ci la picioare” (K. P. A.). Informatorii explică aceasta prin faptul că defunctul trebuie să o vadă, să se roage la cruce, iar în timpul celei de-a Doua Veniri a lui Iisus Hristos defunctul va

lua această cruce și va merge la Judecata de Apoi. Cf.: „Mama mea la sfârșitul vieții era grav bolnavă, <...> și ea tot timpul spunea: «...Eu nu vreau cruce nici de marmură, nici de fier, să-mi puneți de lemn. Eu sunt așa de bolnavă, eu nu voi putea să duc o cruce grea pe acel munte». Noi i-am îndeplinit dorința: am făcut-o din lemn și am acoperit-o cu lac” (K. A. G.).

⁶ După înmormântare, această cruce mică este dusă în biserică, unde pe unul din pereți se află astfel de cruciulițe de la înmormântările oamenilor decedați pe parcursul unui an. Timp de un an, până pentru decedat se roagă la slujbă, această cruce rămâne în biserică. Înaintea unei astfel de cruci trebuie să ardă lumânarea la fiecare slujbă. Lumânările sunt păstrate într-un săculeț special, fiecare gospodină sau femeie din biserică urmărește ca lumânările să nu se termine. „După trecerea unui an, rudele iau această cruciuliță din biserică, apoi acolo apar alte cruciulițe” (B. T. M.).

⁷ „Naceal” – este consecutivitatea rugăciunilor, cu care creștinii ortodocși de rit vechi încep și finalizează slujba în biserică sau acasă. Deoarece ele sunt citite la începutul și sfârșitul fiecărei ordini de rugăciuni, acestea sunt denumite închinări de început și de sfârșit.

Referințe bibliografice

Zaikovsky T. 2023. Funeral clothes of the Lipovans of the Republic of Moldova. În: Conferința științifică națională „Portul popular – expresie a istoriei și culturii neamului”, dedicată Zilei universale a iei și Zilei naționale a portului popular. Ediția a III-a. Chișinău, 22 iunie 2023. Programul și rezumatele comunicărilor. Chișinău, p. 43.

Арсланова Е. 2010. Обряды жизненного цикла старообрядцев-липован Астраханской области (родильно-крестильные и похоронно-поминальные). Астрахань: ИП Сорокин Иван Васильевич. / Arslanova E. 2010. Obryady zhiznennogo cikla staroobryadcev-lipovan Astrahanskoj oblasti (rodil'no-krestil'nye i pohoronno-pominal'nye). Astrahan': IP Sorokin Ivan Vasil'evich.

Гаврюшина Л. К. 2018. Старообрядческие села Румынии: жизнь поколений и судьба традиций. În: *Славянский мир в третьем тысячелетии*, № 3–4, с. 160-173. / Gavryushina L. K. 2018. Staroobryadcheskie sela Rumynii: zhizn' pokolenij i sud'ba tradicij. In: *Slavyanskij mir v tret'em tysyacheletii*, no. 3–4, s. 160-173.

Ивашова А. 2011. Смерть и образы природы в похоронных причитаниях. În: *Фальклор і*

сучасная культура: матэрыялы III Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 21–22 крас. 2011 г., у 2 ч. Ч. 2. Мінск, с. 65-67. / Ivashova A. 2011. Smert' i obrazy prirody v pokhoronnykh prichitaniyakh. In: Fal'klor i suchasnaya kul'tura: materyyaly III Mizhnar. navuk.-prakt. kanf., Minsk, 21–22 kras. 2011 g., u 2 ch. Ch. 2. Minsk, s. 65-67.

Кочнева М. 2023. Приметы скорой смерти. Барнаул. / Kochneva M. 2023. Primety skoroj smerti. Barnaul. <https://www.alt.kp.ru> (vizitat 10.04.2023).

Степанов В. 2016. Очерки похоронно-поминальных практик русского населения Республики Молдова. În: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. XIX, p. 22-32. / Stepanov V. 2016. Oчерki pokhoronno-pominal'nykh praktik russkogo naseleniya Respubliki Moldova. In:

Revista de Etnologie si Culturologie. Vol. XIX, p. 22-32.

Tatiana Zaicovschi (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în filologie, conferențiar cercetător, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Татьяна Зайковски (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии, конференциар, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Tatiana Zaicovschi (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in philology, Research Associate Professor, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: tanzai57@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5438-9945

Svetlana PROCOP

Mișcarea socială a romilor din Republica Moldova (1991–2001): liderii și organizații*

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.05>

Rezumat

Mișcarea socială a romilor din Republica Moldova (1991–2001): liderii și organizații

În acest articol vom prezenta procesul de formare a mișcării sociale a romilor în Republica Moldova începând cu independența și până la începutul noului secol. Crearea organizațiilor sociale a contribuit la începutul trezirii conștiinței etnice la romi, ceea ce a avut un impact pozitiv asupra proceselor care au loc și azi în rândul comunității etnice rome. Numai în perioada 1991–2001 în Republica Moldova au fost acreditate circa zece organizații social-politice, a căror formare era legată de sarcina de protecție socială și de sprijinire a dezvoltării culturale a comunităților de romi din Republica Moldova. Una dintre primele organizații socioculturale create în anii '90 ai sec. XXI a fost Asociația „Romii Moldovei” (1990), al cărei președinte era Pavel Andreicenco. În 1997, Artur Cerari, baron al romilor, a fost ales președinte al societății nordice sub aceeași denumire – „Romii Moldovei”. În același an a luat ființă Asociația Femeilor Rome „Juvlia Romani”, condusă de Ecaterina Drosu, medic de profesie. Cu un an mai târziu a fost creată (1998) Asociația „Terminatago-Rroma” („Tinerii romi”), al cărei președinte a fost ales Pavel Andreicenco (junior). Asociația Etno-social-cultural-educatională „Bakhtalo Rom” (1999), condusă de cunoscutul poet și traducător rom Anatol Rădiță, a fost creată pentru a rezolva problema garantării educației în școlile din localitățile în care romii locuiesc compact, în limba maternă a romilor – romani.

Cuvinte-cheie: romii din Republica Moldova, mișcarea socială, liderii, asociații.

Резюме

Социальное движение ромов Республики Молдова (1991–2001): лидеры и организации

В настоящей статье представлен процесс становления социального движения ромов Республики Молдова, начиная с обретения независимости и до начала нового столетия. Создание общественных организаций способствовало началу пробуждения этнического сознания ромов, что не могло не отразиться положительно на процессах, происходящих в среде ромского этнического сообщества. Только в период 1991–2001 гг. в Республике Молдова было аккредитовано около десяти общественных организаций, образование которых было связано с задачей социальной защиты и поддержки культурного развития сообщества ромов в Республике Молдова. Одной из первых социокультурных организаций, созданных в 90-е гг. прошлого века, была Ассоциация „Romii Moldovei” (1990), председателем которой являлся Павел Андрейченко. В 1997 г. Артур Черарь, цыганский барон, был избран председателем северного общества „Romii Moldovei”. В этом же году была создана Ассоциация цыганских женщин „Juvlia Romani”, которую возглавила Екатерина Дросу, врач по профессии. Го-

дом позже была образована Ассоциация „Terminatago-Rroma” (Цыганская молодежь) (1998), председателем которой был Павел Андрейченко (младший). Этносоциально-культурно-просветительская ассоциация «Бахтало Ром» (1999), которую возглавил известный поэт-ром, переводчик Анато́л Рэдицэ, была сформирована с целью решить проблему гарантии обучения в школах населенных пунктов, где компактно проживают ромы, на родном языке ромов – романи.

Ключевые слова: ромы Республики Молдова, социальное движение, лидеры, организации.

Summary

Roma Social Movement in the Republic of Moldova (1991–2001): leaders and organizations

In this article, we will present the process of formation of the Roma social movement in the Republic of Moldova, starting with its independence until the beginning of the new century. The creation of public organizations contributed to the beginning of the awakening of the ethnic consciousness of the Roma, which could not but have a positive impact on the processes occurring among the Roma ethnic community. Only in the period 1991–2001, about ten public organizations were accredited in the Republic of Moldova, whose formation was related to the task of social protection and supporting the cultural development of the Roma community in the Republic of Moldova. One of the first socio-cultural organizations created in the 1990s was the Association “Romii Moldovei” (1990), whose president was Pavel Andreichenko. In 1997, Artur Cerari, a Gypsy baron, was elected president of the northern society “Romii Moldovei”. In the same year, the Association of Roma Women “Juvlia Romani” was created, headed by Ecaterina Drosu, a doctor by profession. A year later, the Association “Terminatago-Rroma” (Gypsy Youth) was created (1998), whose president was Pavel Andreichenko (junior). The ethno-social-cultural-educational association “Bakhtalo Rom” (1999), headed by the famous Romani poet and translator Anatol Raditsa, was created to solve the problem of guaranteeing education in schools from places where Roma live compactly, in the native language of the Roma – Romani.

Key words: Roma of the Republic of Moldova, social movement, leaders, organizations.

Introducerea

Odată cu proclamarea independenței Republicii Moldova a început procesul de mobilizare etnică nu numai a grupului etnic majoritar, ci și a multor minorități naționale. Nu au stat deoparte nici romii din republică, care au început treptat să-și declare poziția cu privire la rolul și locul lor în societatea modernă moldovenească.

Autorii cărții „Emergența societății civile. Romii în Republica Moldova: între toleranță și pre-judecăți” Nicolae Sali și Ion Duminica denotă: „Renașterea identității naționale a majorității moldovenești a coincis în timp cu renașterea minorităților naționale (a ucrainenilor, găgăuzilor, bulgarilor, romilor etc.). Procesul de regăsire a identității naționale s-a dovedit a fi îndelungat și mult prea controversat și se desfășura în baza legislației interne și internaționale” (Sali, Duminica 2006: 116-117).

Atunci când vorbim sau scriem despre activitatea politică și socială a romilor din republică, evidențiem mereu acei lideri care devin înaintașii așa-zisei mobilizări etnice. O etapă importantă este maturizarea și includerea elitei unui anumit grup etnic în acest proces. Așa s-a întâmplat că din republica noastră la începutul anilor '90 ai secolului XX principala elită socială a romilor a fost completată cu persoane din elita culturală formată în Uniunea Sovietică.

Deși, acest lucru nu a fost suficient. Era nevoie de un cadru legislativ adecvat și de o anumită experiență de viață de lucru cu oamenii. Toate acestea au devenit posibile odată cu declararea independenței țării noastre.

„Republica Moldova are o anumită experiență în ceea ce privește armonizarea multilaterală a relațiilor minorităților naționale și asigurarea cadrului legislativ necesar pentru respectarea drepturilor și libertăților omului. Constituția țării obligă statul să recunoască și să garanteze drepturile cetățenilor la păstrarea, dezvoltarea și evidențierea specificului etnic, cultural, lingvistic și religios”, denotă autorii (Sali, Duminica 2006: 121-122).

Mai mult ca atât, scriu autorii, devenind independentă, Republica Moldova s-a alăturat tuturor țărilor europene în ceea ce privește protecția drepturilor minorităților naționale. Nu vom aduce în acest context toate datele cu privire la această problemă extinsă, deoarece depășește scopul acestui articol. Să reamintim doar, referindu-ne la lucrările lui N. Sali și I. Duminica, că unul dintre evenimentele importante pentru țara noastră a fost ratificarea de către Parlamentul Republicii Moldova (22 octombrie 1996) a Convenției-cadru pentru Protecția minorităților naționale din Republica Moldova¹. În perioada 1991–2004, Guvernul republicii a aprobat o serie de documente privind adoptarea măsurilor de susținere a culturilor naționale ale minorităților etnice din Republica Moldova.

Unul dintre pașii importanți a fost crearea în anul 1991 în cadrul Guvernului Republicii Moldo-

va a Departamentului de Stat pentru Probleme Naționale al Republicii Moldova ca organ permanent independent al puterii executive de stat, implementând politica statului în domeniul relațiilor naționale și funcționării limbilor. Rezoluția Parlamentului privind înființarea Departamentului este adoptată pe data de 14 noiembrie 1990. Dar numai la 25 aprilie 1991 a fost semnată Hotărârea Guvernului privind formarea Departamentului, fiind determinate atribuțiile și personalul. Pe parcursul a trei decenii, Departamentul a suferit o serie de redenumiri (din 2018 se numește Agenția pentru Relații Interetnice)².

Pe arena internațională aveau loc evenimente ce nu puteau fi ignorate în tânăra republică suverană. Într-o decizie luată la Helsinki în iulie 1992, Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa (OSCE) a stabilit postul de Înalt Comisar pentru Minoritățile Naționale pentru a „ajuta la prevenirea conflictelor cât mai devreme posibil”³.

Cu toate acestea, în ceea ce privește protecția drepturilor populației de etnie romă din Republica Moldova, cadrul legislativ s-a format încă din momentul emiterii primei Rezoluții, în care se vorbea despre asigurarea dezvoltării culturii lor naționale. La 8 octombrie 1993, Guvernul a aprobat Hotărârea nr. 51 „Cu privire la măsurile de asigurare a dezvoltării culturii naționale țigănești”. Rezoluția, precum și Decretul nr. 131 (din 16 februarie 2001) „Cu privire la unele măsuri de susținere a țiganilor din Republica Moldova”, a cărui implementare a fost planificată pentru următorii 10 ani (2001–2010), a făcut posibilă deschiderea unor programe speciale pentru romii din republică la Radio și TV Moldova (spre exemplu, *Petalo Romano*). Aceeași Rezoluție prevedea crearea unui Sector de cercetare în cadrul Institutului de Cercetări Interetnice al Academiei de Științe a Moldovei – *Istoria și cultura țiganilor din Republica Moldova* (2004).

Până în acel moment, o serie de organizații publice funcționau deja în republică, menite să protejeze drepturile și cultura romilor. „Un rol deosebit în apărarea drepturilor minorităților naționale le revine organizațiilor etnoculturale obștești, care sunt aproximativ în număr de 100, notează autorii cărții N. Sali și Ion Duminica (Sali, Duminica 2006: 123).

După 1999, în Republica Moldova au început să se creeze organizații socioculturale și sociopolitice la toate nivelurile etnice. Acest lucru a fost facilitat de faptul că în 1999 au fost adoptate Recomandările privind participarea efectivă a minorităților naționale la viața publică și politică (Lund, Suedia, septembrie 1999)⁴.

Scopul principal al acestor Recomandări a fost asigurarea includerii minorităților naționale în viața națională, permițându-le în același timp să-și păstreze identitatea și caracteristicile lor culturale, promovând astfel buna guvernare și asigurând integritatea statului.

Astfel, pe lângă Departamentul Relații Interetnice, în această perioadă (1990–2001) au fost acreditate circa zece organizații social-culturale neguvernamentale dedicate apărării și dezvoltării sociale și culturale a comunității de romi din Republica Moldova.

Societatea Social-Culturală „Romii Moldovei” (1990)

Una dintre primele organizații social-culturale creată în anii '90 ai secolului trecut a fost Societatea Social-Culturală „Romii Moldovei” (1990), președinte – Pavel Andreicenco⁵ (1990–2001). Intervenția sa activă în politică și mișcarea social-culturală nu putea trece neobservată. Publică articole în presa locală, scrisori deschise către autoritățile republicii, le pune întrebări incomode despre situația romilor din țară. Nici jurnaliștii nu-l ignoră, preluând inițiativa de a fi în epicentrul problemelor sociopolitice.

Jurnaliști, cercetători și scriitori au scris despre Pavel Andreicenco ca artist și persoană publică, printre aceștia se numără: S. Balan, D. Codreanu, I. Crețu, L. Curchi, L. Doroș, Ion Duminica, C. Evdochimov, G. Gonța, J. Gordeeva, S. Istratii, E. Koroliova, E. Loteanu, D. Mihailov, A. Mihailiova, N. Mircea, V. Olărescu, C. Partole, V. Prohin, V. Pruteanu, E. Roitburd, Ia. Rostova, A. Strâmbeanu, T. Șmundeak, P. Șornikov, A. Știrbu, N. Tornea, A. Țarălungă, V. Velicico, Iu. Vorobiova și mulți alții.

Odată cu începutul renașterii mișcării etnoculturale din republică, Pavel Andreicenco își îndreaptă toată atenția (adunându-și toată puterea, voința și dorința de a ajuta în acest sens) să se asigure că reprezentanții populației de etnie romă (el însuși fiind rom), să devină cetățeni cu drepturi depline ai țării lor, integrându-se în viața socială, culturală și politică a țării.

După ce am analizat presa republicană, am găsit publicații despre Pavel Andreicenco în următoarele publicații de limba rusă: *Вечерний Кишинев*, *Независимая Молдова*, *Литератор*, *Труд Молдова*, *Кишиневские новости*, *Моя Молдова*, *Столица* (aproape 40 publicații la număr). Aceste publicații includ și interviuri cu Pavel Andreicenco. Au fost mai puține publicații în limba română, dar în ceea ce privește importanța problemelor abordate, acestea nu sunt mai puțin valoroase, chiar în

unele cazuri invers: *Curierul de seară*, *Moldova Suverană*, *Dialog*, *Jurnalul National*, *Chișinău*, *Capitala* (mai mult de 20 publicații).

Evident că Pavel Andreicenco nu a putut să fie pasiv în ceea ce privește rezolvarea problemelor importante din republică și în afara problemelor comunității de romi, despre care a scris și a vorbit în interviurile sale în calitate de președinte al Societății Social-Culturale „Romii Moldovei”. De exemplu, într-un articol publicat în 1993 în ziarul guvernamental *Nezavisimaya Moldova*, P. Andreicenco vorbește despre etnogeneza poporului rom, conturează istoria acestora și miturile care înconjoară originea romilor (Андрейченко 1993). Cu durere și amărăciune, Andreicenco scrie despre o pagină neagră din istoria romilor din Moldova – despre sclavie. Ca exemplu reproduce scena vânzării țiganilor în piață din „Povestea unui galbân” de V. Alecsandri. Pavel Andreicenco admite că romii rămân în urmă față de popoarele din jurul lor în ceea ce privește educația și cultura și că au nevoie de ajutor pentru a-și egala drepturile cu restul populației.

Trec trei ani, iar Pavel Andreicenco se îndreaptă din nou către autoritățile republicii, scriind o scrisoare deschisă (Андрейченко 1996). În această scrisoare, autorul nu numai că reproduce istoria apariției romilor în Moldova, dar atrage atenția publicului și asupra situației acestora în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când peste 300 de mii de romi au fost uciși în lagărele de concentrare naziste. Mai mult, Andreicenco dezvăluie sfânta sfintelor, vorbind despre mentalitatea romilor și despre condițiile prealabile pentru formarea acesteia: „Persecuția constantă, pogromurile, atitudinea disprețuitoare a celorlalți și alte umilințe au dezvoltat în strămoșii noștri un sentiment crescut de autoconservare – izolare, resentimente și neîncredere în ceilalți” (Idem).

Anume în această scrisoare, Pavel Andreicenco se adresează pentru prima dată autorităților republicii cu cererea de a rezolva următoarele probleme stringente în sprijinirea romilor din Moldova: „Dacă este posibil, să fie asigurate locuri în instituțiile de învățământ secundar și superior pentru tinerii romi care caută cunoștințe; cluburi de interese în care tinerii neliniștiți «de stradă» își puteau petrece timpul liber; să înființeze un ziar care să acopere informația despre cultura, viața și problemele stringente ale romilor, consolidând castele lor împărțiate în prezent; crearea unui fond pentru a ajuta familiile numeroase și copiii fără adăpost;

deschiderea unui teatru de stat de muzică și dramă țigănească în capitala republicii” (Idem). Pavel Andreicenco a avertizat autoritățile că, dacă procesul de degradare a acestui popor nu va fi oprit, romii se vor întoarce la o stare nomadă, ceea ce este extrem de nedorit într-un stat democratic.

Jurnalista și scriitoarea Claudia Partole scrie în 1999 un eseu despre Pavel Andreicenco, crezând că a ajuns la o răscruce a drumurilor vieții, când putea, privind înapoi, din culmea experienței sale de viață, să se întrebe dacă a făcut suficient pentru conaționalii lui. Pavel Andreicenco își împărtășește visul principal – să creeze un teatru țigănesc la Chișinău, cu trupa sa de artiști romi, să deschidă o școală pentru romi, cu profesori romi, cu speranța ca Academia de Arte din Republica Moldova să rezerve câte 10 locuri fiecărei catedre pentru romi.

Anul 2001. Din acest moment a început numărarea inversă a ultimelor luni din viața lui Pavel Andreicenco. Crearea societății social-culturale „Romii Moldovei” și-a sărbătorit a zecea aniversare. În acest sens, Departamentul Relații Naționale a organizat o masă rotundă. Participanții și-au exprimat speranța că visul lui P. Andreicenco de a crea un teatru de tip „Romen” se va împlini. În încheierea întâlnirii, notează autorul articolului, participanții săi s-au bucurat că, cu ajutorul organizațiilor mondiale și al societății „Romii Moldovei”, în anul 2000, mai mulți băieți și fete de etnie romă au devenit studenți ai Facultății de Drept a Universității de Stat din Moldova (Георгиева-Воробьева 2001).

În februarie 2001 a avut loc un mare eveniment în viața romilor din Moldova – Primul Congres Republican al Romilor. Organizarea sa a coincis cu publicarea Decretului guvernamental „Cu privire la unele măsuri de susținere a romilor din Republica Moldova pentru perioada până în 2010”. Acest document a avut ca scop studierea situației romilor pe baze științifice și elaborarea unor programe teritoriale specifice pentru protecția socială, ocuparea forței de muncă și dezvoltarea culturală a acestora. Pavel Andreicenco, în calitate de președinte al Societății social-culturale „Romii Moldovei” și președinte al Centrului „Romii Sinti” de la Primăria Chișinău, nu a putut să nu-și exprime profunda satisfacție că „s-a spart gheața” pe o problemă care a îngrijorat mulți reprezentanți ai etniei rome, pledând pentru prosperitatea poporului rom. Congresul a reunit reprezentanți a peste 200 de mii de romi, persoane oficiale și neoficiale, din toate regiunile Republicii Moldova. La forum s-a spus că totul trebuie făcut pentru ca romii să-și poată păs-

tra identitatea și să nu se asimileze, așa cum a fost cândva (Idem).

Jurnaliștii s-au întrecut pentru a-l intervieva pe Pavel Andreicenco, oferind cititorilor fapte și dovezi noi din viața acestei personalități. Unul dintre ultimele interviuri cu Andreicenco a fost preluat de Elena Roitburd din ziarul *Stolița* în ajunul Zilei Internaționale a Romilor (Ройтбурд 2001).

Pavel Andreicenco a recunoscut în ultimul său interviu că ridicarea unui monument pentru romii uciși în timpul celui de-al Doilea Război Mondial este „datoria noastră morală”. Împreună cu conducerea Primăriei s-a decis problema locului unde urma să fie montată piatra de temelie. Era planificat pentru lunile mai–iunie 2001. Alianța Franceză din Moldova a oferit sprijin financiar pentru acest scop nobil, părea că visele lui Andreicenco încep să devină realitate. Dar, la începutul verii, pe 16 iunie 2001, Pavel Andreicenco a decedat în urma unui atac de cord.

Rezolvarea problemelor romilor prin prisma economiei (Valentin Cerari)

Inițiativa începută de Pavel Andreicenco nu a trecut însă neobservată. În locurile în care trăiesc compact romii, în orașul Soroca au început să apară antreprenori din rândul localnicilor, conștientizând importanța implicării romilor în muncă. Acest lucru este descris în materialul publicat de Irina Norkina, care l-a interviuat pe Directorul general al Asociației de cusut și tricotat „Cerari” (Норкина 1994). Întreprinderea, care avea în acel moment circa 10 mii de angajați, avea filiale în Ucraina, Rusia și România. Nu vom repovesti conținutul articolului, vom cita doar cuvintele directorului Asociației, Valentin Cerari, care a recunoscut, răspunzând la întrebarea unui jurnalist, ce așteaptă el din această afacere: „Pentru mine, banii nu sunt totul. Îmi doresc să se producă o revoluție în conștiința romilor: poți lucra cinstit, și să nu duci un stil de viață seminomad, pentru a te integra în societate, de a fi înțeleș, de a fi cât mai util și de a fi respectat. Nicăieri în lume țigării nu au ajuns într-o asemenea poziție ca în nordul Republicii Moldova. Vreau ca oamenii mei să înțeleagă că, copiii ar trebui să învețe, să construiască fabrici și magazine. Romii au un spirit antreprenorial înnăscut; au nevoie doar de puține cunoștințe. Aceasta este casa noastră și vreau să demonstrez prin exemplul meu personal <...> că putem lucra în patria noastră”. Se știe că Valentin Cerari a participat la alegerile parlamentare din 27 februarie 1994 ca candidat independent. La întrebarea jurnalistului: „Ce l-a determinat să facă asta?” el a răspuns că

„pur și simplu știe să-și conducă oamenii la o viață normală; că vede rezolvarea problemelor sale prin prisma economiei” (Idem).

De-a lungul celor zece ani de activitate a Societății social-culturale „Romii Moldovei”, în republică s-au format o serie de mișcări social-culturale rome de aceeași importanță, conduse de oameni mai puțin cunoscuți din țară, care au avut misiunea să devină lideri ai mișcării sociale de romi.

Societatea nordică „Romii Moldovei”, președinte Artur Cerari (1997)

În 1997, Artur Cerari⁶ a fost ales președinte al Societății nordice „Romii Moldovei”. Aflăm despre acest lucru din „detalii la portretul” lui Artur Cerari, care, după moartea tatălui său, a moștenit titlul de baron al romilor din Republica Moldova (Кобэсныу 1997). Artur Cerari i-a recunoscut jurnalistului că își vede principalul scop în protejarea intereselor poporului său, în justificarea încrederii oamenilor și în continuarea activității dinastiei Cerari, datorită căreia „țigani din Soroca duc o viață sedentară de aproape 300 de ani, integrându-se tot mai mult în viața socială, economică și politică a orașului, a țării” (Idem). Planurile baronului au inclus măsuri precum: 1. Transformarea orașului Soroca într-o zonă ecologic-economică; 2. Deschiderea unui centru internațional de reabilitare pentru dependenții de droguri; 3. Crearea unui fond național pentru dezvoltare și revigorare culturală a romilor; 4. Deschiderea claselor speciale în care copiii romi vor studia în limba lor maternă – romani; 5. Deschiderea unei Facultăți de Studii Romologice pentru formarea cadrelor didactice.

Asociația socială (a femeilor rome) „Juvlia Romani” (1997), Ecaterina Drosu

O altă organizație de acest gen, a cărei statut prevedea protejarea intereselor oamenilor săi, a fost Asociația socială (a femeilor rome) „Juvlia Romani” (1997), președinte Ecaterina Drosu⁷, medic de profesie. În presa locală nu există aproape nicio informație despre această asociație și activitatea ei. Una dintre primele mențiuni am găsit-o în articolul lui Victor Prohin despre Prima Conferință Științifică (30 ianuarie 1998) care s-a desfășurat sub patronajul Departamentului de Relații Naționale și al Societății Social-Culturale „Romii Moldovei” (Prohin 1998). În acest context a fost menționată și E. Drosu, care a luat cuvântul în plen.

Următoarea publicație despre Ecaterina Drosu este legată de conferința de presă susținută la Chișinău cu ocazia lansării lucrării de cercetare „Țigani din Republica Moldova”, care a fost publicată în cadrul

programului „RIPPLE” pentru Europa Centrală și de Est. Pe lângă Republica Moldova, în acest program au fost incluse încă șase țări – Macedonia, Albania, Slovenia, România, Bulgaria și Ucraina. Scopul programului a fost de a integra mai activ tinerii romi în viața sociopolitică a țării și de a le crește potențialul intelectual. În cadrul acestei conferințe de presă, E. Drosu a declarat reporterilor că scopul lucrării este de a trezi interesul publicului față de situația romilor din Moldova, întrucât, în comparație cu reprezentanții altor minorități etnice, aceștia se confruntă cu cele mai dificile probleme. E. Drosu a afirmat că guvernul Republicii Moldova tratează cu superficialitate problemele romilor și se străduiește doar să creeze aparența că Moldova este un stat democratic.

Președintele „Juvlia Romani” a considerat că romii ar trebui să fie mai bine reprezentați în organele publice locale și centrale. La conferința de presă s-a remarcat faptul că romii nu își cunosc limba și obiceiurile, iar „identitatea națională a acestui popor se pierde în sălbăcia ignoranței și analfabetismului”. Nivelul scăzut de educație este principalul motiv pentru situația creată la acea vreme, a subliniat Drosu.

Ea a afirmat că discriminarea romilor în societate are loc în principal în mass-media, unde aceștia sunt descriși ca hoți, traficanți de droguri și traficanți de femei. Mai mult, există „nerespectarea drepturilor politice, economice și culturale ale romilor din Republica Moldova”. „Deși asociația există doar de cinci ani, am obținut rezultate concrete prin implementarea unui număr de proiecte finanțate de astfel de organizații internaționale precum Consiliul European, UNICEF, Fundația Soros din Moldova, Programul ONU pentru Dezvoltare, CORDAID, MRG. Ținta principală a acestor proiecte a fost populația romă din Republica Moldova”, a declarat Ecaterina Drosu (Исследование 2002).

Ziarul „Nezavisimaya Moldova” scrie despre aceeași carte, relatând că la Chișinău a avut loc o prezentare a unei noi cărți despre etnia romilor din Republica Moldova, care reflecta situația romilor din țară. Cartea a fost publicată în limbile română și engleză (Autori: E. Drosu și N. Sali etc.) „După cum notează autorii, conform datelor oficiale, în Moldova sunt puțin peste 20 de mii de romi. Dintre aceștia, 70 la sută sunt șomeri și fiecare a doua persoană nu a lucrat deloc. În plus, 12% dintre copiii cu vârsta cuprinsă între 7 și 16 ani nu au studiat niciodată. Cel mai mare număr dintre aceștia au fost identificate în județele Soroca, Tighina și Orhei” (Состоялась 2002).

La aceeași conferință de presă, după cum a raportat agenția INFOTAG, Ecaterina Drosu a prezentat date șocante, că trei sferturi dintre romii din Republica Moldova sunt șomeri, iar 25% din populația adultă este analfabetă. Un sondaj sociologic realizat în cadrul programului Ripple în Republica Moldova în rândul romilor a arătat că 18,5% dintre aceștia suferă de vreo boală cronică, dar din lipsă de fonduri, de obicei, nu solicită ajutor medical. Drosu a spus că programul, care este finanțat de organizația neguvernamentală britanică Minority Rights Group International, are ca scop asigurarea accesului romilor la educație și îmbunătățirea opiniei publice despre aceștia. „Organizația noastră oferă servicii juridice gratuite romilor, iar pe viitor intenționăm să deschidem un spital gratuit”, a spus E. Drosu (Три четврти).

Conform raportului Fundației Soros, E. Drosu a organizat Conferința internațională „Drepturile femeilor și copiilor romi în lumina Convenției Europene a drepturilor omului” (aprilie 1998, Chișinău). Conferința a avut drept scop sensibilizarea factorilor de decizie la problemele minorității romilor în Republica Moldova: problemele analfabetismului și drepturile omului, interesul romilor pentru cultura în societate (Raport 1998).

Programul Radio TV RM „Petaló Romano” – un proiect cultural al Eudochiei Negru

Eudochia Negru nu prea se încadrează în formatul liderilor mișcării etnoculturale a romilor în primul deceniu de la independența Republicii Moldova. Dar, datorită programului „Petaló Romano”, și mai ales ei personal, așa cum s-a menționat și în presă, romii au avut ocazia să audă mai multe despre conașionalii lor și să comunice mai des între ei. În cadrul programului au fost pregătite mai multe emisiuni despre istoria romilor, problemele și aspirațiile acestora. Pentru a participa la program, E. Negru a invitat nu doar personalități din domeniul culturii, ci și oameni de știință de la Academia de Științe a Moldovei, de exemplu: Ivan Anțupov, Ion Dron, Andrei Timuș și alții.

Unul dintre materialele publicate în ziarul guvernamental „Nezavisimaya Moldova” în 1998 vorbește despre programul „Petaló Romano” („Potcoava țiganului”), al cărui autor, redactor și gazdă este Artista Emerită a RSSM Eudochia Negru. Programul, regizat de Eudochia Negru, a fost difuzat la Radio și TV RM timp de aproape zece ani (1994–2004) (Иванова 1998).

Asociația „Terminatago-Rroma” („Tinerii romi”) (1998), Pavel Andreicenco (junior)

Despre Asociația „Terminatago-Rroma” („Tinerii romi”) (1998), președinte Pavel Andreicenco (junior), se știe foarte puțin. Din publicația Svetlanei Istratii, care la rubrica „Comunitate” vorbește despre Masa rotundă „Țigani din Republica Moldova: probleme ale dezvoltării social-culturale” (care a avut loc în cadrul Departamentului de Relații Naționale), cititorul află că în republică există și o organizație publică de tineret, condusă de fiul lui Pavel Andreicenco, avocat de formare (Истратий 2000).

Seriozitatea acestei mese rotunde a fost evidențiată de participarea reprezentanților Primăriei mun. Chișinău, Misiunii OSCE în Moldova, Departamentului Ocupării Forței de Muncă, oamenilor de știință din cadrul Academiei de Științe a Moldovei, precum și ai Societății social-culturale „Romii Moldovei”, „Tinerii romi”. Participanții Valentin Zelenciuc, Ivan Anțupov, Pavel Andreicenco, Zinaida Stratulat, Gottfried Hanne, Mihail Sidorov au vorbit despre situația dificilă a romilor din republică atât în oraș, cât și în sate, unde familiile numeroase nu au cu ce să-și hrănească copiii, unde indemnizațiile pentru copii nu sunt plătite, principalele probleme fiind angajarea adulților și analfabetismul copiilor romi. Concluzia principală din cadrul mesei rotunde a fost: „Astăzi în Moldova are loc încălcarea drepturilor minorităților naționale” (Idem).

Nu este greu de observat că, în această perioadă, la așa-numitele mese rotunde au fost invitați angajați ai departamentelor științifice ale Academiei de Științe a Moldovei, istorici, sociologi și etnografi, jurnaliști. Astăzi, situația s-a schimbat radical; la astfel de evenimente participă tineri romi cu studii superioare, doctori în științe, istorici, sociologi, jurnaliști și politologi. Concluzia este evidentă: ultimii douăzeci de ani nu au trecut în zadar, mișcarea socială a romilor din republică a început să dea roadă.

În anul 2000, un material interesant a fost publicat în „Nezavisimaya Moldova” de către etnologul Valentin Zelenciuc. Al doilea titlu al eseului – „Dezvoltarea socioetnică a romilor din Moldova” – definește tema principală pe care o dezvoltă autorul. Motivul pentru care a scris acest articol a fost un fapt istoric. Inițial, în Republica Moldova, Ziua Internațională a Romilor a început să fie sărbătorită în cadrul Zilei Minorităților Naționale, introdusă prin Decret prezidențial. În 2000, această sărbătoare a fost pe 4 iunie. Ziua Internațională a Romilor (8 aprilie) a fost sărbătorită oficial în Republica Moldova abia în 2002. La I Congres al Ro-

milor, desfășurat la Londra în 1971, s-a propus să se sărbătorească anual ziua acestui popor în prima duminică a lunii iunie. Inițiativa congresului, care a reunit reprezentanți din 14 țări, a fost aprobată de UNESCO (Зеленчук 2000).

Fără a repeta în detaliu eseuul lui V. Zelenciuc, vom spune doar că, în linii generale, a prezentat un eseu istoric despre țiganii din Moldova – perioada Evului Mediu, secolul al XIX-lea și parțial secolul XX. A fost unul dintre primii care a atras atenția presei că la moment în republică funcționau patru organizații etnoculturale, dintre care cea mai mare era „Romii Moldovei”, condusă de Pavel Andreicenco. Celelalte trei organizații etnoculturale sunt Asociația „Terminatago-Rroma” („Tinerii romi”) (1998), condusă de Pavel Andreicenco (junior), Asociația „Juvlia Romani” („Femeile rome”) și Asociația Etno-Social-Cultural-Educativă „Bahtalo Rom” (1999), condusă de Anatol Rădiță (Idem).

La finalul articolului, V. Zelenciuc face concluzii și recomandări: „Este necesară implementarea unui program social-cultural de dezvoltare a comunității de romi din republică, care să aibă ca scop socializarea romilor în procesul de dezvoltare economică și culturală modernă a Moldovei. Unul dintre primele puncte ar trebui să fie includerea copiilor în învățământul secundar obligatoriu. Este necesar să fie studiată experiența pozitivă a țărilor vecine, în special a Ungariei, unde funcționează universități populare de romi. Societățile de romi din România și Iugoslavia își publică zierele în limba romă, ceea ce creează o opinie publică care ajută la combaterea fenomenelor negative” (Idem).

În 2000, în raioanele republicii au început să fie constituite comunități de „romi moldoveni”. Acest lucru este confirmat de publicarea în presă a articolului „Pentru a păstra originalitatea. La Ceadâr-Lunga a fost creată Comunitatea Romilor din Moldova” (Чтобы). Aproximativ 350 de familii s-au unit pentru a rezolva probleme legate de păstrarea identității și a tradițiilor naționale. La sărbătoare au fost prezenți invitați din Chișinău, raioane, Departamentul Relații Naționale, diverse comunități naționale, precum și liderul tuturor romilor din Moldova, Artur Cerari – se denotă în această publicație.

Interesul față de romi s-a resimțit nu numai în rândul liderilor organizațiilor etnoculturale, ci și în rândul cetățenilor de rând, care, uitându-se cu atenție în jur, au descoperit că alături de ei, trăind unul lângă altul, se aflau concetățeni care erau clasificați drept „națiuni mici” – romii. Un astfel de material, semnat de Leonid Tuzlov, un veteran de muncă

din satul Sălcuța, raionul Căușeni, este o dovadă în acest sens (Тузлов 2001).

Asociația Etno-Socio-Cultural-Educativă „Bahtalo Rom” (1999), Anatol Rădiță

Un alt material ne-a atras atenția, autorul căruia este jurnalistul Vasile Trofăilă, care a lucrat în anii 2000 corespondent în or. Soroca. Jurnalistul cunoaște istoria romilor, închiriind un apartament în Dealul Țiganilor, împărțind cititorilor observații destul de interesante despre viața romilor contemporani. Mărturisind că problemele lor îi sunt aproape, el descoperă niște trăsături caracteristice romilor din Soroca: „Sânt visători și e bine. Ar fi și mai bine dacă romii deja sedentari s-ar încadra activ în viața socială, în producție, dacă și-ar trimite copiii la școli. Știu că o seamă din cei mai cultivați cum este Ecaterina Drosu, medic la o policlinică din Chișinău și președinte al Asociației femeilor rome, Anatolie Rădiță, cunosător a mai multor limbi moderne, consultant la ULIM, și alții cunosc problemele țiganilor, se străduiesc să le soluționeze. Dar asemenea entuziaști au nevoie de susținere, de încurajare, de ajutorul statului și al societății” (Trofăilă 2001).

Asociația Etno-Socio-Cultural-Educativă „Bahtalo Rom” (1999), al cărei președinte era Anatol Rădiță⁸, și-a văzut ca sarcină aderarea tinerilor romi la valorile europene. Și-a început activitățile sociale cu mult înainte de înființarea asociației. În ziarul „Literatur” A. Rădiță publică un articol amplu despre romi – „Fenomenul vitalității” (Рэдицэ 1995). Autorul discută despre originea limbii romani „Romani Chib”, care este limba lui maternă. În acest articol el se prezintă ca lingvist și expert în multe limbi străine. Totodată, A. Rădiță scrie despre tendințele globale în domeniul limbii romilor, care duc la unificarea, adaptarea ei pentru toți romii din lume. „Tendința este complet justificată, dar în prezent nu este fezabilă, deoarece această problemă nu poate fi rezolvată în birourile oamenilor de știință” (Idem).

Următorul material al lui A. Rădiță este dedicat unei probleme foarte importante pentru romii din Republica Moldova – crearea unui ziar pentru populația romă (Рэдицэ 1996). Rădiță scrie: „Nu există nici o singură școală în Moldova, nici măcar cursuri care să predea limba romani. Problema romilor m-a ocupat de foarte mult timp. Corespondez cu Paul Ariste (cunoscut în întreaga lume) de la Universitatea din Tartu, cu romologul Lexa Manuș, Roman Demeter (din Rusia). <...> Scriu basme, proverbe, poezii în limba romani. Am terminat lucrul la dic-

ționarele romani-român, romani-rus, romani-spaniol. Acum lucrez la un abecedar al limbii romani și un manual de gramatică. Am un vis – să editez ziarul «Potcoava de aur» în limba romani» (Idem). În „Drumul Tinerilor”, Anatolie Rădiță a publicat „Luceafărul” de M. Eminescu și balada „Miorița”, ambele traduse în limba romani. În ziar, A. Rădiță figurează ca consultant-traducător al limbii romani (Эминеску 2002).

În arhivele digitizate ale Bibliotecii Britanice este listat ca proiect pentru organizarea unei mese rotunde în 2001. S-a preconizat că Asociația studenților romi din Republica Moldova în colaborare cu Asociația „Juvlia Romani” și AESCE „Bahtalo Rom” au organizat Masa rotundă „Romii și autoritățile publice – metode comune de stabilire a situației romilor în Republica Moldova”. Deocamdată nu am găsit confirmare în presă cu privire la desfășurarea acestui eveniment. Dar cel puțin faptul includerii în planurile acestor organizații a unui astfel de eveniment indică nu doar o activitate sociopolitică ridicată în rândul romilor, ci și o muncă coordonată și fructuoasă, înțelegere și sprijin reciproc în cadrul mișcării social-culturale a romilor.

Concluzii

Rezumând faptele prezentate în articol, vom sublinia că tot ceea ce a fost făcut de liderii mișcării sociale a romilor în primul deceniu de independență a Republicii Moldova nu a fost în zadar.

Totul s-a început cu Pavel Andreicenco, președintele Societății Social-Culturale „Romii Moldovei”, care a pus bazele mișcării naționale a romilor. Romii înșiși au început să creeze formațiuni sociale a căror sarcină era să ajute populația romă să rezolve problemele sociale și civile. Așa s-a născut și mișcarea mediatorilor, care era susținută de stat. Despre toate acestea a vorbit în 2020 Ion Duminica și Iu. Maximov în emisiunea Elenei Sârbu „Petalo Romano”, dedicată lui Pavel Andreicenco (90 de ani de la naștere) (Duminica 2020). În această emisiune Ion Duminica denotă: „În anul 2020 s-au împlinit 30 de ani de la formarea Societății Civile a Romilor din Republica Moldova. În anul 1990, Pavel Andreicenco a format prima organizație de romi din Republica Moldova (Societatea Social-Culturală «Romii Moldovei»); ulterior, el a format o rețea de organizații locale rome, care aveau scopul să reprezinte comunitatea romilor la nivel local. Astfel, prin intermediul Societății Social-Culturale «Romii Moldovei», el a deschis mai multe filiale: la Râșcani, Hâncești și Ceadâr-Lunga. Treptat, în fiecare raion erau reprezentanți ai Societății Social-Culturale «Romii

Moldovei»; de fapt, el i-a îndrumat pe «baronii locali» să formeze organizațiile locale ale romilor și să treacă de la faza neformală a liderismului la faza instituțională, devenind «lideri locali», care au obținut statut de «persoane juridice»” (Duminica 2020).

Nu putem, în opinia noastră, să desconsiderăm rolul Asociației Obștești (a femeilor rome) „Juvlia Romani” (1997) și a președintei Ecaterina Drosu. În primul rând, această organizație a încurajat femeile rome să se implice în viața social-politică a țării. În al doilea rând, a fost prima organizație de romi care a folosit oportunitatea de a se conecta la proiecte europene pentru a oferi acces femeilor rome la educație și pentru a schimba spre bine opinia publică despre conaționali săi.

Următoarea organizație care se înscrie în lista liderilor mișcării naționale a romilor din Republica Moldova este Asociația Etno-Socio-Cultural-Educativă „Bahtalo Rom” (1999), președinte Anatol Rădiță. Asume această formațiune și-a pus ca scop aderarea tinerilor romi la valorile europene.

Primul deceniu al independenței Republicii Moldova a demonstrat că forțele sociale ale romilor s-au maturizat în ceea ce privește nivelul de responsabilitate civică, disponibilitatea de a porni pe calea transformărilor sociale pentru bunăstarea comunității lor și disponibilitatea de a se integra în societatea modernă a Republicii Moldova. Din rândul mișcării sociale a romilor s-au evidențiat liderii acestei mișcări: Pavel Andreicenco, Artur Cerari, Ecaterina Drosu și Anatol Rădiță, care au fost și rămân fruntași, înscriind o pagină în istoria social-politică și social-culturală a romilor din Republica Moldova.

Note

* Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului: „Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale” / 20.80009.1606.02.

¹<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008c95c> (vizitat 14.08.2023).

² <https://ari.gov.md/ro/content/scurt-istoric> (vizitat 14.08.2023).

³ Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни с пояснительными примечаниями. Сентябрь 1999 г., с. 3. În: <https://www.osce.org/ru/hcnm/32252> (vizitat 14.08.2023).

⁴ Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни. În: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=162500&dst=100139#IdhJ5sTAj5rnr8no1> (vizitat 14.08.2023).

⁵ Andreicenco Pavel (n. 10 noiembrie 1930, or. Dnepropetrovsk – d. 16 iunie 2001, or. Chișinău) – solist al Ansamblului „Joc” (1949–1962), grup de dans al Orchestrei „Fluieraș” (1962–1973), coregraf și director artistic al ansamblului „Miorița”, precum și „Speranța”. Artist al Poporului din RSSM (1966). Actor de film. A jucat în filmele: „Krasnye Polyany” (1966), „O tabăra urcă spre cer” (1975), „O întâmplare la festival” (1976), „Vârsta adolescentului” (1981), „Cum să devii faimos” (1984) „Sunt vinovat” (1993) etc. Fondator și președinte al Asociației Social-Culturale „Romii Moldovei” (1990). Cavaler al Ordinului „Meritul Civic” (1999).

⁶ Cerar Artur Mihailovici (n. în 1960 în or. Soroca) – baron al romilor din Republica Moldova. Fiul lui Mircea Cerari. Președinte al Societății nordice „Romii Moldovei”. Președinte al organizației obștești „Bare-rom” (din 2017). Membru al Comisiei pentru Relații Interetnice. În: <https://ava.md/ru/stati/society/kak-zhivet-cyganskiy-baron/> (vizitat 12.08.2023).

⁷ Drosu Ecaterina (n. 3 mai 1946, s. Năpădeni, r. Ungheni – d. 22 august 2020, or. Chișinău) – lider al mișcării socioculturale. A absolvit Universitatea de Medicină și Farmacie „Nicolae Testemițanu” din Chișinău. Din 1970 a activat ca stomatolog. Președinta organizației neguvernamentale *Juvlia Romani*, care se ocupa de soarta femeilor rome. În: „Încă mai cred că vom ajunge să votăm politicieni adevărați care să dorească să scăpăm de minciună și corupție”. În: Jurnal săptămânal, 04 iulie 2015. <https://moldova.europalibera.org/a/27107919.html> (vizitat 05.09.2023).

⁸ Rădiță Anatol (n. 12 ianuarie 1952, s. Scoreni, r. Dondușeni) – poet în l. romani, traducător, specialist de l. spaniolă, activist al mișcării social-culturale rome. A absolvit Universitatea de Stat din Chișinău (1969–1974). Profesor de l. spaniolă la școala medie din Chițcanii Vechi (1974–1984). Corespondent și traducător la ziarul „Tribuna” din Dondușeni (1984–1996). Activează în calitate de consilier al rectorului la ULIM (1999–2002). Din 2000 este președintele Asociației Etno-Social-Cultural-Educative „Bahtalo Rom”. <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP699-31-1> (vizitat 12.09.2023).

Referințe bibliografice/References

Duminica I. 2020 Pavel Andreicenco (1930–2001), primul lider al romilor din Republica Moldova. Interviu. În: Emisiunea „Petalo Romano” din 17 decembrie 2020 / TV Moldova 1. <https://trm.md/ro/petalo-romano/petalo-romano-emisiune-din-17-decembrie-2020> (vizitat 27.08.2023).

Foto Anatol Rădiță. În: Duminica I. Personalități de etnie romă din Republica Moldova / https://www.academia.edu/6605127/PERSONALITATI_de_ETNIE_ROMA_din_REPUBLICA_MOLDOVA (vizitat 27.08.2023).

Foto Eudochia Negru. În: Duminica I. Personalități de etnie romx din Republica Moldova / https://www.academia.edu/6605127/PERSONALITATI_de_ETNIE_ROMA_din_REPUBLICA_MOLDOVA (vizitat 27.08.2023).

Maximov Iu. 2020. Interviu (în l. rusă). În: Emisiunea „Petalo Romano” din 17 decembrie 2020 / TV Moldova 1. <https://trm.md/ro/petalo-romano/petalo-romano-emisiune-din-17-decembrie-2020> (vizitat 27.08.2023).

Prohin V. 1998. Romii noștri care nu se trag de la Roma. În: Moldova Suverană, 1998, 5 februarie.

Raport 1998. Raport de activitate. Fundația Soros Moldova, p. 116-117. În: https://soros.md/wp-content/uploads/2022/07/FSM_Raport-anual_1998.pdf (vizitat 13.08.2023).

Sali N., Duminica I. 2006. Emergența societății civile. Romii în Republica Moldova: între toleranță și prejudecăți. Chișinău: Monograf.

Trofăilă V. 2001. Sedentarii visători. În: Moldova Suverană, 2001, 7 aprilie.

Андрейченко П. 1996. Как прежде, шумною толпой..? Открытое письмо властям республики от цыгана. În: Независимая Молдова, 1996, 20 март. / Andrejchenko P. 1996. Как prezhde, shumnoiu tolpoj..? Otkrytoe pis'mo vlastiam respublikli ot cygana. In: Nezavisimaia Moldova, 1996, 20 marta.

Андрейченко П. 1993. Цыганские шатры на площади после палаток волонтеров? În: Независимая Молдова, 1993, 24 апреля. / Andrejchenko P. 1993. Cyganskie shatry na ploschadi posle palatok volonterov? In: Nezavisimaia Moldova, 1993, 24 aprelia.

Георгиева-Воробьева Ю. 2001. Будьте готовы, господа цыгане! În: Независимая Молдова, 2001, 11 января. / Georgieva-Vorob'eva Iu. 2001. Bud'te gotovy, gospoda cygane! In: Nezavisimaia Moldova. 2001, 11 ianvaria.

Зеленчук В. 2000. Кэлдэрари, ловари, сэрвы... Кто они. În: Независимая Молдова,

2000, 25 мая. / Zelenchuk V. 2000. Kelderari, lo-vari, servy... Kto oni. In: Neza-visimaia Moldova, 2000, 25 maia.

Иванова Л. 1998. Цыганская подкова. În: Независимая Молдова, 1998, 24 июля. / Ivano-va L. 1998. Cyganskaia podkova. In: Neza-visimaia Moldova, 1998, 24 iulia.

Исследование 2002. Исследование, посвященное цыганам Молдовы. În: Столица, 2002, 22 июня. / Issledovanie 2002. Issledovanie, posviashchennoe cyganam Moldovy. In: Stolica, 2002, 22 iunia.

Истратий С. 2000. Цыгане на грани выживания. În: Кишиневские новости, 2000, 14 апреля. / Istratij S. 2000. Cygane na grani vyzhi-vaniia. In: Kishinevskie novosti, 2000, 14 aprelia.

Кобэсныану В. 1997. Я – цыганский барон. În: Независимая Молдова, 1997, 25 сентября. / Kobesnyanu V. 1997. Ya – tsyganskiy baron. In: Neza-visimaya Moldova, 1997, 25 sentyabrya.

Норкина И. 1994. Валентин Черарь: «В экономике, как в спорте, перерыв ведет к потере формы». În: Дневной экспресс, 1994, 1 марта. / Norkina I. 1994. Valentin Cherar': «V ekonomike, kak v sporte, pereryv vedet k potere formy». In: Dnevnoy ekspress, 1994, 1 marta.

Ройтбурд Е. 2001. Цыганское счастье. În: Столица, 2001, 7 апреля. / Rojtburd E. 2001. Cy-ganskoe schast'e. In: Stolica, 2001, 7 aprelia.

Рэдицэ А. 1996. Мечтаю о газете «Золотая подкова». În: Литератор. № 4, 1996, март, с. 8. / Redice A. 1996. Mechtaiu o gazete «Zolotaia podkova». In: Literator, no. 4, 1996, mart, s. 8.

Рэдицэ А. 1995. Феномен жизнестойкости. În: Литератор. № 1, 1995, декабрь, с. 8. / Redice A. 1995. Fenomen zhiznestojkosti. In: Literator, no. 1, 1995, dekabr', s. 8.

Состоялась 2002. Состоялась презентация книги. În: Независимая Молдова, 2002, 20 июня. / Sostoialas' 2002. Sostoialas' prezentaciia knigi. In: Neza-visimaia Moldova, 2002, 20 iunia.

Три четверти цыган Молдовы нигде не работают. / Tri chetverti cygan Moldovy nigde ne rabotaiut. <https://press.try.md/item.php?id=17006> (vizitat 16.09.2023).

Тузлов Л. 2001. Таборы осели в городах... În: Независимая Молдова, 2001, 3 октября. / Tuzlov L. 2001. Tabory oseli v gorodakh... In: Neza-visimaia Moldova, 2001, 3 oktyabrya.

Чтобы сохранить 2000. Чтобы сохранить самобытность. В Чадыр-Лунге создана Община молдавских цыган. În: Независимая Молдова, 2000, 15 ноября. / Chtoby sokhranit' 2000. Chtoby sokhranit' samobytnost'. V Chadyr-Lunge sozdana Obshchina moldavskikh cygan. In: Neza-visimaia Moldova, 2000, 15 noiabria.

Эминеску М. 2002. Лучафэрул (на цыг. яз.) и баллада «Миорица» (на цыг. яз.). Переводчик А. Рэдицэ. În: Дорога молодых ромал, 2002, 18 июня, с. 6-8. / Eminescu M. 2002. Luchaferul (na cyg. iaz.) i ballada «Miorica» (na cyg. iaz.). Perevodchik A. Redice. In: Doroga molodykh romal, 2002, 18 iunia, s. 6-8.

Svetlana Procop (Chişinău, Republica Moldova). Doctor în filologie, conferențiar, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Светлана Прокоп (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии, конференциар, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Svetlana Procop (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in Philology, Research Associate Professor, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: svetlanaprocop@ich.md

ORCID: 0000-0002-69284828

Anexă

Pavel Andreicenco – Președintele Societății Social-Culturale „Romii Moldovei”

Ecaterina Drosu – Președintele Asociației sociale (a femeilor rome) „Juvlia Romani”. În: <https://moldova.europalibera.org/a/27107919.html> (vizitat 14.08.2023)

Artur Cerari – Președintele Societății nordice „Romii Moldovei”

Eudochia Negru – Autoarea Proiectului cultural la Radio TV RM „Petaló Romano”

Anatol Rădiță – Președintele Asociației Etno-Socio-Cultural-Educative „Bahtalo Rom”

*Alexander GANCHEV, Yuliia UZUN***“Demography as history”: methods of studying the past¹ (II)**<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.06>**Rezumat****„Demografia ca istorie”: metode de studiere a trecutului (II)**

În prezentul articol se încearcă o conceptualizare teoretică și metodologică a reconstituirilor istorice și demografice în contextele „cliometriei” și „istoriei sociale” în același timp. Sunt date caracteristicile instrumentelor specifice, este dezvăluită tehnica procedurilor cognitive. Metodologia cercetării demografice a fost adusă în concordanță cu analiza tipologică a unităților microsociale ale activității umane (familie, clan, comunitate). Revizuirea și descrierea metodelor specifice se realizează în conformitate cu experiența istoriografică generală, precum și cu practica modelării cantitative specifică proceselor de creștere a populației într-o anumită regiune. Aceste studii se bazează pe identificarea și prelucrarea digitală a formularelor – surse din secolul al XIX-lea – începutul secolului XXI. Se propune un set de instrumente care va îmbunătăți critica internă și din exterior a acestui tip de surse. O atenție deosebită se acordă metodelor istorice și demografice specifice de identificare și interpretare: coeficienți, indicii și indicatori. Ele se încadrează în contururile științei istorice, sunt relevate valoarea și potențialul lor euristic. Această înțelegere contribuie la dezvoltarea unor semnificații suplimentare în științele umaniste. Metodologia specifică aprobată este prezentată ca potențial pentru extrapolări ulterioare către medii socioculturale și perioade istorice. În general, se pune problema despre perspectivele și posibilitățile cercetării istorice și demografice în contextul studierii trecutului comunităților; influențele reciproce ale instituțiilor și practicilor sociale, pe de o parte, și factorilor de reproducere a populației, pe de altă parte.

Cuvinte-cheie: demografie istorică, metode calitative și cantitative, instituții sociale, practici sociale, Bugeac.

Резюме**«Демография как история»: методика изучения прошлого (II)**

В статье конкретизируется попытка теоретико-методологического осмысления историко-демографических реконструкций в контекстах «клиометрики» и «социальной истории» одновременно. Представлена характеристика конкретного инструментария, раскрывается техника познавательных процедур. Методика демографических исследований приведена в соответствии с типологическим анализом микросоциальных единиц человеческой жизнедеятельности (семья, род, община). Обзор и описание конкретных методов осуществляются в соответствии с общим историографическим опытом, а также практикой конкретного количественного моделирования процессов прироста населения определенного региона. Данные исследования базируются на выявлении и цифровой обработке формулярных источников XIX – начала XXI в. Предлагается инструментарий, который позволит объективно

подходить к такого рода источникам. Отдельное внимание уделено конкретным историко-демографическим приемам выявления и интерпретации: коэффициентам, индексам и показателям. Они вписываются в контуры исторической науки, указывается их эвристическая ценность и потенциал. Такое понимание способствует выработке дополнительных смыслов в гуманитарных науках. Апробированная конкретная методика подается как потенциальная для дальнейших экстраполяций на социокультурные среды и исторические периоды. В целом, ставится вопрос о перспективах и возможностях историко-демографических исследований в контексте изучения прошлого общностей; взаимовлияниях социальных институтов и практик, с одной стороны, и факторов воспроизводства населения, с другой.

Ключевые слова: историческая демография, качественные и количественные методы, социальные институты, социальные практики, Бужак.

Summary**“Demography as history”: methods of studying the past (II)**

The article provides specifics to an attempt at theoretical and methodological comprehension of historical and demographic reconstructions in the contexts of both “cliometrics” and “social history”. The characteristics of the specific toolkit are described and the technique of cognitive procedures is revealed. The methodology of demographic research is in line with the typological analysis of microsocial units of human activity (family, clan, community). The review and the description of specific methods are carried out in accordance with the general historiographic experience and the practice of the specific quantitative modelling of the population growth processes in a particular region. These studies are based on the identification and digital processing of formulary sources of the 19th – early 21st centuries. The article proposes a toolkit to improve the external and internal criticism of these types of sources. Special attention is paid to specific historical and demographic methods of identification and interpretation: coefficients, indices, and indicators. We fit them into the contours of historical science and expose their heuristic value and potential. This understanding contributes to the development of additional meanings in the humanities. The tested specific methodology is presented as potential for further extrapolations to sociocultural environments and historical periods. Overall, the paper highlights the issue of the prospects and possibilities of historical and demographic research in the context of studying the past of communities, as well as the issues of mutual influences of social institutions and practices, on the one hand, and population reproduction factors, on the other.

Key words: historical demography, qualitative and quantitative methods, social institutions, social practices, Budzhak.

Problem statement

Understanding the knowledge of humankind's past as a process of modelling unreflected processes with the help of qualitative and quantitative tools evokes the need to characterise a specific historical methodology. The substantiation and testing of this approach are based on general epistemological and gnoseological principles discussed in the previous publication. This paper will try to characterise such research methods within the framework of the declared historical and demographic perspectives. In the context of connecting two historiographic landscapes – social history and quantitative modeling of the past – it seems possible to identify the potential, as well as heuristic tools for understanding demographic procedurality. Articulation and discussion of this research area can be conducted by highlighting the efficiency of quantitative and qualitative methods. A specific implementation at the methodology level organically integrates the historical demography perspectives as a way of interpreting the past experience of mankind, as well as individual population-and-cultural divisions.

It is essential to understand historical experience as a set of multiple-factor relationships that are not directly manifested in the sources. Looking at the facts not only as the results but also as potential leads us to the variability of both the past and its interpretation options. The dichotomy of including an event or trend in the established parameters of what has already happened can become a prerequisite for schematisation or simplification in the system of cause-and-effect relationships.

Social practices and institutions have become the scope of historical and demographic research. Ordinary events are included in mass character and typicality parameters, allowing us to speak at a certain generalisation level. Thus, two interrelated questions come forward: What categories of social reality shall we explore? How/in what way shall we do it? This is how methodological perspectives are transformed into specific methods of representing the human past in the historian's toolkit.

Qualitative and quantitative methods of social practice analysis

Qualitative methods of analysis are involved in addressing social reconstructions and identifying factors, modelling the historical and demographic development processes of a certain population group. Most of them are methods of social history – a relatively new scientific branch that “autonomises” the social in relation to political, cultural, and

economic phenomena while emphasising the need for interdisciplinary approaches to identifying its scope (Тревельян 1959: 15).

Many researchers, who get down to this distinctive operation, indicate that the scope of social history is difficult to define. T. Zeldin points out the definition's polemical nature: “The word «social»... is rather a slogan than a definition” and is limited to stating only one crucial feature: “social history constantly introduces new research objects to study”. The latter is referred to the historical research itself. The author expresses hopes that the themes actualised by social history will put an end to “the tyranny of the idea of evolution and the chronological approach to history” (Зелдин 1993: 155, 160).

R. Zider allies with the idea that the scope of social history is poorly captured (through the rapid dynamics of the objects included in it and the methods of their verbal fixation), yet he suggests a more “technical” version of the definition: “Social history is the history of the social, that is, the entire complex of relations between people”. In addition, he indicates that the sciences differ not by their scopes but by formulating problems and methods for solving them (Зидер 1993: 164). Among the methods that social history adds to general historical methods, there are prosopographic (analysis of the characteristics of individuals or groups based on written sources – autobiographies, letters, interrogation protocols, etc.), interview-recollection, or oral history (please note that here it emerges as a research technique close to that used by ethnographers), statistical correlation analysis, etc. Moreover, it is argued that it is not about the invention of new methods but about changing views on existing methods. The same is true for the topicality – it is not so much about its expansion (in particular, towards gender studies, everyday life studies, small groups, microhistory, etc.), but about new combinations of theoretical and empirical, the pluralism of possible prospects for clarifying a particular topic in one way or another, avoiding the dogmatisation of one of them (Зидер 1993: 175). R. Zider demonstrates the implementation of this “program” in his book “The Social History of the Family in Western and Central Europe” (Зидер 1997).

This scientist sees the family as a complex system that “summarises the influence of the society macrosystem and functionally implements the tasks of reproducing the labour force, social structures, the formation of sexes' behaviour stereotypes, the norms of parents-children and adults-the-elder-

ly relations, regulates premarital and marital sexual behavior” (Зидер 1997: 5). At family level, this researcher looks at the problem of the relationship between social, economic and political phenomena: “The family should not be explored outside of its socio-political and economic context. The family is understood not as a «world in itself», but as a social microcosm where social relations are displayed, people live and work; these people are socialised by a certain society and then themselves socialise the generations that come to replace them” (Зидер 1997: 8). Such a research approach allows us to use the material to trace the relationship between the forms and levels of human integration, without going into the interpolation of ideological constructs in empiricism.

Since social history has been singled out, the view of the relationship between social, economic, and political systems has undergone a noticeable modification. J. Trevelyan sees social history as “a necessary link between social and political history”, believing, quite in the Marxist spirit, that “social phenomena are continued by economic conditions almost to the same extent as political events are continued by social conditions” (Тревелиян 1959: 15). However, today such statements do not withstand the test of empirical material, where the connections between these systems do not seem so straightforward.

Social history in France, associated initially with the School of Annales, also undergoes noticeable modifications during the 1970–1990s. Structuralist determinism and the drive for totality dominated the 1950s and 1960s (F. Braudel and his students, as well as Marxists), giving way to tracking multi-linearity, “games of scale”, microlevels, mastering the basic concepts of pragmatic sociology (actor, transition displacement, networks, etc.) and abandoning final interpretations (Трубникова, Уваров 2004: 138-147). Regarding the modern intellectual atmosphere of France, the experts indicate “...the strive to consider social realities not so much as objectively existing initial parameters into which a person is «squeezed», but as a mobile interconnection of individual and collective actors. Each of these acting individuals is empowered with the freedom of choice or the freedom of manoeuvre and can reach agreements with others to form the eternal mobile and changeable social fabric” (Трубникова, Уваров 2004: 146). This branch framework is accountable for developing the historical anthropology of families (Анри, Блум 1997).

In the United States, the 1960s brought about the trend of studying social microlevels and empirically tracing their connection with microlevels. The small group’s sociology is making notable progress. Among these, the family is also considered the most independent and stable social unit. All other small groups (private clubs, boards of directors, military units, etc.) have been proven to be better than the family as they are integrated into larger social communities and have a comparatively shorter life span compared. At the same time, there is a complex interweaving of these micro-societies since the same individual can be a member of 5–6 small and large groups (Миллз 1972: 82; Воугел 1972: 163-174; Мердок 2003). Seeing the family as a collision field of social and individual pressure forces that affect a particular person creates a productive perspective to elaborate on the trichotomy of “individual – group – society”. It boosts the development of methods for analysing internal processes in a group, including with members of the group itself. They participate in the study, observe and characterise the relationships within it. One can also trace the influences of culture on group processes (Миллз 1972: 83, 90-92).

The study of the social history of the family, its development, mechanisms of adaptation, preservation of traditions, and the emergence of innovative elements is only possible with its structural analysis. Werner Konze, a German researcher, insisted on seeing the social and the structural as identical, urging to take into account not “res gestae” (*action, event flow* – the author), but structures in their continuity and transformation (Кокка 1993: 176). Most specialists in European family history at the turn of the 20th – 21st centuries adhere to the typology suggested by the Cambridge Group of Researchers in the History of Population and Social Structures (Ласлетт 1979: 132-137; Ласлетт 2004: 270-271). The structure of households proposed by them according to their kinship composition is based on the statistical data of the 16th–19th centuries and covers England, France, Serbia, Japan, and Colonial America. Another typology is based on statistical and demographic data from the late 20th century (Ганцкая 1984: 16-28; Ганцкая 1987: 5-15). Besides characterising individual elements of the family composition, it pays attention to the relationships within the family and its representatives’ social and national affiliations. Consequently, the first typology characterises households by kinship composition, based on data from the 16th–19th centuries,

and is the result of a macro-comparative analysis. The second is that the family typology takes social and ethnic indicators into account, is based on modern concrete historical research, and is the result of system analysis. This operational classification is based on Soviet experience in the historiography of the study of kinship structures and social life (Кон 1967; Кон, Афанасьева 1973: 20-24; Александров 1976; Бромлей, Кашуба 1982; Бромлей, Кашуба 1987: 35-82; Пономарев 1989; Перковський 1979: 37-46; Слюсар 2011: 62-72).

The typological scheme also emphasises the determinant nature of the connection between types of marriages and socioeconomic conditions (Хаджнал 1979: 14-70). It substantiates the existence of two models of marriage: Eastern and Western European marriage models. The Bulgarian researcher M. Todorova has significant developments on the European and Balkan experiences in studying historical and demographic processes (Тодорова 2002; Тодорова 2006).

Pure historical analysis methods are productive in three variants of comparative historical retrospectives: *genetic, diffuse, and typological developments*. The comparative genetic method enables us to trace the formation and main stages of the functioning of both the community as a whole and its main components (families, territorial-neighbouring communities, and individual trends in demographic and social practices). The influence of external factors on the reproduction of the regional communities of Bessarabia can be demonstrated by using diffuse and typological methods. Synchronic and diachronic measurements contribute to disclosing historical and ethnocultural originality at the micro level of social reality. The idea of a community as a system with a complex interdependence pattern leads to applying *structural-functional analysis* to the characteristics of the family and internal family organisation. It should be pointed out that this seemingly static technique reveals a considerable potential for revealing the dynamics of social institutions' transformation and the stability of individual features in the historical and demographic context. These fundamentals of qualitative analysis are based on counter techniques – perspective (when an event or process is perceived as a potential for further development) and retrospective (when we find an explanation for existing phenomena by identifying factors of influence in the past).

The system of qualitative arguments is verified by quantitative modelling. The statistical (quantitative) methods are the key to understanding and explaining the historical and demographic reality. Combining quantitative and qualitative analysis results makes it possible to create a synthetic methodological model of historical research.

The model should be based on a digital database at the level of an individual and their characteristics (gender, age, social status, level of education, etc.), included in family groups and territorial communities. As a rule, the sources for compiling the database are mass and formulary sources (audit censuses, church records, official censuses, registers, household books, etc.). Accordingly, specific source-study methods of criticism and processing are applied to them – from archaeographic identification to empirical differentiation based on individual indicators.

The demographic process reconstruction exploits demographic methods and techniques. In particular, *the construction of sex and age pyramids, the component method of establishing specific indices, grouping features in the tables*, etc. As a result, these indicators are introduced into the general research outline, explaining the natural factors of historical processes and their variability.

No matter how large the electronic database of empirical materials is, it cannot cover the entire array of the regional community, which can amount to millions of people at a two-centuries scale. That is why the principles of the sampling method and its representation are developed. In some sources corpora, these are random arrays (“snowball method”), while the others feature mathematical modelling and selection according to historical and ethnocultural variability logic.

Such tasks require a more detailed insight into using quantitative methods while analysing historical sources. These special source study techniques are brought about by the need to turn qualitative characteristics into statistically verified data and then, on the contrary, to transform quantitative indicators into a narrative story. Amid the rapid development of historical informatics, these specific research tools are extremely diverse and are constantly being improved. This situation is explained by the specifics of the document forms used by historians and the continuous improvement of scientific problems. However, in all its variability, two main types of analysis can be clearly outlined: *traditional (classical) and formalised (quantitati-*

ve, *content analysis*) (Проблемы 1970; Новикова 1978: 144-151; Рабочая 2003: 318). A significant difference between them does not mean consistent intransigence – they complement each other, pursuing one goal – to obtain relevant and reliable information that provides for research tasks.

The document analysis within the framework of each specific study is a reasonably independent and creative process. The choice of the analysis type directly depends on the source's form, structure, and content, as well as research tasks and the potential to solve them. Traditional analysis is based on the perception, understanding, awareness, and interpretation of the document's content in connection with the purpose of the work (Маслова 2013: 249-253). If the research scope comprises historical sources, then, as a rule, traditional analysis is used to establish the authenticity and reliability of the facts presented in it. For this purpose, *internal and external criticism techniques* are employed (Фарсобин 1983: 26-28). These two sides of the source study procedure almost completely correspond to the two varieties of traditional analysis in sociology (Рабочая 2003: 320). External analysis is used to establish the type of a document, its form, time and place when it emerged, authorship, the purpose of creation, relevance, and reliability of the context. Meanwhile, the internal analysis explores possible options for disclosing the document content.

Since the external criticism of formulary mass sources is a textbook topic for historical science, we will focus on the internal aspects of criticism. Structured indicators associated with an individual in family/community contexts require *aggregation and interpretation procedures*. This is why databases are created to serve as a mega-source, where each specific demographic property receives its specific value in a kind of knowledge matrix. This principle (randomness VS regularity) provides for a formalised type of *content analysis*. To a certain extent, the generalisation of empiricism leaves no questions about the relevance and subjectivity inherent in the traditional method of document analysis.

Such quantitative modelling and formalised analysis methods were generated as early as the late 19th – early 20th centuries (E. Durkheim, N. Kareev, and others). However, they become well-established only in the 1940s after G. Laswell school's effective activity (Lasswell 1946; Lasswell 1947). Since then, the essence of content analysis has been perceived as the translation of verbal information into a more objective form in the transformation

from text to extra-textual reality, which refers to social (or intellectual) reality in all its diversity. This version of the analysis is “a research technique for obtaining conclusions by comprehending the content of the text about the state and quality of social reality” (Таршич 2015: 122-124).

This historiographic experience of using content analysis delivers the main principles of its application (Рабочая 2003: 322):

- 1) When a high degree of accuracy and objectivity in the analysis is required;
- 2) When a significant volume and unsystematised material and its direct use is extremely challenging;
- 3) When the categories essential for the study purpose are characterised by a certain frequency of occurrence in the studied documents;
- 4) When the language of information sources and its specific characteristics are of great importance.

In the 1960s, content analysis techniques become widespread and popular in various Humanities. The founder of the grounded theory, Barney Glaser, brings the content analysis to the spotlight, seeing it as a “comparable method of quantitative analysis” (Glaser, Strauss 1968; Glaser 1998). Studying the side content aspects gradually becomes an essential tool for understanding reality. The “digital” and “micropersonal” revolutions are leading to a real outburst in the use of content analysis and its varieties. However, this is not so much a historian's technological re-equipment but the setting of their tools into new epistemological and gnoseological perspectives. In particular, the processing and interpretation of a large data matrix are difficult to imagine without technical assistance in its processing (Zhongwei 2015: 59-88). However, cliometric tools are involved when setting research tasks and analysing the variability of historical and demographic processes.

Based on this statement, we will focus on *qualitative-quantitative reconstructions* as a method to analyse the content of mass formulary sources. It enables us to identify and measure a variety of facts and trends displayed indirectly in these historical corpora of sources. Due to the specific data processing through content analysis, one can determine indirect information of reality (at our level – unmotivated and unreflected demographic factors and the consequences of social processes). This historiographical experience – the integration of a separate factor into typological series, the knowledge of the

manifestations of the private through public contexts – allows us to choose and justify quantitative approaches in studying historical and demographic transformations.

In a comparative perspective with other research methods, the peculiarities of using content analysis comprise the procedure itself as it implies counting the frequency and volume of mentions of certain meaningful units in the researched text. In this context, it is viewed as an extensive, generalising analysis, the success of which directly depends on the constancy, homogeneity, single-scale, and repeatability of information. These properties are inherent in mass historical documentation, where the frequency of repetition of a content unit and the category of analysis has a direct trend to reflect its significance. But, of course, these individual indicators should be seen as conditional – one must not idealise them but subject them to reasonable criticism. The relationship between frequency and meaning in them is somehow interrupted and may not be observed at all, given that the development and the length of a meaningful unit – rather than its frequency – is something that makes it significant.

It serves as a basis for recommending the application of content analysis to study a large volume and unsystematised material, “the direct use of which requires the selection of a representative part from the general set of documents to satisfy the researcher’s needs” (Методы 2009: 88-109; Богомолова 1992; Приборович 2011: 153-159). In this context, there is a clear rule on how to reliably fix the necessary characteristics (*the formalisation principle*) – the totality of all the formal sociodemographic properties of an individual in the context of their relationship with similar ones amid a family / territorial community. Frequency verification makes it possible to generalise these individual properties to diachronic and synchronous perspectives, taking into account the manifestation frequency (the principle of statistical significance).

The description of the content analysis procedure includes the sample formation, determining an analysis unit, the processing, and the interpretation of the results. The nature of the source selection and the need to adhere to the representativeness principle in each corpus leads to creation of a significant and reliable database in terms of its volume. The corpus of updated data in each selected sampling is based on the logical representativeness of the entire array.

The analysis unit is an individual in the context of their social connections. This is why they select households (families), characterised by their immanent structural content according to formal features. The calculation unit is the personal qualities of each family member. Therefore, family information is used for social reconstruction, while individual data is used for demographic reconstruction. It serves as a basis for a matrix of knowledge: typological research schemes of family institutions, their structural subdivisions, variability of personal demographic characteristics, etc. This allows for relevant research of certain aspects of the ethnodemographic development of the studied community and its ethnocultural variability.

The material processing uses the textbook methods of *statistical analysis*, which gain productive distribution in source studies and history. Historical informatics actively exploits correlation, dispersion, regression, and cluster variants of statistical generalisation and ordering of empirical data (Историческая 1996). In our case, information from sources is processed in correlation with them. In particular, correlation analysis is a variant of the statistical study of the stochastic dependence between random variables. Comparing two or more groups of variables, one can detect the relationships between them. For example, comparing mortality rates exposes their dependence on endogenous and exogenous factors; comparing them with fertility indices, one can highlight the patterns of the traditional or modern type of population reproduction. The correlation coefficient estimates make it possible to reconstruct demographic processes as a whole more thoroughly. At the same time, they lead to more accurate conditional assumptions regarding the actual and hypothetical levels of knowledge. In particular, this procedure is applied to population growth and decline – a process in which two levels are determined: real data and internal indicators of these processes. The comparative operation allows the researcher to highlight population reproduction’s natural and mechanical factors.

It is logically continued in the use of data *regressive analysis* techniques. A given formal value – chronology – allows us to identify how specific sociodemographic indicators depend on gradual (conditionally linear) development. The randomness of this dependence is demonstrated in a correlation way, while the functionality, where it manifests itself, is revealed by regression. This approach makes it possible to analyse the dependence on a

group of factors that determine long-term trends in population reproduction (a vivid example is the mortality structure and the realisation of demographic potential; a direct correlation between the birth rate and the death rate; marriage as an indirect model for displaying sex and age factors, etc.). The combinational potential of regression analysis is used when establishing specific coefficients of demographic processes: mortality, birth rate, marriage rate, and population growth/decline factors. All deviations from simple regression are perceived as “hints” in the search for exogenous factors and, accordingly, the historical reality that determines this stochastic process.

The instrument of *dispersal analysis* proves to be productive. It makes it possible to determine the “demographic transitions” and the quality of their individual stages. Each demography’s thematic plot is perceived as a discrete and continuous random set of variables. Their interdependence and, accordingly, the dependence on the formal chronological principle makes it possible to carry out statistical grouping and generalisation measures, determining the significance of the links between the individual components. These demographic indicators become the basis for identifying potential and typological features. Variance analysis is functional when exploring synchronous territorial variations. Comparison of specific indicators in any colony with the average ones reveals the general and specific features of the demographic state and development.

The next variant of mathematical statistics methods, which is gaining effective use, is *cluster (cohort) analysis*. Identification of mode (the most stable indicator in the aggregate) in some demographic measurements is based on the principles of formal differentiation into clusters, the signs of which are age, gender, and temporal characteristics. This multivariate statistical procedure, generalising empirical diversity, helps to structure demographic processes’ sex and age aspects. We apply them to formulate certain conditional cohorts: arithmetic-formal (with a selection step of 5 years), historical, and social (children and adolescents, people of reproductive and elderly age). Similarly, cluster analysis is applied to conditional generations throughout the entire period. Chronological sections determined by a source-study base also reflect the research procedure for determining the stage generation in historical dynamics. This approach focuses scientific operations on critical indicators in the 15–20-year context. The perspective is determined

by the ability to trace cluster transformations from their emergence to completion.

Conclusions

The developments of “social history” and “climetrics” make it possible to adequately study the immediate social environment of the past: practices and institutions, placing emphasis on the micro-levels of social life. Such categorical enriching of the previous scientific and terminological apparatus with new meanings allows us to reveal and characterise a past experience as a result and, at the same time, as a potential for the development of events. The processuality and mobility of an individual in the context of their social characteristics (primarily family groups) enables us to move away from rigidity and axiology in their behaviour and highlight the essential “motives” of their everyday life.

At the same time, the active application of formulary mass sources through digital data processing developed within the framework of “historical informatics” (more broadly, quantitative methods in historical science) creates fundamentally new techniques in providing empirical foundations for social reconstructions. The contextual inclusion of an individual case/biography in typical databases brings about opportunities for interpreting destinies as elementary levels of life activity and moving the motives into the category of historical process factors.

Applying specific epistemological procedures proves to be effective in analysing transformations, understanding their essential characteristics, and identifying their factors and dynamics. Extrapolation of the “theory of demographic transitions” into the regional social environment makes it possible to identify the general and the specific, tracing these processes synchronous and diachronic variability. In particular, to demonstrate the trends of modernisation/urbanisation in the agrarian (traditional) society.

Demographic processes from individual aspects of the human past are emancipated and legalised in the subjectivity of historical experience. In turn, it is perceived as a multidimensional matrix of potential, from which cause-and-effect relationships “opt for” the possible/actual path of the real past. The shifted focus from public to private life enables innovative quantitative modelling tools to show new perspectives in explaining the human experience.

Note

¹ This article continues A. Ganchev’s and

A. Prigarin's paper "Demography as history: historical and anthropological methodological contexts".

References

- Glaser B. G. 1998. *Doing grounded theory: Issues and discussions*. Mill Valley: Sociology Press.
- Glaser B. G., Strauss A. L. 1968. *Awareness of dying*. Chicago: Aldine.
- Lasswell G. D. 1947. *The analysis of political behavior*. London.
- Lasswell G. D., Smith B. L., Casey R. D. 1946. *Propaganda, Communication and Public Order*. Princeton.
- Todorova M. N. 2006. *Balkan family structure and the European pattern: demographic development in Ottoman Bulgaria*. Budapest: CEU.
- Zhongwei Zhao. *Computer microsimulation and historical study of social structure: A comparative review of SOCSIM and CAMSIM*. In: *Revista de Demografia Historica*. XXIV. Vol. 2, p. 59-88.
- Александров В. А. 1976. *Сельская община в России: (XVII – начала XIX в.)*. Москва: Наука. / Aleksandrov V. A. 1976. *Sel'skaia obshchina v Rossii: (KhVII – nachala KhIKh v.)*. Moskva: Nauka.
- Анри Л., Блюм А. 1997. *Методика анализа в исторической демографии*. Пер. с фр. С. Хока Ю. Егоровой. Москва: РГГУ. / Anri L., Blium A. 1997. *Metodika analiza v istoricheskoi demografii*. Per. s fr. S. Khoka Ju. Egorovoj. Moskva: RGGU.
- Арсеньев К. И. 1844. *Исследования о численном соотношении полов и народонаселении России*. In: *Журнал Министерства внутренних дел*. Ч. 5, № 1, с. 5-47. / Arsen'ev K. I. 1844. *Issledovaniia o chislennom sootnoshenii polov i narodonaselenii Rossii*. In: *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del*. Ch. 5, no. 1, s. 5-47.
- Архангельский Г. И. 1872. *Влияние урожая на браки, рождаемость и смертность в Европейской России*. In: *Сб. сочинений по судебной медицине и гигиене*. Санкт-Петербург. Т. 1. / Arkhangel'skij G. I. 1872. *Vliianie urozhaev na braki, rozhdaemost' i smertnost' v Evropejskoj Rossii*. In: *Sb. sochinenij po sudebnoj medicine i gigiene*. Sankt-Peterburg. T. 1.
- Арьес Ф. 1992. *Человек перед лицом смерти*. М.: Прогресс-Академия. / Ares F. 1992. *Chelovek perez litsom smerti*. M.: Prohress-Akademia.
- Богомолва Н. Н. 1992. *Контент-анализ*. Москва: Изд-во Моск. ун-та. / Bohomolova N. N. 1992. *Kontent-analiz*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta.
- Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. 1982. *Брак и семья у народов Югославии: опыт историко-этнографического исследования*. Москва: Наука. / Bromlei Ju. V., Kashuba M. S. 1982. *Brak i semia u narodov Iuhoslavii: opyt istoriko-etnohraficheskoho issledovania*. Moskva: Nauka.
- Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. 1987. *О некоторых проблемах семьи у сербов. Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы*. Москва, с. 35-82. / Bromlej Ju. V., Kashuba M. S. 1987. *O nekotorykh problemakh sem'i u serbov. Etnosocial'nye aspekty izucheniia sem'i u narodov Zarubezhnoj Evropy*. Moskva, s. 35-82.
- Воугел Э. Ф. 1972. *Семья и родство*. In: *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы*. Ред. Г. В. Осипов. Москва, с. 163-174. / Vouhel Э. Ф. 1972. *Semia i rodstvo*. In: *Amerikanskaia sociologia. Perspektivy. Problemy. Metody*. Red. H. V. Osypov. Moskva, s. 163-174.
- Ганцкая О. А. 1987. *Семья: общие понятия, принципы типологизации*. In: *Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы*. Москва, с. 5-15. / Ganckaia O. A. 1987. *Sem'ia: obshchie poniatii, principy tipologizacii*. In: *Etnosocial'nye aspekty izucheniia sem'i u narodov zarubezhnoj Evropy*. Moskva, s. 5-15.
- Ганцкая О. А. 1984. *Семья: структура, функции, типы*. In: *Советская этнография*, № 6, с. 16-28. / Hantskaia O. A. 1984. *Semia: struktura, funktsii, tipy*. In: *Sovetskaia etnohrafia*, no. 6, s. 16-28.
- Зелдин Т. 1993. *Социальная история как история всеобъемлющая*. Thesis. Вып. 1. / Zeldyn T. 1993. *Social'naia istoria kak istoria vseobemliushchaia*. Thesis. Vip. 1.
- Зидер Р. 1997. *Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX в.)*. Москва: ВЛАДОС. / Zyder R. 1997. *Social'naia istoria sem'i v Zapadnoi i Central'noj Evrope (konets XVIII–XX v.)*. Moskva: VLADOS.
- Зидер Р. 1993. *Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального»*. Thesis. Вып. 1, с. 164. / Zider R. 1993. *Chto takoe social'naia istoriia? Razryvy i preemstvennost' v osvoenii «social'nogo»*. Thesis. Vip. 1, s. 164.
- Историческая информатика. 1996. *Историческая информатика: учеб. пособие*. Под ред. Л. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва: Мосгорархив. / Istoricheskaiia 1996. *Istoricheskaiia informatika: ucheb. posobie*. Pod red. L. I. Borod-

kina, I. M. Garskovoij. Moskva: Mosgorarkhiv.

Кокка Ю. 1993. Социальная история между структурной и эмпирической историей. Thesis. Вып. 2, с. 176. / Kokka Ju. 1993. Sotsial'naia istoria mezhdru strukturnoi i empiricheskoj istoriei. Thesis. Vyp. 2, s. 176.

Количественные 1984. Количественные методы в исторических исследованиях: учеб. пособие. Под ред. И. Д. Ковальченко. Москва: Высш. шк. / Kolichestvennye 1984. Kolichestvennye metody v istoricheskikh issledovaniakh: ucheb. posobie. Pod red. I. D. Kovalchenko. Moskva: Vysh. shk.

Компьютеризированный 1999. Компьютеризированный статистический анализ для историков. Под ред. И. Бородкина, И. М. Гарсковой. Москва. / Komp'uterizirovannyj 1999. Komp'uterizirovannyj statisticheskij analiz dlia istorikov. Pod red. I. Borodkina, I. M. Harskovoij. Moskva.

Кон И. С. 1967. Социология личности. Москва: Политиздат. / Kon I. S. 1967. Sociologija lichnosti. Moskva: Politizdat.

Кон И. С., Афанасьева А. Н. 1973. Исторический процесс и смена поколений. Преемственность поколений как социологическая проблема. Москва, с. 20-24. / Kon I. S., Afanas'eva A. N. 1973. Istoricheskii protsess i smena pokolenii. Preemstvennost pokolenii kak sociologicheskaia problema. Moskva, s. 20-24.

Корсаков С. 1841. Законы народонаселения в России. Материалы для статистики Российской империи. Санкт-Петербург. Т. 2, с. 205-383. / Korsakov S. 1841. Zakony narodonaselenia v Rossii. Materialy dlia statistiki Rossijskoj imperii. Sankt-Peterburg. T. 2, s. 205-383.

Куркин П. И. 1938. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва: Союзоргучет. / Kurkyn P. I. 1938. Rozhdaemost' i smernost' v kapitalisticheskikh gosudarstvakh Evropy. Moskva: Soiuzorguchet.

Ласлетт П. 2004. О классификации домашних сообществ: (разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). Семья, дом и узы родства в истории. Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; отв. ред. О. Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с фр. Л. А. Пименовой. Санкт-Петербург, с. 270-271. / Laslett P. 2004. O klassifikacii domovykh soobshchestv: (raz'iasneniia redakcii k tipologii domokhoziajstv Pitera Lasletta). Sem'ia, dom i

uzy rodstva v istorii. Pod obshch. red. T. Zokolla, O. Koshelevoj, Ju. Shliumboma; отв. ред. О. Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с фр. Л. А. Пименовой. Санкт-Петербург, с. 270-271.

Ласлетт П. 1979. Семья и домохозяйство: исторический подход. Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва, с. 132-137. / Laslett P. 1979. Sem'ia i domokhoziajstvo: istoricheskij podkhod. Brachnost', rozhdaemost', sem'ia za tri veka. Moskva, s. 132-137.

Маслова В. А. 2013. Принципы і прийоми дослідження концепту. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер.: Філологія. Соціальні комунікації. Т. 26 (65), № 1, с. 249-253. / Maslova V. A. 2013. Principi i prijomi doslidzhennia konceptu. Vcheni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. I. Vernads'kogo. Ser.: Filologija. Social'ni komunikacii. T. 26 (65), no. 1, s. 249-253.

Мердок Дж. П. 2003. Социальная структура. Пер. с англ. А. В. Коротаева. Москва: ОГИ. / Merdok Dzh. P. 2003. Social'naia struktura. Per. s angl. A. V. Korotaeva. Moskva: OGI.

Методы 2009. Методы анализа текста и дискурса. С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. Харьков, с. 88-109. / Metody 2009. Metody analiza teksta i diskursa. S. Ticher, M. Mejer, R. Vodak, E. Vetter. Har'kov, s. 88-109.

Миллз Т. М. 1972. О социологии малых групп. In: Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. Ред. Г. В. Осипов. Москва, с. 82. / Millz T. M. 1972. O sociologii malykh grupp. In: Amerikanskaia sociologija. Perspektivy. Problemy. Metody. Red. G. V. Osipov. Moskva, s. 82.

Новикова Т. В. 1978. Применение контент-анализа должностных инструкций в социально-психологическом исследовании. In: Социологические исследования, № 4, с. 144-151. / Novikova T. V. 1978. Primenenie kontent-analiza dolzhnostnykh instrukcij v social'no-psikhologicheskom issledovanii. In: Sociologicheskie issledovaniia, no. 4, s. 144-151.

Новосельский С. А. 1916. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград: тип. Министерства внутренних дел. / Novosel'skij S. A. 1916. Smernost' i prodolzhitel'nost' zhizni v Rossii. Petrograd: tip. Ministerstva vnutrennikh del.

Перковський А. Л. 1979. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. In: Демографічні дослідження. Київ. Вип. 4, с. 37-46. / Perkov'skij A. L. 1979. Evoliucija sim'i

і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. In: Demografichni doslidzhennia. Kiiv. Vip. 4, s. 37-46.

Пономарев А. П. 1989. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев: Наукова думка. / Ponomarev A. P. 1989. Razvitie sem'i i brachno-semejnykh otnoshenij na Ukraine. Kiev: Naukova dumka.

Приборович А. А. 2011. Контент-анализ – форма исторического исследования. Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. по материалам 1-й Междунар. науч.-практ. Интернет-конф. Редкол.: В. Н. Сидорцов (отв. ред.) и др. Минск, с. 153-159. / Priborovich A. A. 2011. Kontent-analiz – forma istoricheskogo issledovaniia. Rol' lichnosti v istorii: real'nost' i problemy izucheniia: nauch. sb. po materialam 1-j Mezhdunar. nauch.-prakt. Internet-konf. Redkol.: V. N. Sidorcov (otv. red.) i dr. Minsk, s. 153-159.

Проблемы 1970. Проблемы контент-анализа в социологии. Москва. / Problemy 1970. Problemy kontent-analiza v sociologii. Moskva.

Рабочая 2003. Рабочая книга социолога. Редкол.: Г. В. Осипов (отв. ред.) и др. Москва. / Rabochaia 2003. Rabochaia kniga sociologa. Redkol.: H. V. Osipov (otv. red.) i dr. Moskva.

Слюсар Л. І. 2011. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. In: Демографія та соціальна економіка, № 2, с. 62-72. / Sliusar L. I. 2011. Evoliuciia shliubu v Ukraini: XVII – pochatok XX storichchia. In: Demografiia ta social'na ekonomika, no. 2, s. 62-72.

Стешенко В. С. 2010. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення. In: Демографія та соціальна економіка, № 1, с. 3-14. / Steshenko V. S. 2010. Doslidzhennia narodzhuvanosti j plidnosti u real'nikh pokolin' zhinok Ukraini: visnovki dlia s'ogodennia. In: Demografiia ta social'na ekonomika, no. 1, s. 3-14.

Таршиш Е. Я. 2015. Контент-анализ. In: Социологический словарь. Отв. ред. Г. В. Осипов и др. Москва, с. 122-124. / Tarshis E. Ia. 2015. Kontent-analiz. In: Sociologicheskij slovar'. Otv. red. G. V. Osipov i dr. Moskva, s. 122-124.

Тодорова М. 2002. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София: Амицития. / Todorova M. 2002. Balkanskoto semejstvo. Istoricheska demografiia na b'lgarskoto obshchestvo prez osmanskiia period. Sofia: Amicitia.

Тревельян Дж. М. 1959. Социальная история Англии. Москва. / Trevel'ian Dzh. M. 1959. Soci-al'naia istoriia Anglii. Moskva.

Трубникова Н. В., Уваров П. Ю. 2004. Пути эволюции социальной истории во Франции. In: Новая и новейшая история, № 6, с. 138-147. / Trubnikova N. V., Uvarov P. Iu. 2004. Puti evoliucii social'noj istorii vo Francii. In: Novaia i novejsihaia istoriia, no. 6, s. 138-147.

Фарсобин В. В. 1983. Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии. Москва. / Farsobin V. V. 1983. Istochnikovedenie i ego metod: opyt analiza poniatij i terminologii. Moskva.

ХаджналДж. 1979. Европейский тип брачности в ретроспективе. Брачность, рождаемость, семья за три века. Под ред. А. Г. Вишневого, И. С. Кона. Москва, с. 14-70. / Khadzhnal Dzh. 1979. Evropejskij tip brachnosti v retrospektive. Brachnost', rozhdadmost', sem'ia za tri veka. Pod red. A. G. Vishnevskogo, I. S. Kona. Moskva, s. 14-70.

Alexandr Gancev (Odesa, Ucraina). Doctor în istorie, Professor, Universitatea de Stat de Tehnologii Intellectuale și Comunicații.

Александр Ганчев (Одесса, Украина). Доктор исторических наук, профессор, Государственный университет интеллектуальных технологий и связи.

Alexander Ganchev (Odessa, Ukraine). Doctor in History Science, Professor. State University of Intellectual Technologies and Communications.

E-mail: Alexander_Ganchev@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-0201-2270

Iulia Uzun (Odesa, Ucraina). Doctor în studii politice, docent, Universitatea Națională „I. I. Mechnikov”.

Юлия Узун (Одесса, Украина). Доктор политических наук, доцент, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова.

Yuliia Uzun (Odessa, Ukraine). PhD in Political Science, Associate Professor, "I. I. Mechnikov" Odessa National University.

E-mail: uzun.ulia76@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3575-3139

Natalya MOSKOVCHUK

Mariana PALCHYNSKA

Formation of communicative competence in students of Ukrainian elementary schools with instruction in the languages of national minorities'<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.07>**Rezumat****Formarea competenței comunicative a elevilor de școală primară din Ucraina cu predare în limbile minorităților naționale**

Articolul prezintă un model etnolingvodidactic de formare a competenței comunicative în limba ucraineană a elevilor din clasele primare ale instituțiilor de învățământ mediu cu predare în limbile minorităților naționale (maghiară, română, poloneză, slovacă, bulgară etc.). Componentele structurale ale modelului sunt identificate și justificate; au fost stabilite scopul și conținutul predării limbii ucrainene studenților bilingvi; sunt evidențiate blocurile-cheie ale modelului de formare a competenței comunicative în limba ucraineană; sunt determinate condițiile pedagogice pentru formarea competenței de comunicare în limba ucraineană a elevilor de școală primară cu predare în limbile minorităților naționale (sprijin pedagogic adaptativ pentru elevii de școală primară în spațiul educațional din Ucraina; asigurarea motivației pozitive pentru elevii de școală primară pentru a învăța limba ucraineană; prezența unui mediu de comunicare în limba ucraineană în curs de dezvoltare pentru clasele elevilor de școală primară, atrăgând elevii de școală primară către activități active de vorbire în limba ucraineană); au fost determinate nivelurile de dezvoltare ale competenței de comunicare în limba ucraineană a elevilor de școală primară care studiază în limbile minorităților naționale (înalt, satisfăcător, scăzut).

Cuvinte-cheie: model etnolingvodidactic, instruire în limba ucraineană, competență comunicativă în limba ucraineană, minorități naționale.

Резюме**Формирование коммуникативной компетентности учащихся начальной школы Украины с обучением на языках национальных меньшинств**

В статье представлена этнолингводидактическая модель формирования украиноязычной коммуникативной компетентности учащихся младших классов учреждений среднего образования с обучением на языках национальных меньшинств (венгерском, румынском, польском, словацком, болгарском и др.). Выделены и обоснованы структурные составляющие модели; определены цель и содержание обучения украинскому языку учащихся-билингвов; выделены ключевые блоки модели формирования украиноязычной коммуникативной компетентности; определены педагогические условия формирования украиноязычной коммуникативной компетентности учащихся начальных классов с обучением на языках национальных меньшинств (адаптивно-педагогическая

поддержка учащихся начальных классов в образовательном пространстве Украины; обеспечение позитивной мотивации учащихся начальных классов к изучению украинского языка; наличие развивающей коммуникативно-украиноязычной среды для учащихся начальных классов, привлечение учащихся начальных классов к активной украиноязычной речевой деятельности); определены уровни сформированности украиноязычной коммуникативной компетентности учащихся начальных классов с обучением на языках национальных меньшинств (высокий, удовлетворительный, низкий).

Ключевые слова: этнолингводидактическая модель, украиноязычная подготовка, украиноязычная коммуникативная компетентность, национальные меньшинства.

Summary**Formation of communicative competence in students of Ukrainian elementary schools with instruction in the languages of national minorities'**

The article presents an ethnolinguistic didactic model of Ukrainian language communicative competence formation in students of elementary level in general secondary education institutions with instruction in the national minorities' languages (Hungarian, Romanian, Polish, Slovak, Bulgarian, etc.). It singles out and substantiates the model's structural components; determines the purpose and content of teaching Ukrainian language to bilingual students; outlines the key blocks of the model of Ukrainian language communicative competence; determines pedagogical conditions for the Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students taught in the national minorities' languages (adaptation and pedagogical support of elementary school students in the educational space of Ukraine; ensuring positive motivation of elementary school students to study the Ukrainian language; a developing communicative Ukrainian language environment for elementary school students; the involvement of elementary school students in active Ukrainian speaking activities); determines the levels of the Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students taught in the national minorities' languages (high, satisfactory, low).

Key words: ethnolinguistic didactic model, Ukrainian language teaching, Ukrainian language communicative competence, national minorities.

The relevance of studying the Ukrainian language during the early years of general secondary education is explored in the context of the problems

of school language education in Ukraine. According to European education trends, where speaking skills development is of primary importance, Ukrainian educators face new requirements for teaching languages, including those of indigenous and national minorities. The processes of competence training implementation and ideas of the New Ukrainian School objectively update the problem of finding unused resources for communicative competence formation in students of schools with instruction in the national minorities' languages, applicable to the Ukrainian language study in elementary schools. In the new Ukrainian language curriculum for institutions of general secondary education with instruction in the national minorities' languages, the goal and task of teaching the Ukrainian language to younger schoolchildren, who represent national minorities, have been updated and clarified. It implies the formation and development of communicative competence considering students' opportunities and interests, and the ability to use all types of speech activity when communicating in the Ukrainian state language in oral and written forms.

Unfortunately, the last all-Ukrainian population census took place way back in 2001, but it recorded representatives of over 130 ethnic minorities. According to the census, 37.5 million people (77.8% of the total population) are Ukrainians. Representatives of numerous ethnic communities are Russians – 8.3 million (17.3%), Belarusians – 275.8 thousand (0.6%), Moldovans – 258.6 thousand (0.5%), Bulgarians – 204,6 thousand (0.4%), Hungarians – 156.6 thousand (0.3%), Romanians – 151 thousand (0.3%), and Poles – 144.1 thousand (0.3%) (First, 2004). Despite the fact that national minorities' share has been decreasing numerically and, accordingly, proportionally during the last two decades (Ганчев 2020: 520-521), each of these communities remains a significant part of the ethnocultural composition of Ukraine's population and makes a substantial contribution to the country's development, while firmly preserving their national culture, native language, and historical memory. In particular, prof. M. Stanchev (Станчев 2009: 527) offers data that evidence that 64% of the surveyed Bulgarians indicate the Bulgarian language as their mother tongue, which manifests a high level of their national identity. At the same time, Bulgarians, same as the representatives of other ethnic minorities, learn Ukrainian as the state language.

The purpose and tasks of teaching the Ukrainian language in schools with instruction in the nation-

al minorities' languages are outlined in the Concept of Language Education in Ukraine, the Law of Ukraine "On Education", the State Standard of Basic and Complete General Secondary Education, the State National Program "Education" ("Ukraine of the 21st Century"), The European Charter of Regional or Minority Languages, 19th National Doctrine of Education Development of Ukraine in the 21st Century, All-European Recommendations on Language Education, and the Concept "New Ukrainian School". Forming a linguistic personality, who is communicatively competent and able to interact with others, is a priority outlined in the concept of implementation of State policy of general secondary education reform "New Ukrainian School" until 2029. Therefore, this task is also fundamental for the Ukrainian language course in institutions of general secondary education, teaching in both the Ukrainian language and the national minorities' languages.

Pedagogical studies into the scientific background of language learning in institutions of general secondary education serve as the theoretical basis for the communicative competence formation in elementary school students in schools with instruction in the national minorities' languages while learning the Ukrainian language based on the competence approach. This basis also includes theoretical and applied aspects of teaching the Ukrainian language in general secondary education institutions; problems of communicative competence, the definition of this concept, its structural content; formation of critical competencies in students; research in pedagogy and psychology; learning Ukrainian as a foreign language; processes of learning other languages, etc.

The purpose of the study is to create an ethno-linguistic didactic model of Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities (Hungarian-speaking, Romanian-speaking, Bulgarian-speaking, Polish-speaking, Slovak-speaking, etc.) based on the competence approach.

The research hypothesis is that the formation of Ukrainian language communicative competence in elementary school students of general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities will be efficient if the following pedagogical conditions are implemented: adaptation and pedagogical support of elementary

school students, who represent national minorities, in the educational space of Ukraine; ensuring positive motivation of elementary school students, who represent national minorities, to learn the Ukrainian language; availability of a communicative Ukrainian language environment for elementary school students, who represent national minorities; involvement of elementary school students, who represent national minorities, in active Ukrainian speaking activities.

We employed the following research methods: theoretical – analysis of psychological, pedagogical, methodical literature; generalization of scientific provisions on the research problem to create a model and methodology for communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities (Hungarian-speaking, Romanian-speaking, Bulgarian-speaking, Polish-speaking, Slovak-speaking, etc.) on the competence approach basis; empirical – questionnaires of students and teachers, observation of the Ukrainian language learning process in institutions of general secondary education with instruction in the languages of national minorities; conversations with the Ukrainian language teachers to clarify the feasibility of the experimental model and methodology development to form communicative competence in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities (Hungarian-speaking, Romanian-speaking, Bulgarian-speaking, Polish-speaking, Slovak-speaking, etc.) based on the competence approach.

Let us describe the content of the proposed ethnolinguistic didactic model. Its goal is Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities (Hungarian-speaking, Romanian-speaking, Bulgarian-speaking, Polish-speaking, Slovak-speaking, etc.). The theoretical basis of the competence approach is the research methodological foundation (Вашуленко 2014: 126-174). The competent approach to language learning is declared in the Pan-European Task Activities for Language Learning. It indicates that competencies are formed in students due to language-using experience, allowing them to overcome communication problems.

The model and methodology organizational basis for the Ukrainian language communicative com-

petence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities are the education principles since they determine the content, methods, and organization of the education process. In teaching the Ukrainian language within the suggested model, we will be guided by general didactic principles that reflect the educational process regularities, in general, and regulate the activities of the teacher and students and linguistic-methodical principles that take into account the peculiarities of teaching the Ukrainian language to bilingual students (ХорошКОВСЬКА 2012: 42-51).

General didactic principles:

The principle of accessibility of learning implies considering the students' age characteristics and the level of their language and speech development. The accessibility of learning the Ukrainian language means connecting the acquired knowledge of grammar with practically learned grammatical constructions and speech patterns, which contributes to the formation of speaking and writing skills.

The principle of scientific, systematic, and consistent learning. This principle provides for familiarizing students with the Ukrainian language as a system and its functioning peculiarities in communication. As early as elementary school, students learn the meaning and patterns of phonetic, lexical, and grammatical phenomena, scientific concepts, and terms consistently introduced through the course. At the same time, it implies a comparison of ways of expressing thoughts in Ukrainian and native languages, which contributes to practical language learning. The systematic and consistent introduction of new teaching material at the level of practical assimilation and theoretical understanding contributes to the differentiation of grammatical forms and categories and the development of students' linguistic sense.

The principle of visual learning. Clarity occupies a special place in the methodology of teaching the Ukrainian language as a state language. When applying this principle, the differentiation of linguistic and non-linguistic visibility should be taken into account. Linguistic visualization involves the demonstration of linguistic phenomena as elements of the sign system (modeled phonemes, morphemes, words, and sentences; developed schemes, tables, etc.). It helps to memorize the linguistic phenomena being studied faster and better. Non-linguistic visibility involves using subject-figurative means such as objects, their images

as dummies, subject pictures, plot and situational illustrations, drawings, diagrams, slides, audio and television broadcasts, and Internet tools. Information presented with the help of video materials is delivered through two channels – visual and auditory, which gives significant educational results. Yet, one should bear in mind that excessive visualization can lead to inhibited development of students' abstract thinking, without which efficient cognition is impossible.

The principle of tailor-made learning. This principle implies determining each student's level of knowledge, vocabulary, mental processes peculiarities, activity motives, behavior, and work capacity. Individual characteristics either accelerate or slow down the performance of an educational task. The level of the native language command significantly influences the results of learning the Ukrainian language by elementary school students in schools with instruction in the languages of national minorities. Therefore, a primary school teacher should have a methodical profile for each student to track the dynamics of his speech development in the Ukrainian and native languages. It is also necessary to develop differentiated tasks when the students representing national minorities find it particularly difficult to master the Ukrainian language.

The principle of continuity and perspective of learning. This principle provides for continuity in preschool and elementary education, achieved through the programs that take into account the conditions for their implementation and the results of learning educational material relevant for each age. It is focused on the performance of a single continuous line of child development at preschool and primary general education stages. It makes the educational process holistic, consistent, and perspective (Савченко 2012: 51-61).

The principle of conscious and active learning. This principle involves a skillful combination of empirical generalizations, theoretical knowledge, and inductive and deductive ways of studying new material. For the active and conscious absorption of the language system as an educational material that shapes the students' speech activity, it is necessary to consider the extent to which new knowledge is based on the theoretical material known to students and its presentation by a degree of complexity. It enables an educator to determine the best version of the material construction, which boosts the active gaining of language knowledge by elementary school students and their cognitive activity.

The principle of correlation between language learning and the student's general development. This principle provides for the development of language, intellectual and cognitive abilities of schoolchildren in primary education in the Ukrainian language based on emerging bilingualism. Here, we look at the mental development of the child, who is placed in the center of the educational system – for them, learning the Ukrainian language amid bilingualism conditions is a kind of research process. Based on the examples and types of activities the teacher offers and exploits their linguistic experience in their native language, bilinguals learn to analyze, synthesize, and summarize educational material, establish analogies and cause-and-effect relationships, and speculate according to their communicative development level.

Linguomethodical principles.

The differential principle provides for the inclusion of language phenomena in the teaching content specific to the Ukrainian language, distinguishing it from the students' native languages. Moreover, one should highlight the facts of native languages that coincide with the linguistic phenomena of the Ukrainian language. They are automatically transferred to the student's speech consciousness and are perceived by them as learned elements of the language they are mastering.

The text-centrism principle implies a text-based study of the language. At the same time, the text becomes the key unit in Ukrainian language learning: the text channels the language system knowledge and the language behavior norms from the perspective of the communicative situation and goals. Text as a means of language learning is multifunctional and the most important means of adopting Ukrainian culture. Of course, the text is also a language unit through which grammatical categories and linguistic phenomena are learned. It helps form a system of linguistic concepts, understand the regularities of language functioning, and see the text as the primary means of mastering speech activity in all its forms (listening, reading, speaking, writing). The texts must contain selected lexical and grammatical material that meets the program requirements. It provides for, first of all, consistency in the vocabulary presentation and its repeatability.

The principle of taking into account the native language peculiarities involves relying on the student's knowledge, skills, and abilities obtained through the native language and the experience they have accumulated in mastering their native

language, including during the formation of their speaking skills. It is necessary to consider the psychological features of the second language perception and the results of a comparative analysis of the language systems of the Ukrainian and native languages. It should be reflected in the order of learning letters, formulating rules, selecting lexical material, etc. In addition, this principle can ensure the coordination of teaching in the native and Ukrainian languages, the integration of knowledge in humanitarian subjects, and help bilingual students overcome the language barrier. The anticipatory nature of native language learning allows to rely on the communicative skills and abilities already formed in native language lessons (conversation, describing, telling, reflecting, proving), reduce the educational load, and transfer universal educational activities included in native language lessons to the process of learning the Ukrainian language.

The functional principle of learning Ukrainian, as a state language, ensures the study of the sound system of the Ukrainian language, its graphic and orthographic aspects, vocabulary, and grammatical phenomena with a clearly defined practical orientation and the need for the formation of automated speech skills.

The very nature of language acquisition determines *the principle of oral speech anticipatory formation*: first, children master its verbal form, and later the written one (СЕМЕНЮК 2010: 39-57). Studies evidence that when starting school, children already have the phonetics, vocabulary, and grammar of their native language. This principle is applied in particular when mastering the phonetic material, which is only possible based on verbal practical exercises. In the same way, at first, grammatical forms of the word are practiced verbally while using them in various statements, guided by the examples suggested by the teacher. Audio materials are essential for the oral course and literacy training – the periods when students' phonemic hearing and orthographic skills are formed. In a bilingual environment, they are crucial for students to master the correct patterns of the Ukrainian speech.

The principle of communication in the process of Ukrainian language learning by elementary school students of general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities involves using the Ukrainian language in natural communicative situations from the beginning of education (Бацевич 2009: 26-28). To successfully master the Ukrainian language, students must not

only learn the language forms but also know how to use them in real communication. Bringing the learning process closer to real-life situations is possible through organizing a communicative activity in a manner where it develops the skill of using the learned language material in various situations. It is imperative to observe this condition when learning dialogic speech. The entire work system should create and stimulate the need for communication. Therefore, active speech activity occupies a central place when learning the Ukrainian language as a state language.

Thematic principle. Under the thematic organization of the educational process, the studied material is built around the text, and the topic outlined in the texts becomes a study unit. The thematic principle of organizing educational material implements systematic and communicative approaches to learning. They relate to the need to elaborate on the topic based on the language models' introduction with different levels of grammatical material complexity. In learning the Ukrainian language as a state language by elementary school students, it is crucial to gradually expand the scope of speech within the topic when introducing new grammatical material.

The principle of the optimal correlation between language command and language and speech exercises means taking into account that theoretical knowledge is the basis for the formation or correction of abilities and skills and the transfer of acquired knowledge into a speech plan. Therefore, it is essential to have an optimal correlation between language command and language exercises, aimed at assimilating or correcting knowledge, and speech exercises, which are expected to form the skills of using the acquired knowledge in speech, with the share of the latter prevailing.

The process of developing the model and experimental methodology considered specific scientific provisions regarding the definition and correlation of the purpose and content of Ukrainian language learning by elementary school students. They determined the model's content for Ukrainian communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities. This content provides for:

- 1) psychological preparation of children for educational activities in the Ukrainian-speaking environment, acceptance by students of new forms of the educational process organization; their com-

pliance with the formal requirements of the educational process; propaedeutic assimilation of skills in types of speech activity and vocabulary accumulation for communication in academic and sociocultural activities; comprehension of personal interests, values, instructions, abilities; accumulation of cultural knowledge; ability to adjust their own communication skills to the system of cultural norms and rules of the Ukrainian-speaking environment; ability to effectively overcome misunderstandings and problematic situations caused by cultural differences; active participation in the social and cultural Ukrainian-speaking life of the student environment (Філоненко 2008: 151-180);

2) formation of goals and value orientations of elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities: positive and appropriate perception of the realia of the Ukrainian-speaking environment; self-awareness and self-control; general communicative culture; respect for the interlocutor's personality in intercultural communication; the ability to establish similarities and differences between the native and Ukrainian cultures in the communication process; the ability to disregard negative stereotypes in the communication process; the desire to improve the results of one's activity; needs for communication, dominance, worldview development, knowledge assimilation and systematization; constant mental agility and the need to overcome new difficulties; established motivation for Ukrainian language communication; the ability to motivate oneself in educational activities, to convince oneself of the necessity of its implementation, to focus one's own attention on the fact that learning and its results are important for them; broad social motives, understanding the meaning and awareness of the importance of learning the Ukrainian language at the appropriate level; the ability to show one's own independence, initiative and active stand in education;

3) speech skills formation (diachronological activity, writing, speaking, listening), assimilation of lexical and grammatical features of Ukrainian language texts and norms of the modern Ukrainian literary language, which correspond to the communicative topics and situations and intentions of a certain level of command of the Ukrainian language as state language.

According to the communicative competence components (Ponomaryova 2009: 3-5; Khoroshkovska 2012: 35-36), the model includes three blocks

(language-propaedeutic, speech-enrichment, socio-cultural), each implementing outlined pedagogical conditions.

The language-propaedeutic block provides for presenting a holistic part of the educational material on the Ukrainian language for the elementary grades in general education institutions with instruction in the languages of national minorities, based on which the students' speaking activity is formed. Learning language phenomena, facts, and rules is considered a prerequisite for achieving fluency in the Ukrainian language by the students in the respective schools. The linguistic, educational material necessary for language command formation in students includes phonetics and orthography, graphics and orthography, morphemics, vocabulary, grammar, morphology and syntax, punctuation, and speech development. The linguistic material is designed to form an initial idea about the Ukrainian language system, ensure the mastery of practical skills and abilities, and promote the assimilation of the modern Ukrainian literary language norms. This block of the proposed model includes the following tasks: development of skills and abilities to hear and pronounce sounds and sound combinations in the Ukrainian language that are not featured in the students' native language, to pronounce words with the correct accent, to correctly intonate sentences; to systematically enrich vocabulary; to get familiarized with the phonetic and morphological composition of the word, to study the main parts of the language, their most important grammatical categories and syntactic role in the sentence; to develop abilities and skills of understanding and using grammatical forms and syntactic constructions; to assimilate theoretical knowledge about the language relevant for the appropriate age; to form students' spelling and punctuation literacy and the ability to use linguistic means; to develop language sense; establish the order of language units being studied, taking into account the place each element occupies in the language system; assimilate the language's sound system, practically master the laws and norms of Ukrainian word formation and word change, to build different types of sentences in coherent speech; consistently deepen the knowledge about the Ukrainian language, continuously refer to the studied material with its gradual deepening and expansion.

The speech-enrichment block provides comprehensive mastery of language skills: listening, speaking, reading, and writing. This unit is imple-

mented based on program language material and special exercises. The complex work on the types of speech activities in elementary school with instruction in the languages of national minorities should be aimed at developing the skills of understanding the native and Ukrainian languages and expressing one's thoughts in both languages in oral and written forms. All types of language skills are interconnected and mutually conditioned. The consistent development of skill types (listening, speaking, reading, writing) to some extent reflects the process of productive Ukrainian language mastery by bilingual students: listening skills and abilities provide for forming speaking skills and abilities; the speaking skills and abilities allow for developing reading and writing skills and abilities. At the same time, the development of the types of speech activity does not necessarily have to be uniform. It may vary depending on the learning stage, the nature of the language material, the goals, and tasks of a specific lesson. It means there are different options for the ratio of the types of speech activity, determined by the nature of the language material.

When teaching the Ukrainian language, the language means should also be used to teach the Ukrainian national culture focusing on customs, traditions, literature, history, etc. It determines the sociocultural block content of the model of Ukrainian-language communicative competence formation in elementary school students in schools with instruction in the national minorities' languages. The students are getting involved in the culture of the Ukrainian people while being aware of the culture of their own ethnicity. In these terms, the Ukrainian language provides excellent opportunities, as it is seen not only as a means of communication but also as a cognition means and a carrier of the Ukrainian people's culture. Learning the Ukrainian language in a multi-ethnic society is conducted within a dialogue between Ukrainian and native cultures for bilingual students. It allows for learning about the shared and unique features of different cultures. It provides a deeper understanding of one's native culture, which ultimately forms the ability to live and communicate in a multinational society, helps to get familiarized with the culture of the Ukrainian people, establish social contacts and adapt the younger generation to life in the Ukrainian society. It stimulates patriotic and moral education and promotes tolerance towards representatives of other ethnicities, languages, and cultures. As the language education state standard for elementary

school stipulates, the sociocultural content provides knowledge about the Ukrainian ethnicity, its traditions, language, culture, literature, and history. It is designed to form a citizen of Ukraine, who knows and respects the native language and culture and the language and culture of the Ukrainian people, among whom they live, a sense of tolerance towards the culture and customs of other ethnicities living in Ukraine. When shaping sociocultural ideas in elementary school students, one should proceed from the principle of considering their age characteristics and the accessibility of educational material.

The model provides criteria for evaluating the level of Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students in schools with instruction in the languages of national minorities: high (competence is fully formed), satisfactory (competence is partially formed), low (competence is not formed). Competence is deemed to be formed at a high level when its components are formed, including the language component (the student knows the orthographic, punctuation, language and grammar norms of the Ukrainian language, figurative and expressive means and stylistic devices; knows how to use the orthography, punctuation, grammar, language norms; demonstrates actual accuracy of the written language, works with dictionaries; uses figurative means and stylistic devices in the language; possesses the norms of the Ukrainian literary language, which mainly ensure the correctness, clarity, variety, and expressiveness of speech); the speech component (the student demonstrates various types of language skills (listening, speaking, reading, writing); communicative actions that take into account the position of the interlocutor, activity partner; skills of constructive communication, social interaction with a group of peers; different social roles in a group, team; communication skills in society taking into account national traditions; methods of joint activity in a group, methods of actions in communication situations; the ability to seek and find compromises; sufficiently planning and regulating functions of language); and the sociocultural component (the student knows the value of language as a component of national culture, the national-cultural element in the text, language units with a national-cultural feature of meaning, the rules of word usage, grammar, language culture, the use of linguistic means of expression; students can analyze the perceived information and communicate it in the form of a created text, taking into account its cultural-scientific nature; they observe

the rules of the Ukrainian language etiquette, work with dictionaries; have the ability to identify national-cultural language units in the text, correctly understand the text, taking into account its cultural components).

Optimizing the educational process in Ukrainian language classes, increasing the motivation of bilingual students to learn it, and the quality of education entirely depends on how the teacher implements the appropriate methods and techniques. The Ukrainian language teaching in elementary schools with instruction in the national minorities' languages uses the explanatory-and-illustrative, heuristic conversation, imitation methods (implying, for example, imitation of sounds, words, writing letters according to the model given by the teacher, etc.), as well as the reproductive (the reproduction of recorded or perceived aural or visual educational material), operational methods (exercises of an analytical, analytical-constructive and constructive nature), productive-creative (communicative practices, based on a motive as an internal desire to inform about something or ask the addressee as someone addressed by the communicator) and innovative technologies (gaming technologies: theatrical, business, role-playing, simulation games, etc.); reception of an open cross-linguistic comparison of linguistic units of the native and Ukrainian languages, etc.

A schematic representation of the ethnolinguistic didactic model of the Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities (Hungarian, Romanian, Bulgarian, Polish, Slovak, etc.) reflects the correlation between the purpose, content, and methods, principles, blocks, pedagogical conditions, level evaluation criteria (high, satisfactory, low) of the Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the languages of national minorities.

The importance and relevance of the outlined problem, its practical demand, and insufficient theoretical development served as the basis for research and development of an ethnolinguistic didactic model of the Ukrainian language communicative competence formation in elementary school students in general secondary education institutions with instruction in the national minorities' languages. The key positions of the developed

ethnolinguistic didactic model rely substantially on the basic principles of linguistic didactics, the philosophy of education, and legislative and regulatory documents. The development of the ethnolinguistic didactic model is scientific research, whose results collectively address the important pedagogical issue of teaching the Ukrainian language to bilingual students. Therefore, the proposed ethnolinguistic didactic model is a holistic structure that accurately reflects the researched process and is designed in such a way that all its elements (purpose, content, key blocks, pedagogical approaches, principles, conditions, and methods) interact and provide for efficient implementation in the specified educational process.

References

First. 2004. First All-National Population Census: historical, methodological, social, economic, ethnic aspects. http://2001.ukrcensus.gov.ua/d/mono_eng.pdf (visited 12.08.2023).

Бацевич Ф. С. 2009. Основи комунікативної лінгвістики. Вид. 2-ге. Київ: ВЦ «Академія». / Bacevich F. S. 2009. *Osnovi komunikativnoi lingvistiki*. Vid. 2-ge. Kiiv: VC «Akademii».

Вашуленко М. С. 2014. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови. In: *Формування предметних компетентностей в учнів початкової школи*. Київ: Пед. думка, с. 126-174. / Vashulenko M. S. 2014. *Formuvannia komunikativnoi kompetentnosti molodshikh shkoliariv u procesi navchannia ukrains'koi movi*. In: *Formuvannia predmetnikh kompetentnostej v uchniv pochatkovoї shkoli*. Kiiv: Ped. dumka, s. 126-174.

Ганчев О. І. 2020. Демографічні трансформації болгарської спільноти Південної Бессарабії (XIX – початок XXI ст.). Одеса: Симекс–Принт. / Ganchev O. I. 2020. *Demografichni transformacii bolgars'koi spil'noti Pivdennoi Bessarabii (XIX – pochatok XXI st.)*. Odesa: Simeks–Print.

Пономарьова К. І. 2009. Формування мовленнєвої компетентності молодших школярів на уроках української мови. In: *Початкова освіта*, № 40, с. 3-5. / Ponomar'ova K. I. 2009. *Formuvannia movlennievoi kompetentnosti molodshikh shkoliariv na urokakh ukrains'koi movi*. In: *Pochatkova osvita*, no. 40, s. 3-5.

Редько В. Г. 2017. Конструювання змісту шкільних підручників з іноземних мов: теорія і

практика. Київ: Педагогічна думка. / Red'ko V. G. 2017. Konstruiuvannia zmistu shkil'nikh pidruchnikiv z inozemnikh mov: teoriia i praktika. Kiiv: Pedagogichna dumka.

Савченко О. Я. 2012. Дидактика початкової освіти. Київ: Грамота. / Savchenko O. Ia. 2012. Didaktika rochatkovoї osviti. Kiiv: Gramota.

Семенюк О. А., Паращук В. Ю. 2010. Основи теорії мовної комунікації. Київ: ВЦ «Академія». / Semeniuk O. A., Parashchuk V. Iu. 2010. Osnovi teorii movnoi komunikacii. Kiiv: VC «Akademii».

Станчев М. Г. 2009. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ: Статистический сборник. Т. 1. София: АИ «Марин Дринов». / Stanchev M. G. 2009. Bolgary v Rossijskoj imperii, SSSR, stranakh Baltii i SNG: Statisticheskij sbornik. T. 1. Sofiia: AI «Marin Dri- nov».

Філоненко М. М. 2008. Психологія спілкування. Київ: Центр учбової літератури. / Filonenko M. M. 2008. Psikhologiiia spilkuvannia. Kiiv: Centr uchbovoi literatury.

Хорошковська О. Н. 2012. Теоретико-методичні засади навчання української мови і мовлення у школах I ступеня з мовами викладання національних меншин України. Київ: Педагогічна думка. / Khoroshkovs'ka O. N. 2012. Teoretiko-metodichni zasadi navchannia ukrains'koi movi i movlennia u shkolakh I stupenia z movami vkladannia nacional'nikh menshin Ukraini. Kiiv: Pedagogichna dumka.

Natalia Moskovchuk (Odesa, Ucraina). Doctor în pedagogie, Universitatea de Stat de Tehnologii Inteligente și Comunicații.

Наталья Московчук (Одесса, Украина). Кандидат педагогических наук, Государственный университет интеллектуальных технологий и связи.

Natalya Moskovchuk (Odesa, Ukraine). PhD in Pedagogic Sciences, State University of Intelligent Technologies and Communications.

E-mail: moskovchuknata85@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2232-9072

Mariana Palchynska (Odesa, Ucraina). Doctor în filosofie, Professor, Universitatea de Stat de Tehnologii Inteligente și Comunicații.

Марьяна Пальчинская (Одесса, Украина). Доктор философских наук, профессор, Государственный университет интеллектуальных технологий и связи.

Mariana Palchynska (Odesa, Ukraine). Doctor of Philosophical Science, Professor, State University of Intelligent Technologies and Communications.

E-mail: petrovamaria2009@gmail.com

ORCID: 0000-0001-860-9546

Olha VOVK

**Vasyl Nazarovych Karazin – prominent scientist and enlightener:
a 21st century vision (to the 250th birth anniversary)**

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.08>

Rezumat

Om de știință și iluminator proeminent

**Vasily Nazarovici Karazin: o viziune din secolul XXI
(la 250 de ani de la naștere)**

Articolul analizează moștenirea creativă a remarcabilului om de știință, iluminator și personalitate publică Vasily Nazarovici Karazin (1773–1842) din perspectiva teoriei dezvoltării durabile. Se notează principalele repere ale biografiei sale, sunt descrise și caracterizate cele mai importante inițiative științifice, teoretice, organizatorice, de raționalizare și manageriale. Până în prezent, în literatură a fost apreciat destul de detaliat rolul său fundamental la înființarea Universității din Harkov, care a devenit unul dintre cele mai vechi și de frunte centre de educație științifică și culturală nu numai în Ucraina, ci și în întreaga regiune a Europei de Est. În același timp, restul ideilor și rezultate- lor activităților primului enciclopedist ucrainean sunt mai puțin cunoscute și pe deplin apreciate. Între timp, corela- rea acestor rezultate cu tendințele globale ale dezvoltării umane moderne demonstrează concordanța lor. În articol se demonstrează că din 17 obiective de dezvoltare durabilă, doar 14 corespund activității lui Vasily Karazin. Se denotă că memoria despre această persoană remarcabilă trebuie păstrată nu numai în țările cu care a fost legată viața sa, ci și la nivel internațional.

Cuvinte-cheie: Vasily Karazin, istoria Europei de Est, istoria științei, biografie, dezvoltare durabilă.

Резюме

Выдающийся ученый и просветитель

**Василий Назарович Каразин: взгляд из XXI в.
(к 250-летию со дня рождения)**

В статье проанализировано творческое наследие выдающегося ученого, просветителя и общественного деятеля Василия Назаровича Каразина (1773–1842) с позиций теории устойчивого развития. Отмечены основные вехи его биографии, описаны и охарактеризованы главнейшие научно-теоретические, рационализаторские и организационно-управленческие инициативы. Показано, что к настоящему моменту в литературе достаточно подробно освещена его основополагающая роль в создании Харьковского университета, ставшего одним из старейших и ведущих центров образования, науки и культуры не только в Украине, но и во всем регионе Восточной Европы. В то же время остальные идеи и результаты деятельности первого украинского ученого-энциклопедиста остаются не столь известными и не до конца оцененными. А между тем соотнесение этих результатов с глобальными тенденциями современного развития человечества демонстрируют их созвучие. В частности, в статье показано, что из 17 целей устойчивого развития деятельность Василия Каразина соотносится с 14-ю.

Отмечено, что память об этом выдающемся человеке должна быть увековечена не только в странах, с которыми непосредственно была связана его жизнь, но и на международном уровне.

Ключевые слова: Василий Каразин, история Восточной Европы, история науки, биография, устойчивое развитие.

Summary

**Vasyl Nazarovych Karazin – prominent scientist and
enlightener: a 21st century vision
(to the 250th birth anniversary)**

In the paper, the creative heritage of the prominent scientist, enlightener and public figure Vasyl Nazarovych Karazin (1773–1842) is analyzed from the viewpoint of the sustainable development theory. The main events of his biography are marked, his most important theoretical-scientific, inventing and managing initiatives are described and characterized. His fundamental role in the foundation of Kharkiv University, which has become one of the oldest and leading centers of education, science and culture not only in Ukraine but also in entire Eastern-European region, is represented in literature in sufficient detail by now. At the same time, other ideas and activity results of the first Ukrainian scientist-encyclopedist remain not so well known and fully appreciated. Meanwhile, the correlation of these results with global trends of the development of contemporary mankind demonstrates their consonance. In particular, it is demonstrated that out of 17 Sustainable Development Goals, Vasyl Karazin's activity correlates to 14 of them. It is noted that the memory about this prominent person has to be immortalized not only in countries with which his life was directly connected but also at international level.

Key words: Vasyl Karazin, history of Eastern Europe, history of science, biography, sustainable development.

Introduction

February 10, 2023 (NS) marks the 250th anniversary since the birth of Vasyl Nazarovych Karazin (1773–1842), a prominent scientist, enlightener and public figure. This jubilee was included in the list of anniversaries to be marked on the state level by the Decree of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 1982-IX of December 17, 2021 “On the celebration of anniversaries and jubilees in 2022–2023” (Про відзначення 2021). This is not surprising, because Vasyl Karazin is mostly famous in Ukraine, where he spent almost all his life. He fruitfully worked for the development of Ukraine's culture. It is worth

mentioning, among other things, the leading role he played in the process of founding Kharkiv University, the first modern Ukrainian university and one of the oldest universities in Eastern Europe.

At the same time, it is important to note that the fate connected him not only with Ukraine (his ancestors on his mother's side belonged to the old family of the Cossack elders), but also with the Balkans, where his ancestors on her father's side came from. According to the Karazin's family legend, their bloodline had Bulgarian, Serb, and Greek roots (Вовк, Куделко 2015: 208). The results of modern scientific research allow us to identify them with the Bulgarian ethnic group (Станчев, Вовк, Красько 2018: 110). In addition, it should be noted that several researchers claim that Karazin's ancestors were immigrants from the Moldavian principality, and some of them include Vasyl Karazin into a circle of famous Romanians (Bezviconi 1943: 29).

Thus, the 250th anniversary of Vasyl Karazin is a significant historical event of international scale. That is why we consider it important to remind about this historical figure by the present publication.

The statement of the problem, materials and methods of the research

Vasyl Karazin is the first Ukrainian scientist-encyclopedist. He contributed to the development of different areas of science, arts and humanities, and created many innovative ideas in these spheres. Some of his contemporaries and descendants called him a person who was ahead of his time (Абрамов 1891: 75).

The hypothesis of the present research is that Vasyl Karazin's ideas that have been articulated more than two centuries ago covered the main part of the global problems of development of mankind, and in many ways have not lost their relevance today.

The extraordinary personality of Vasyl Karazin invariably attracted the attention of his contemporaries and descendants. Therefore, in 180 years that have passed since his death, a powerful bulk of publications was formed, highlighting the events of his life and the results of his work. The number of publications about Vasyl Karazin is over 1.500. They are very varied thematically and geographically. Specialists from 19 countries from Europe, Asia and America studied Vasyl Karazin's life story. This led to the formation in historiography of specific images of this person, which changed under the influence of specific historical, socio-political and socio-economic conditions. There is even the

term "Karazin studies" in the specialized literature, denoting the process of studying his life, creativity and social activities (Вовк 2016: 7).

It is remarkable that the most important and largest number of researches about Vasyl Karazin were published in Ukraine, first of all in Kharkiv. It is no coincidence, that in the memory of Kharkiv citizens, Vasyl Karazin still remains one of the most famous and respected figures in the history of the city. For instance, he is one of the very few people in the history of Kharkiv, whose name in city tour guides from the end of the 19th century to the beginning of the 21st century, was certainly marked as the most respected person of local history (Посохов 2021: 307-309).

There are a number of known studies that were dedicated to the contribution of Vasyl Karazin in educational, scientific and cultural sphere; the authors of many of them not only described Karazin's merits, but also tried to evaluate his ideas from contemporary positions (Болебрух, Куделко, Хрідочкін 2005: 119-134; Куделко, Вовк 2013: 190-192). Nevertheless, no attempt has yet been made to evaluate his ideas from the point of view of the sustainable development theory that determines the scientific novelty of the present study.

The source base of the present research includes Vasyl Karazin's leading articles and letters. These documents allow us to trace the evolution of his scientific ideas and socio-political thoughts, to study them in the retrospective and perspective context. The famous Ukrainian historian Dmytro Bahalii published the main corpus of these ego-documents in 1910 (Каразин 1910). In addition, over time, many new, previously unknown sources were found. Some of them were published in special articles or books (Болебрух, Куделко, Хрідочкін 2005: 153-333), while other are still unpublished (Manuscript Department, F. 61, inv. 1, c. 1, sh. 2-3 turn).

The aim of the paper is to evaluate the ideas and achievements of Vasyl Karazin from the viewpoint of sustainable development theory. To realize the set goal and verify the author's hypothesis, the following tasks were formulated: to clarify the main events of Vasyl Karazin's biography; to characterize theoretical-scientific, inventing and managing initiatives of Vasyl Karazin in historical context; to correlate them with contemporary global trends of the development of mankind; to detect existing and map out perspective practices of perpetuating Vasyl Karazin's memory.

The methodological ground of the present paper based on the sustainable development theory as a fundamental strategy to guide the social and economic transformation in the present-day world. It is thought that sustainable development is a universal idea that can be applied by international organizations and governments, as well as communities, local businesses, private individuals, etc. Thinkers voiced the idea about rational use of natural resources in harmony with people's interests for a long time. However, these postulates were institutionalized on macro level by UN in the last quarter of the 20th century. The understanding of the term "sustainable development" gradually expanded. Initially it described overcoming the anthropogenic influence on the biosphere and by the beginning of the 21st century there was a considerate view on the importance of such vectors as economic, social, environmental, and governance (Shi, Han, Yang, Gao 2019). In 2015 at the United Nations Sustainable Development Summit, "Transforming our World – the 2030 Agenda for Sustainable Development" was adopted in which 17 Sustainable Development Goals as fundamental markers of the development of human civilization were presented (General Assembly 2015).

This research is based on the principles of historicism, systematicity, and interdisciplinarity. Their achievement became possible thanks to the application of a complex of general scientific and special historical methods. Therefore, the historical-genetic method made it possible to trace the history of the life and activity of Vasyl Karazin, as well as the spread of commemorative activity devoted to him. The historical-comparative method allowed us to compare Vasyl Karazin's ideas with the inventions of his contemporaries and descendants. The historical-systemic method made it possible to look at the totality of Vasyl Karazin's ideas as an integral system. Thus, the applied principles and methods of research allowed the author to achieve the goals and objectives set, ensured the reliability of the analysis and of the representative results.

Research results

Vasyl Nazarovych Karazin was born in 1773 in the village of Kruchykh, Bohodukhiv district, Sloboda-Ukrainian province (now it is Kharkiv region, Ukraine). His father, Nazar Oleksandrovykh, was a military-man, who distinguished himself during the Russian-Turkish war (1768–1774). His mother, Varvara Yakivna, was a clever and well-educated woman, who had a significant impact on the for-

mation of his personality and worldview. Vasyl Karazin's parents were familiar with the prominent philosopher, poet, theologian and pedagogue Hryhorii Savych Skovoroda (1722–1794), whose the 300th anniversary was included into UNESCO List of Commemorations and Anniversaries in 2022. Some biographers considered that Hryhorii Skovoroda could have been a home teacher of the Karazin family. Anyway, Hryhorii Skovoroda's activities largely influenced the worldview of Vasyl Karazin (Болебрух, Куделко, Хридоchкін 2005: 50-52).

The future founder of the Kharkiv University received his education in private boarding houses in Kremenchuk (now a city in Poltava region, Ukraine) and Kharkiv. From the age of ten, he was enrolled in the Cuirassier Regiment, and in 1791, he was included in the list of the Life Guards of the Semenov Regiment. A little later, Vasyl Karazin attended lectures at the Mining Building in St. Petersburg, where he studied mathematics, physics, chemistry, political economy, and mastered Latin, German, and French. However, he never received a systematic formal education. The first Ukrainian scientist-encyclopedist was self-taught, but he embodied the principle of education continuity throughout his life, by saying: "We all learn and study until death. Unfortunate is he, who imagines that there is nothing left for him to know" (Каразин 1910: 129). At the same time, he tried to spread education among the widest possible strata of the population.

As noted above, the main historical merit of Vasyl Karazin was the foundation of Kharkiv University in 1804 – the fourth in the Russian Empire, the largest continental monarchy of the New Age. In early 19th century, Kharkiv was a small provincial town with practically undeveloped infrastructure, although it was the center of the Sloboda-Ukrainian province. Therefore, it was not in the list of contenders for the status of one of the first university centers. After all, thoughts about the need to create a university on Ukrainian lands (in Kyiv, Chernihiv, Baturyn and other cities) were already voiced in the 18th century.

Of course, Kharkiv had its advantages: a favorable location at the crossroads; large capacities of trade turnover, a favorable intellectual potential prepared by the activities of Kharkiv Collegium. It should be noted that one of the Kharkiv Collegium's teachers had been the aforementioned philosopher Hryhorii Skovoroda. Thus, the above objective circumstances made a significant contribution into the process of acquiring the status of a university cen-

ter by Kharkiv. However, undoubtedly, one of the key factors in this series was the activity of Vasyl Karazin, who had a great dream to turn Kharkiv, dear to him, into a “Ukrainian Athens” (Болебрух, Куделко, Хрідочкін 2005: 138-151).

Vasyl Karazin managed to convince the Sloboda-Ukrainian nobility of the expediency of opening a university (an idea that was hardly obvious to everyone at that time), and Emperor Alexander I of the local society’s readiness to donate money for an ambitious educational project. In the end, in 1803, a Decree was signed on the creation of Kharkiv educational district, and in 1804, – an affirmative letter on the creation of Kharkiv University (Бакіров та ін. 2004: 35-44).

Vasyl Karazin himself saw the striking transformations that took place in Kharkiv already 20–30 years after the opening of the university: population growth, construction of large stone houses, improvement of streets, opening of printing houses, bookstores, theaters... It is no coincidence that in 1811, the university Council elected him as honorary member. In addition, they noted: “This man was elected by the public meeting because, in addition to his incredible desire for knowledge (no doubt, this is his dignity), he also had an ardent soul, consumed by a thirst for activity; in gratitude for the fact that thanks only to his efforts and care, the foundation of the university in Kharkiv became possible” (Вовк, Куделко 2015: 55). In the memory of grateful Kharkiv citizens, Vasyl Karazin still remains one of the most famous and respected figures in the history of the city (Посохов 2021: 307-309).

In addition to the university project, Vasyl Karazin also had the honor of opening the first school for peasant children on the territory of Sloboda Ukraine in 1806. Moreover, in 1842, he was one of the first to justify the need to educate girls from the class of serfs – representatives of the poorest and most vulnerable social stratum. The progressive desire of V. N. Karazin to overcome social, gender, age inequality (at least in the field of education) is vividly illustrated by the phrase from his letter to Dr. Osyp Reman: “Pronouncing the word *public education*, I imagine a branch of state, paternal government, embracing everything that can only relate to the education of good citizens, no matter what class they belong to, no matter what sex and age they are” (Каразин 1910: 546).

In general, Vasyl Karazin sensitively responded to the problems of contemporary society, striving to solve them to the best of his understanding and

strength. Such were, for example, his attempts to regulate the activities of the rural community (in which he saw the state in miniature) through the establishment of the Rural Duma, which included representatives of the peasants on an elected basis. He did not leave his feudal positions and did not seek to dismantle the obsolete feudal system, but he advocated the expansion of the personal and social freedom of the peasants and restriction of landowner arbitrariness (O’Meara 2015: 331-332).

In his letters and notes, Vasyl Karazin paid great attention to the establishment of a strict legal order in society, which would limit the abuse of power by officials of all ranks and even of the monarch if not completely, then, at least, significantly. In his opinion, both public life and the financial system needed strict regulation, which would be a guarantee of the stability and prosperity of the state. For example, in 1816, V. N. Karazin, in a letter to Olexii Arakcheev, noted: “The people are not burdened by taxes known in departments, but by *unknown* taxes that accompany them <...>. There is a means, if not completely to destroy, then at least to reduce abuses: to make the people happy and the treasury abundant. Moreover, this means does not *consist* in an arbitrary increase in taxes, but in a firm, mathematically calculated system of finance, and in a joint increase in salaries and maintenance to such a degree that they are quite sufficient in terms of the degrees of places and difficulty of positions” (Manuscript Department, F. 61, inv. 1, c. 1, sh. 2 turn). In other words, the addressee wrote about the need to smooth the income inequality and fight corruption – problems whose solution remains urgent today.

Another thing, in which Vasyl Karazin saw a guarantee of public well-being, was careful preservation and study of the material and intangible historical and cultural heritage. He personally collected memories of old-timers about the past, collected and published valuable historical sources of national and regional history, repeatedly petitioned the provincial leadership for the need to finance the work of protecting archaeological sites, exclaiming: “How many treasures for the mind have disappeared and are still disappearing if proper actions are not taken!” (Каразин 1910: 586-587).

In general, Vasyl Karazin, as a representative of the Enlightenment, had the desire to comprehensively understand and describe the world around him. He was interested in the past and the present, nature and society, technical devices and biological organisms. The scientist carried out numerous

experiments and observations, based on which he made interesting conclusions.

For example, in 1820, Vasyl Karazin conducted a comprehensive physical-geographical and statistical-demographic survey of the Sloboda-Ukrainian province. Among other things, he drew attention to the fact that there was a direct relationship between the levels of childbirths and deaths in some villages. He concluded that this “indisputably proves the extreme ignorance of our people to preserve the health of children and their neglect of this; therefore, the government must take care of it; and whether by increasing the number of physicians, or by other measures, it must contribute to the salvage of poor babies” (Каразин 1910: 740). By the way, pharmacology was among the numerous hobbies of Vasyl Karazin: he made medicinal essences on a plant basis and successfully applied them in practice.

The scientist studied not only the medicinal, but also the nutritional properties of plants. For example, in 1830, famine began in Sloboda-Ukrainian and a number of adjacent provinces suffered from crop failure. Vasyl Karazin proposed original technologies for baking bread from oak acorns and obtaining gelling substances from Icelandic moss. However, he paid more attention to the processing of “traditional” foodstuffs. In particular, he improved the methods for drying fruits and potatoes, the production of starch, cereals and canned meat, and invented a method for preserving butter. The processing methods, proposed by him, made it possible to increase the shelf life of products, while maintaining their taste and nutritional qualities (Баличева, Юрченко 2019: 223-227). It is symbolic that Vasyl Karazin paid attention to these problems until the last days of his life. In autumn 1842, he decided to visit Crimea to study the newest methods of viticulture and winemaking. On the way, he caught a cold and died in city Mykolaiv on November 16, 1842 (NS).

Vasyl Karazin consistently reported on the results of engineering and technology developments at the meetings of the Philotechnical Society, founded and headed by him – the first scientific and technical society in Ukraine and the Russian Empire, which operated in Kharkiv in 1811–1818. For example, he managed to improve the technology of distillation, which consumed 90% less fuel to produce ethyl alcohol from wheat. He also developed an accelerated method for obtaining saltpeter from the alcohol industry waste. In modern terms, Vasyl Karazin introduced the principles of energy saving

and waste-free production in his developments. Moreover, the use of nitrogen fertilizers today remains one of the most important factors in maintaining the fertility of agricultural land, which, in turn, allows us to feed the ever-increasing population of the Earth (Зеленіна 2023).

It is impossible not to note the consistency and complexity with which Vasyl Karazin approached the solution to various scientific problems. Thus, speaking about the need to save firewood when distilling alcohol, he wrote about the importance of forest conservation to maintain the balance of the ecosystem, accumulation and conservation of fresh water reserves and protection of soils from water and wind erosion. The scientist became one of the pioneers of steppe afforestation, and his method of land use, in which agricultural fields are combined with the planting of trees or shrubs, which is now known as agroforestry. It is widely used because it allows to increase yields, improve soil structure and biodiversity (Гладун 2005: 33).

Vasyl Karazin urged to take care of natural resources. He wrote: “Nature, in order to serve the needs of man, requires the harmony of all its elements; but man himself, out of the ignorance inherent in his wild state, or in the carelessness inherent in the present half-enlightened [age], upsets this harmony. <...> If we are not touched by the future distant fate that we are preparing for our descendants, then let us think, at least, about the near future” (Каразин 1910: 468).

The scientist was confident that the laws of nature should be studied in detail in order to put them at the service of man. In particular, Vasyl Karazin thought a lot about the influence of weather factors on agriculture development and concluded that it was necessary to develop weather forecasting methods. The researcher noted that weather changes should be systematically monitored for this reason. Therefore, in his estate Kruchyk, he founded the first meteorological observatory in Ukraine. In 1810, he was the first in the world to put forward the idea of the need to create an extensive network of such stations (Thomas 1991: 111).

Another innovative idea of Vasyl Karazin was the world’s first attempt to synthesize an artificial diamond, which he made in 1823 (5 years before a similar experiment was carried out in France and 130 years before the first industrial samples were obtained) (Elwell 1973: 73).

Finally, one of Vasyl Karazin’s most ambitious projects was experiments with electricity. His

dream was to create a powerful installation capable of producing significant amounts of electricity: “Water, air, fire, animal muscles, the heaviness of all bodies and the elasticity of some, are still the six forces that we control, acting in our machines. Through the appropriation of the vast mass of electricity <...> the seventh force will arrive, almost surpassing all others in power. A man armed with it will produce, if not all, then at least a great part of all the miracles that nature has so far left to itself alone” (КАРАЗИН 1910: 712). In search of “a new tool that man does not have yet”, he developed a project for an installation to accumulate electrical energy from the upper atmosphere. In 1818, Vasyl Karazin submitted his project for consideration by a special commission at St. Petersburg Academy of Sciences, but it was rejected as inappropriate. Nevertheless, similar studies are still being conducted in many countries to this day, which is a promising direction. The publicist Yurii Bartenev suggested back in 1892 that someday this “forgotten, rejected project will bring its author more fame than even the founding of Kharkiv University” (БОВК 2016: 105).

Thus, Vasyl Karazin put forward and contributed to the implementation of a number of non-trivial, innovative ideas for his time, many of which have not lost their relevance to this day. Moreover, if we compare the initiatives of Vasyl Karazin described above with the Sustainable Development Goals adopted by the UN General Assembly in 2015 as a general plan for achieving peace and prosperity, we see that they coincide. Out of the 17 Goals, Vasyl Karazin’s activity correlates with 14 of them, namely: “Quality Education”, “Reducing Inequality”, “Gender Equality”, “No Poverty”, “Peace, Justice and Strong Institutions”, “Sustainable Cities and Communities”, “Good Health and Well-Being”, “Responsible Consumption and Production”, “Life on Land”, “Clean Water and Sanitation”, “Climate Action”, “Industry, Innovation and Infrastructure”, “Affordable and Clean Energy”.

The memory of Vasyl Karazin is sacredly preserved and honored in Ukraine, first of all in Kharkiv. For the first time, already a quarter of a century after the death of this figure, an opinion was expressed about the need to erect a monument to him, which could be the first in the city. Funds for its installation were collected by the whole world, and the names of all benefactors, regardless of the amount paid (even if it was a few kopejks), were published in the local press, and in the end,

in 1907, the monument was opened. Since 1894, one of the streets in the modern center of Kharkiv has been named Karazinska (now Karazin Street). There was a Vasyl Karazin’s scholarship at Kharkiv University, as well as a plan to open a city school to be named after him (this plan was not implemented due to the outbreak of the First World War).

The commemorative process unfolded with renewed vigor at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries. In honor of Vasyl Karazin, people named an asteroid, opened a number of memorial plaques, as well as a monument in his small homeland – in the village of Kruchyuk, Bohodukhiv district, Kharkiv region. In 1998, when we celebrated the 225th anniversary of the scientist, Ukrposhta issued a commemorative stamp. The quintessence of this process was in 1999, when the university was granted Vasyl Karazin’s name. Thus, Kharkiv University became the only one in Ukraine and one of the few in Europe named after a person who directly participated in its creation. Moreover, in the first quarter of the 21st century, streets named after Vasyl Karazin appeared in Bohodukhiv, Dnipro and Mykolaiv. We should mention that the grave of the enlightener in Mykolaiv and the monument to him in Kharkiv are included in the all-Ukrainian list of monuments of national importance (БОВК 2016: 204-208).

It is noteworthy that in 1993, when we celebrated the 220th anniversary of Vasyl Karazin’s birth, the idea was put forward to give his name to one of the lyceums with biological and chemical profile in the Republic of Moldova (Нирка 1993). It is possible that over time this idea will also find its embodiment.

The 240th anniversary since Vasyl Karazin’s birth in 2013 was celebrated by the special Decree of the Verkhovna Rada of Ukraine (Про відзначення 2013). In addition, his 240th anniversary is included into the All-Ukrainian list of memorable dates and anniversaries to be marked on the state level (Про відзначення 2021).

Conclusions

Thus, Vasyl Nazarovych Karazin is a prominent figure in Ukrainian and East-European history. His public and educational activities had a huge influence on the development of the socio-cultural infrastructure not only of his motherland, but of entire East Europe. The most important example of this statement is the functioning of Kharkiv University, whose alumni and professors became outstanding public, scientific and cultural figures not only

in Ukraine but also in many European and world countries, and their scientific theories and inventions were innovative and recognized worldwide.

Undoubtedly, Vasyl Karazin's contribution as a founder of Kharkiv University is the most famous and described page of his biography. At the same time, the other aspects of his creative activity have not yet been fully studied and properly assessed. Although, as shown above, everyone can admire Vasyl Karazin's range of scientific aspirations and ideas, the results of his practical and social activities, many of which have not lost their relevance to this day. The correlation of Vasyl Karazin's initiatives with the Sustainable Development Goals, as global trends of the development of contemporary human civilization, allowed us to confirm the hypothesis of the present research. It should be said with confidence that the thoughts of this outstanding historical figure were ahead of his time. Vasyl Karazin had a global systemic mindset, and most of the issues that he studied and comprehended about two centuries ago remain on the agenda of the present-day world community in the context of the sustainable development theory.

Considering the previously stated, it should be emphasized that the figure of Vasyl Karazin deserves to be immortalized not only in Ukraine but also in some other countries with which his life was connected. We are convinced that his achievements are worth to be noted at international level. Thereby, it could be believed that over time this will be realized.

Abbreviation

NS – New Style (dating system according to the Gregorian calendar)

References

Bezviconi G. 1943. *Profiluri de ieri și de azi*. Articole. București: Editura Librăriei Universale I. Carabaș.

Elwell D. 1979. *Man-Made gemstones*. Chichester [England]: E. Horwood; New York: Halsted Press.

General Assembly. 2015. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development. In: United Nations development programme. <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/перетворення-нашого-світу-порядок-денний-у-сфері-сталого-розвитку-до-2030-року> (vized 07.09.2023).

Manuscript Department of Institute of Russian Literature of Russian Academy of Sciences, F. 61, inv. 1, c. 1, sh. 2–3 turn.

O'Meara P. 2015. The opinion of one Ukrainian landowner: V. N. Karazin, Alexander I, and changing Russia. In: *Word and image in Russian history: essays in honor of Gary Marker*. Boston: Academic Studies Press, p. 315-335.

Shi L., Han L., Yang F., Gao L. 2019. The evolution of sustainable development theory: types, goals, and research prospects. In: *Sustainability*. Vol. 11, issue 24. <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/24/7158> (vized 16.10.2023).

Thomas M. K. 1991. *The Beginning of Canadian Meteorology*. Toronto: ECW Press.

Абрамов Я. В. 1891. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность. Санкт-Петербург: Типография «Общественная польза». / Abramov Ya. V. 1891. V. N. Karazin (osnovatel Harkovskogo universiteta). Ego zhizn i obschestvennaya deyatelnost. Sankt-Peterburg: Tipografiya "Obschestvennaya polza".

Бакіров В. С. та ін. 2004. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо. / Bakirov V. S. ta in. 2004. Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokov. Kharkiv: Folio.

Баличева Л. В., Юрченко Л. І. 2019. Василь Назарович Каразин – невизнаний новатор-винахідник. In: *Вісник аграрної історії*, № 27–28, с. 223-228. / Balycheva L. V., Yurchenko L. I. 2019. Vasyl Nazarovych Karazin – nevyznanyi novator-vynakhidnyk. In: *Visnyk ahrarnoi istorii*, no. 27–28, s. 223-228.

Вовк О. І., Куделко С. М. 2015. В. Н. Каразин. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. / Vovk O. I., Kudelko S. M. 2015. V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy. Kharkiv: KnNU imeni V. N. Karazina.

Вовк О. І. 2016. Постать Василя Каразіна в історіографії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. / Vovk O. I. 2016. Postat Vasyliya Karazina v istoriohrafii. Kharkiv: KnNU imeni V. N. Karazina.

Гладун Г. Б. 2005. Погляд у минуле: історія степового і захисного лісорозведення. In: *Лісовий і мисливський журнал*, № 4, с. 32-33. / Hladun H. B. 2005. Pohliad u mynule: istoriia stepovoho i zakhysnoho lisorozvedennia. In: *Lisovy i myslyvskiy zhurnal*, no. 4, s. 32-33.

Зеленіна О. 2023. Василь Назарович Каразин

– уроки генія на тлі війни. In: Gromada Group. / Zelenina O. 2023. Vasyl Nazarovych Karazin – uroky heniiia na tli viiny. In: Gromada Group. <https://gromada.group/news/statti/22766-vasil-nazarovich-karazin-uroki-geniya-na-tli-vijni> (vized 07.09.2023).

Каразин В. Н. 1910. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харьков: Университетская типография. / Karazin V. N. 1910. Sochineniya, pisma i bumagi V. N. Karazina, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleem. Kharkov: Universitetskaya tipografiya.

Куделко С., Вовк О. 2013. Василь Каразин біля витоків формування української науково-технічної інтелігенції. In: Українознавчий альманах, вип. 14, с. 190-193. / Kudelko S., Vovk O. 2013. Vasyl Karazin bilia vytyokiv formuvannia ukrainської naukovo-tekhnichnoi intelihentsii. In: Ukrainoznavchyi almanakh, vyp. 14, s. 190-193.

Нирка Е. 1993. В. Н. Каража – основатель Харьковского университета. In: Сфатул цэрий, 30 января. / Nirka E. 1993. V. N. Karazhya – osnovatel Harkovskogo universiteta. In: Sfatul tseriy, 30 yanvara.

Посохов С. І. 2021. ТОП-особи харківського локусу (на матеріалах путівників по місту). In: У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Точка, с. 293-312. / Posokhov S. I. 2021. TOP-osoby kharkivskoho lokusu (na materialakh putivnykiv po mistu). In: U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrialnu ta postindustrialnu dobu. Zah. red. V. Kravchenka ta S. Posokhova. Kharkiv: Tochka, s. 293-312.

Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна: Постанова Верховної Ради України. 2013. In: Верховна Рада України. / Pro vidznachennia 240-richchia z dnia narodzhennia Vasyliia Karazina: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2013. In: Verkhovna Rada Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/260-18#Text> (vized 18.10.2023).

Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках: Постанова Верховної Ради України. 2021. In: Верховна Рада України. / Pro vidznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2022–2023 rokakh: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2021. In: Verkhovna Rada Ukrainy. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-IX#-Text> (vized 07.09.2023).

Станчев М., Вовк О., Красько Н. 2018. Назар Александрович Каразин в свете новых документов. In: Журнал этнологии и культурологии, № 24, с. 103-110. / Stanchev M., Vovk O., Krasko N. 2018. Nazar Aleksandrovich Karazin v svete novyih dokumentov. In: Zhurnal etnologii i kulturologii, no. 24, s. 103-110.

Olga Vovk (Harkiv, Ucraina). Doctor în istorie, Universitatea Națională din Harkov „V. N. Karazin”.

Ольга Вовк (Харьков, Украина). Кандидат исторических наук, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.

Olha Vovk (Kharkiv, Ukraine). PhD in History, V. N. Karazin Kharkiv National University.

E-mail: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1991-4385

Iulii PALIHOVICI

Evreii din Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea în viziunea drumeților străini (I)*<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.09>**Rezumat****Evreii din Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea în viziunea drumeților străini (I)**

O sursă primară inestimabilă de informații etnologice sunt mărturiile călătorilor: note de călătorie ale negustorilor, rapoarte ale diplomaților etc. Acest articol se bazează pe analiza unei serii întregi de astfel de dovezi despre ținuturile românești scrise de călători din alte țări europene, datând din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, adică din perioada de dinaintea începerii migrației în masă a evreilor în Basarabia. Cu atât mai valoroase sunt referirile relativ puține la evreii care au trăit pe pământurile noastre. Toți călătorii notează sărăcia extremă a populației cauzată de război și de exploatare. Majoritatea surselor analizate în articol se referă la perioada Războiului Ruso-Turc din 1768–1774. Toți autorii acestor descrieri, cu excepția notelor unui evreu anonim din 1769, au fost implicați direct în aceste evenimente. Majoritatea autorilor vorbesc despre prezența evreilor în orașe și târguri, unii descriu în detaliu activitățile și modul lor de viață, le schițează portretul psihologic sau vorbesc despre trăsăturile lor distinctive. Textele conțin și povești despre aventurile călătorilor asociate cu evreii, care îi caracterizează mai bine decât descrierile detaliate.

Cuvinte-cheie: istoria evreilor, Țările Române, călători străini, specific local, îndeletniciri și meserii.

Резюме**Евреи Молдовы и Валахии конца XVIII в. глазами путешественников (I)**

Бесценным первичным источником этнологических сведений являются свидетельства путешественников: путевые записки купцов, донесения дипломатов и т. д. В основу настоящей статьи лег анализ целой серии такого рода свидетельств о румынских землях, и, в частности, о территории современной Республики Молдова, путешественников из других европейских стран, датируемых второй половиной XVIII в., то есть периодом до начала массового переселения евреев в Бессарабию. Тем ценнее относительно немногочисленные упоминания о евреях, живших на наших землях. Все путешественники отмечают крайнюю бедность населения, вызванную войной и жестокой внутренней и внешней эксплуатацией. Большинство источников, проанализированных в статье, относится к периоду русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Все авторы этих описаний, за исключением записок анонимного еврея 1769 г., принимали непосредственное участие в этих событиях. Большинство авторов говорят о присутствии евреев в городах и на ярмарках, либо отмечают факт их проживания в данном месте, а некоторые подробно описывают представителей еврейского населения, их занятия и образ жизни, рисуют их психологический

портрет или рассказывают об отличительных чертах. В текстах имеются также рассказы о приключениях путешественников, связанных с евреями, которые характеризуют их лучше, чем подробные описания.

Ключевые слова: еврейская история, Молдова и Валахия, иностранные путешественники, местная специфика, занятия и ремесла.

Summary**Jews of Moldova and Wallachia at the end of the XVIII century in the view of travelers (I)**

An invaluable primary source of ethnological information is the testimony of travelers: travel notes of merchants, reports of diplomats, etc. This article is based on the analysis of a series of such testimonies about the Romanian lands, and in particular about the territory of the modern Republic of Moldova, written by travelers from other European countries, dating back to the second half of the XVIII century, i. e. the period before the mass migration of Jews to Bessarabia. The more valuable are the relatively few references to the Jews who lived in our lands. All travelers note the extreme poverty of the population caused by war and brutal internal and external exploitation. Most of the sources analyzed in the article refer to the period of the Russian-Turkish war of 1768–1774. All the authors of these descriptions, with the exception of the notes of an anonymous Jew from 1769, were directly involved in these events. Most authors speak about the presence of Jews in towns and at fairs, or note the fact that the Jews lived in a given place, while some describe in detail, their occupations and life style, draw their psychological portrait or tell about their distinctive features. The texts also contain accounts of travelers' adventures related to Jews, which characterize them better than the detailed descriptions.

Key words: Jewish history, Moldova and Wallachia, foreign travelers, local specifics, occupations and crafts.

Argument: Patru decenii au trecut de la apariția celui dintâi volum al seriei „Călători străini despre Țările Române”. În 1967, în prefață la prima ediție a seriei, Mihai Berza, membru corespondent al Academiei Române, depăna sensul apariției acestor volume: „Relațiile lăsate de străinii care au trecut în cursul vremurilor prin țările noastre și pe care-i numim în mod obișnuit călători, deși condiția lor și interesele care-i aduc pe la noi sunt foarte variate, cuprind o mare bogăție de știri privitoare la feluritele aspecte ale existenței de altădată a poporului român” (Berza 1968:VI).

Seria este rezultatul trudei colective a cercetătorilor de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din

București și constituie o bogată sursă informațională despre istoria principatelor. Seria de publicații ale Academiei Române, apărute cu sprijinul Ministerului Culturii de la București, cuprinde cel puțin zece volume, din care primul a apărut în 1968, iar ultimul – în 2001. Mai mult de treizeci de ani s-a muncit la prefățarea textelor, s-au scris comentarii, note biografice, s-au făcut corectări, dar și un volum important de traduceri din limbi moderne și clasice, implicând și specialiști în vechea limbă turcă, arabă sau neogreacă. În continuarea acestei munci titanice a cercetătorilor români a apărut și o altă serie de volume – seria nouă a „Călătorilor străini”, cu 6 volume noi, apărute în perioada 2001–2010.

Almanahurile „Călători străini despre Țările Române” sunt editate în ordine cronologică începând cu secolul al XV-lea, iar noi am ales, fiind interesați mai mult de sfârșitul veacului XVIII, adică perioada înainte de a începe migrația masivă a evreilor în Basarabia, am constatat din textele studiate dovezi despre prezența comunităților evreiești în Principatul Moldovei.

Perioada anilor 1769–1800 în sud-estul Europei a fost agitată, cu războaie, precum Războiul Ruso-Turc din 1768–1774 și cel Austro-Ruso-Turc din 1787–1791, mai multe răscoale.

În această perioadă, guvernarea fanariotă a Țărilor Române demonstrează o incapacitate de guvernare pe plan intern, incapabilă de a moderniza țara, și extern, relațiile cu Poarta fiind în declin, aceasta încercă o apropiere de monarhiile creștine din țările vecine.

După 1774, în Țările Române se înregistrează un aflux de călători conduși de interese diverse, iar mărturiile sunt multe și variate, prin cărți și studii despre meleagurile românești.

Volumul X, studiat de noi, compus din două părți, cuprinde mărturiile a zece de călători prin Țările Române de-a lungul ultimelor decenii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Aceștia au ajuns din Anglia cu sistem parlamentar, din Franța, unde vechiul regim a cedat revoluției, din Prusia cu regim autoritar, Imperiul Habsburgic, și din Imperiul autocrat al Rusiei. Mai toți erau preocupați de situația internă a Principatelor Române. Mai toți au observat sărăcia populației provocată de război. Majoritatea din ei au venit în perioada Războiului Ruso-Turc din 1768–1774, și, cu excepția unui evreu anonim din 1769, au participat direct la aceste evenimente.

Autorii călători. Mai mulți autori vorbesc despre prezența evreilor în orașele și târgurile Țărilor

Române, fie constatând simplul fapt că în localitate erau evrei, iar unii i-au descris în amănunte, au vorbit despre îndeletnicirile și meseriile lor, alții s-au străduit să schițeze o caracterizare a evreilor din principate, să editeze un portret psihologic al lor, ori să vorbească despre niște trăsături distincte ale evreilor de aici. În texte se regăsesc și relatări ale unor peripeții ale călătorilor legate de evrei, care îi caracterizează mai bine decât descrierile amănunțite.

Printre călătorii străini întâlnim galițieni, finlandezi, italieni, nemți, austrieci, olandezi, elvețieni, francezi, englezi și chiar un raguzan din actualul Dubrovnik. La fel de diferite sunt categoriile sociale din care provin pelegriinii, dar și motivele călătoriilor întreprinse în ținuturile românești.

În notele de la sfârșitul articolului vom reda succint câteva informații despre autorii textelor din partea I a volumului X, a celor autori care au pomenit despre evrei în descrierile lor. Această listă a autorilor va continua în partea a doua a materialului, care sperăm să apară în următoarele numere a revistei.

Scriitorii călători împărtășesc impresiile, constatările și părerile lor în moduri și stiluri diferite, iar noi am încercat să găsim numitori comuni în textele lor, pentru a le putea împărți după teme.

Tematica relatărilor. În textele din seria de volume „Călători străini despre Țările Române” se prefigurează câteva teme distincte atunci când se vorbește despre evrei. Autorii descrierilor menționează evreii când vorbesc de *componența etnică a localităților*. Sunt puține informații despre prezența evreilor pe teritoriile românești. Însă este cunoscut faptul că în sec. al XIV-lea, în Principatele Române au apărut evreii așkenazi din Europa Centrală, iar în timpul dominației otomane, împreună cu turcii, aici s-au stabilit evreii sefarzi, veniți din Peninsula Iberică. Aceștia din urmă locuiau preponderent în sudul țării. Din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și mai ales în prima parte a sec. al XIX-lea, „din cauza înăspririi situației evreilor din Galiția, un nou val de evrei se refugiază în Moldova și Transilvania, unde autoritățile erau mai tolerante” (Eskenas 1986: 142). Numărul relativ mic al evreilor în Țările Române este demonstrat printr-o singură mențiune din datele statistice ale acelei perioade. Astfel, italianul Francesco Grisellini¹, un bun cunoscător al zonei Banatului, constată numărul foarte modest de evrei bănățeni: „Un recensământ oficial al populației din Banat nu s-a făcut niciodată până acum. De prin districtele militare mi-a fost cu totul

imposibil a găsi ceva documente precise, ci numai date nesigure cu totul neautentice. Nici măcar popii românilor și sârbilor, adică ai celor două națiuni, care formează cel mai mare număr al populației Banatului, nu știu niciodată câte suflete au în parohiile lor. Aceștia nu țin registre, nici de evidența născuților și nici de acea a morților. După cifrele conscripției districtelor camerale din vremea administrării contelui Clary, adică din anii 1768–1774, rezultă un total de 319739 de suflete împărțit în: români – 181639, sârbi – 78780, bulgari – 8683, țigani – 2272, germani, italieni și francezi colonizați – 43201, evrei – 363” (Călători 2000: 381-382).

Mai mulți scriitori călători vorbesc despre evrei în orașele și târgurile românești în linii generale, doar constată prezența comunităților evreiești și rareori dau detalii despre viața evreilor locului. Astfel, Georg Lauterer², olandez, căpitan de vas, ne mărturisește cele văzute de el la Galați, unde ajunsese cu vasul său în iulie 1782: „La depărtare de mai puțin de un ceas de la Siret la vale este așezat la stânga, în Moldova, pe un dâmb foarte înalt și abrupt, care se ridică chiar la Dunăre, marele oraș Galați, supus domnului Moldovei, locuit mai ales de creștini și de câțiva evrei poloni <...>” (Călători 2000: 325).

Arheologul și numismatul italian Domenico Sestini³, călătorind prin Transilvania, ajunge în vara anului 1780 la Sibiu, pomenește de evrei printre multe alte etnii: „Populația acestui oraș se ridică la 16000 de locuitori și națiunile care o alcătuiesc... se deosebesc unele în națiuni unite (recunoscute, termen folosit desigur în legătură cu numirea de *Unio trium nationum*, care a stat la baza regimului în vigoare în Transilvania medievală) și altele, în tolerate. Din cele dintâi fac parte și sașii: aceștia au fost cei care domină mai mult. Națiunile tolerate sub raportul religiei lor deosebite sunt românii, grecii, armenii, moravii, polonii, rușii, bulgarii, sârbii, slovenii (slavi), evreii și țiganii, toate aceste neamuri se găsesc nu numai la Sibiu, ci și în întreaga Transilvanie” (Călători 2000: 362-363). Același Sestini, continuând traseul prin Transilvania, întâlnește evrei în Alba Iulia, un alt oraș important din regiune: „Orașul Alba Iulia este locuit de români și de germani, ca și de greci, armeni și evrei din Polonia <...> Marțea <...> și sâmbăta se țin aici târg în fiecare săptămână și femeile din satele vecine aduc spre vânzare diferite produse, fructe, păsări și tot ce poate să prindă nevoia pentru îndestularea continuă a fiecărei familii” (Călători 2000: 365). Două detalii, nesemnificative la prima vedere, dar înțelegem că evreii din oraș sunt așkenazi (din

Polonia), și că ei făceau comerț la târgurile din oraș.

Johann Lehmann⁴, conducătorul unei trupe de teatru din Pressburg (Bratislava de azi), este un cunosător al zonei Transilvaniei. În 1782, când a vizitat această provincie pentru a șasea oară, a ajuns la o concluzie pentru el, dar confirmată de studiile de specialitate: „Evrei sunt mulți în Ungaria... În Transilvania propriu-zisă nu sunt” (Călători 2000: 560). Același Johann Lehmann a stat o perioadă mai lungă la Timișoara și a reușit să cunoască în detaliu viața orașului, particularitățile conviețuirii mai multor etnii. Cât despre evrei, a marcat câteva detalii esențiale: „Din 1782, orașul acesta este un oraș liber regal ungar. <...> Evreii își au cartierul lor deosebit pentru locuințele lor, dar prăvăliile lor sunt în casele orașului. Două feluri de evrei locuiesc în Timișoara, germani și spanioli (numiți greșit evrei turci)” (Călători 2000: 564). Dilema „evrei turci sau spanioli” este pusă în discuție și se delimitează corect proveniența lor, dar din motive necunoscute nouă, Lehmann nu folosește termenii „evrei sefarzi și așkenazi”. Or, nu este greșit să numești sefarzii evrei spanioli, precum nu este greșit să-i numim evrei turci, deoarece sefarzii au fost izgoniți din Spania în urma Decretului de la Alhambra din 1492, au emigrat în nordul Africii, iar o parte din ei au continuat în Orientul Apropiat, de unde au ajuns în sudul Țărilor Române odată cu oastea otomană.

Trimis în primăvara anului 1782 de regele Stanislav al II-lea al Poloniei la Constantinopol, tânărul tălmăci Josef Mikoscha⁵ stă la Camenița (pe atunci Regatul Poloniei) doar de la 28 mai până la 3 iunie. Totuși, Mikoscha reușește să schițeze portretul orașului, menționând și prezența în el a evreilor: „Încă din Zwaniec (Jvanet, n. a.) se observă o populație de evrei, armeni și ruși vorbind toți turcește. Orașul însuși e ruinat de războiul precedent. <...> Și Hotinul a început să se ridice din ruinele sale vechi, dar cu mai multă vioiciune decât Zwaniecul. Locuitorii săi sunt turci, armeni și evrei; unii se îndeletnicesc cu comerțul, alții cu meșteșugurile, iar alții se dedau serviciului militar, restul trândăvesc” (Călători 2000: 624-625). Urmându-și drumul spre Constantinopol, Mikoscha ajunge la Botoșani, care „este destul de mare, poți să-l socotești, după Iași, ca al doilea oraș al Moldovei. <...> Orașul are patru feluri de locuitori: greci, armeni, români și evrei. Ei trăiesc din negoț, cel puțin grecii și armenii, fără nici un fel de excepție. Orașul îi foarte potrivit pentru acest scop: în toate săptămânile se țin aici târguri cercetate de lume multă, unde poți să cumperi vite, cai și tot ce-ți trebuie în cantitate oricât de mare ai

dori” (Călători 2000: 626-627). Mikoscha constată prezența evreilor și în alt oraș important din Moldova, Galați, care asemenea Botoșanilor este cunoscut în sec. al XIX-lea ca oraș unde locuiau puternice comunități evreiești: „Orașul Galați nu are mai mult de trei sute de locuitori constând din greci, români, armeni și evrei; mai sunt și turci, care obișnuiesc să se oprească uneori o bucată de timp aici numai din cauza comerțului și traficului cu Constantinopolul” (Călători 2000: 629). Ultimul oraș vizitat de el de pe teritoriul Moldovei de atunci este Ismail, despre care Mikoscha spune că este: „<...> una din cele mai mari și mai populate (localități – n. a.), este așezată pe un loc ridicat, lângă malul fluviului; se întinde spre stânga către partea ridicată; locuitorii sunt turci, evrei, rusniaci și armeni, după spusele unor dezertori recunoscuți, care sunt întrebuințați la lucru la fortificația nouă” (Călători 2000: 634-635).

Cele mai des întâlnite informații sunt cele despre *indeletnicirile și meseriile practicate de evrei*. Printre ei predominau micii comercianți, situație previzibilă. Cu atât mai importantă este această constatare pentru a înțelege evoluția situației evreilor, știind că în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, conform unor statistici, din 100 de locuitori evrei ai Basarabiei, deși 38 erau vânzători și negustori mai importanți, 35 erau ocupați în producția industrială, 7 – în categoria „servicii”, 5 – în profesii liberale, servicii la stat și sociale, iar restul – în profesii neproductive: transport, agricultură și chiar armată. Faptul că majoritatea evreilor se ocupau de comerț este confirmat de mai toți călătorii-scriitori.

Astfel, Friedrich Wilhelm von Bauer⁶, general în armata rusă, cronicar al Războiului Ruso-Turc din 1768–1774, generalizează situația negustorilor din Țările Române: „Negustorii sunt sau băștinași sau străini; în rândul celor dintâi se cuprind și armenii și evreii. Comerțul cu popoarele, fie vecine, fie îndepărtate, se face aproape în întregime de către străini, băștinașii mărgininându-se, în cea mai mare parte, la comerțul țării. Toți fiind sub autoritatea marelui cămăraș (boier însărcinat cu administrarea veniturilor vistieriei domnești – n. a.)” (Călători 2000: 161).

Anonim⁷, evreu din Galiția, care a descris evenimentele acelui război, scrie despre evreii negustori de rang înalt altfel decât vânzătorii din dughene: „Un evreu, trimis de ruși la Cernăuți, i-a adus știrea că austriecii pregătesc provizii la Cernăuți... și că zilele acestea a sosit de la Lvov un furnizor evreu, care a încheiat acolo cu ministrul un contract (obligându-se) să livreze până la 30 000 de sferturi de făină” (Călători 2000: 43).

Stephan Raicevich⁸, controversatul raguzan, intră în detaliile comerțului la graniță, amintind de cele specifice evreilor din regiune, comerțul cu animale, piei, ceară sau stofe: „...Cu toate prohibițiile Porții Otomane, Moldova care are un mare număr de cai de rasă și alții mai obișnuți, exportă în Polonia aproape 20 000 în fiecare an. Acest comerț se face de obicei prin Mohilev, oraș din Polonia, pe malul Nistrului, unde regele Prusiei ține un ofițer superior care cumpără un număr considerabil de cai de tot felul. Împăratul Austriei cumpără și el mulți și de obicei din aceleași rase, alegând pe cei mai buni, care se plătesc de la 13 până la 15 țechini (bucata) și care sunt destinați husarilor. Armenii din Galiția, despre care am vorbit, transportă prin Germania și mai ales prin Breslau (Wrocław – n. a.) 5 000 de boi grași și 6 000 de vaci. Iar grecii, stabiliți la Iași sau la Viena, cumpără până la 50 000 de ocale de ceară și evreii din Brod 200 000 de piei de iepure, care se vând de câțiva ani încoace cu 50 de piaștri sută; rușii cumpără toate vinurile mai bune, pe care, prin intermediul grecilor așezați în aceste țări, le duc la Moscova. Cele mai însemnate articole de comerț, care trec prin Țara Românească în Germania, sunt lânurile fine în număr de peste 1000 de saci, ceara, marochinurile, porcii, iar în Transilvania, lânurile obișnuite, vinul și pește de Dunăre sărat” (Călători 2000: 500).

Contele francez Alexandre de Hauterive⁹, secretarul Domnitorului Moldovei Alexandru Mavrocordat Firaris, remarcă abilitatea evreilor de a face comerț și dezinteresul băștinașilor pentru această ocupație: „Ceara din Moldova este transportată la Liov și Cracovia, de unde evreii ce o duc acolo obțin atâția bani lichizi cât pot. Surplusul se plătește prin schimburi. Pânzeturile de Breslau și Linz sunt deci cumpărate în Polonia de la a doua mână. Sunt transportate de aici la Brodî, de unde alți evrei le cumpără, spre a le vinde moldovenilor, care ar face mai bine să meargă până în Silezia cu ceara lor și să cumpere de acolo pânzeturi, care, transportate la Iași, nu s-ar ridica mai mult, incluzând dreptul de tranzit prin Polonia și dreptul de intrare în Moldova, decât la 3 și jumătate la sută peste prețul de cost” (Călători 2000: 695).

Munca aparent ușoară a negustorilor era legată de varii riscuri, uneori mai puțin previzibile. Josef Mikoscha pomenește de acte de tâlhărie și chiar omor, ce li se întâmpla pe drumuri: „<...> negustorii ce se înapoiaseră de la Constantinopol la Botoșani ne-au spus să ne ferim de niște hoți de drumul mare care s-ar afla în diferite locuri din acel ținut.

Cu câteva zile în urmă uciseseră un evreu care călătorea din Polonia spre Galați și jefuiseră trei turci și doi armeni care mergeau la Hotin” (Călători 2000: 627).

Însă, Georg Lauterer contrazice cele spuse mai sus de Mikoscha, afirmând că Țările Române este un spațiu relativ prietenos pentru străini, invitându-i să călătorească pe aceste meleaguri: „<...> în timpul șederii mele în Sulina, am avut prilejul să număr toate corăbiile care treceau pe acolo și să află că într-un răstimp de 40 de zile au ieșit 62 de corăbii și au intrat acolo 43. Pe ele se aflau o mulțime de călători, de toate stările, mai ales negustori poloni și evrei, pe o corabie se aflau chiar trei calfe de meseriași nemți în drum de la Constantinopol, prin Galați și Iași, spre Polonia; aceasta e o dovadă că occidentalii (die Franken), călătorind în aceste regiuni, nu sunt expuși la atâtea pericole, cum se obișnuiește să se scrie la Viena” (Călători 2000: 330).

Totuși, evreii aveau și alte ocupații decât comerțul, această activitate fiind cea mai răspândită, dar nu unică. Johann Lehmann mărturisește: „La Alba Iulia trăiesc unii (evrei – n. a.), puțini la număr, care se ocupă cu furnituri militare” (Călători 2000: 500). Aceștia începuse, probabil, o producție în serie, răspunzând necesităților armatei. Iar Georg Lauterer descrie o activitate de transport, înfăptuită de evrei: „De la Iași până aici, am venit cu 2 căruțe, cu câte patru cai pe care le închiriasem de la Iași până la Suceava, la granița noastră, fiecare pentru 8 piaștri. Însă după ce am aflat aici că nu suntem nevoiți să facem deloc carantină la Suceava, am găsit un evreu care avea două căruțe cu câte patru cai, așa că am trimis înapoi căruțele țărănești și l-am luat cu chirie pe acest evreu până la Cernăuți, pentru 2 ducați” (Călători 2000: 333). De altfel, conform acelorași date din anii '20 ai sec. al XIX-lea, 4 dintr-o sută de evrei ocupați erau căruțași.

Un interes aparte provoacă *caracterizarea specificului local al băștinașilor*, călătorii privind cu ochi nepărtinitori realitățile noastre, printre descrieri regăsindu-se și portrete ale evreului local.

Friedrich Wilhelm von Bauer ia o atitudine vădit critică față de băștinași, dar spune despre evrei că sunt buni meseriași: „Țara Românească duce lipsă nu numai de literați, savanți, artiști pricepuți; meșteșugurile, chiar și cele mai necesare, sunt tot atât de mult date uitării. E drept că pot fi găsiți aici oameni de tot felul de profesii, dar ei sunt cei mai greoi și mai neștiutori pe care i-am văzut vreodată. Cei mai buni dintre ei sunt armenii sau evreii, iar

pentru meseriile grosolane, țigani, căci românii ei înșiși nu sunt deloc înclinați să se apuce de un lucru care cere judecată, grijă și muncă sânguitoare” (Călători 2000: 151).

Alexandre de Hauterive ne redă un tablou al societății per ansamblu, exagerat pe alocuri, după cum o recunoaște însuși autorul-călător, dar și pitoresc, adeseori bine punctat a moravurilor timpului: „Cât despre locuitori, iată imaginea pe care mi-am făcut-o chiar din primele zile. O găsesc îngroșată, dar o pun aici, ca să se vadă după aceea până la ce punct am exagerat lucrurile, când m-am pripit în judecată.

1. Boierii, care merg cu trăsura, în jilt, cu căruța și care par mândri față de popor, prevenitori cu oamenii de la Curte, afabili cu străinii, politicoși între ei.

2. Oamenii de la Curte, care merg călare; sunt boierii de treapta a doua. Primii merg cu trăsura de la dâșii până la Curte, iar la palat, ca și în casele lor cifrează, scriu, judecă, se îmbogățesc și se plictisesc. Ceilalți expun ostentativ, încălecați pe cai înzorzonați cu valtrapuri roșii sau galbene, argintate sau aurite, obrăznicia, înfumurarea stării lor, adăugate celor ale națiunii lor. Ar pune să fie bătuți cu bețe săracii de pe ulițe, dacă nu s-ar scula în picioare când ar trece ei. Merg unii la alții să-și bea cafeaua, fumeze (lulele), să pălăvrăgească asupra greutăților numirilor, destituirilor din importanțele dregătorii de vistier, cămăraș, cupar, spătar, armaș, adică de fecior, mărunț funcționar, paharnic, purtător de spadă, ușier.

3. Negustorii greci, cu o înfățișare delicată, cu tonul dulceag, cu un aer șmecher, trăsături care exprimă foarte bine întocmai calitățile morale ale acestei oneste specii de corsari, ce profită de prostia semenilor lor și de nevoile străinilor, spre a-i jupui în felul cel mai politicos din lume.

4. Negustorii moldoveni, care vând cuie, scânduri, hârdaie (cadă – n. a.), brânză, icre, cu un aer și maniere corespunzătoare mărfurilor ce le desfac.

5. Nemții, foarte buni lucrători, care s-ar îmbogăți cu toții, dacă n-ar fi de o prostie fără seamă, bețivi, obraznici, prea scumpi la vânzare și urâți (de toată lumea).

6. Evreii, care sunt recunoscuți de departe după figura lor cea mai extraordinară, ce (nu) poate fi văzută în nici o (altă) țară din lume, (cu) capul în formă pătrată, creștet ascuțit la bărbie, acoperit de o cușmă de blană neagră, din care atârnă în față două cozi de păr în toată lungimea lor, în timp ce la spate, capul le este ras și cărora o mică barbă la capătul

bărbiei le dă aerul unor capre de Angora. În rest, datorează nemților de a nu fi cei mai mari hoțomani din țară și de a obține preferința pentru lucrările de tâmplărie, (costumele de) haine, ceasornice etc., pe care le fac de altfel mult mai puțin bine.

7. În sfârșit, poporul, umplând ulițele, care se arunca cu fața în noroi de îndată ce vede de departe o blană sau un harnașament de cai, care-și îndepărtează pe ai săi, căruța și boii săi, pe care-i aruncă în șanț, dacă nu poate altfel” (Călători 2000: 691).

Totodată, am reușit să generalizăm în textele autorilor-călători o *atitudine față de evrei*, acestea, bineînțeles, fiind în mare parte influențate de experiența de viață a autorilor. Josef Mikoscha: „În orașele dunărene mai locuiesc îndeosebi armeni, greci și evrei, oameni care de fapt nu au nicăieri o așezare statornică, nu se stabilesc decât acolo unde își pot afla un folos o bucată de vreme” (Călători 2000: 628). Totuși, Alexandre de Hauterive vede diferențe între evreii localnici și cei pe care i-a cunoscut pe parcursul călătoriilor sale anterioare: „Evreii din această țară au moravuri specifice, care-i diferențiază de toți ceilalți evrei din Turcia sau din lume. Aviditatea lor este mai puțin odioasă, sunt mai puțin hoți, mai puțin murdari și mai puțin detestați ca în alte părți” (Călători 2000: 693).

Pe lângă informația prețioasă despre viața populației Țărilor Române, în textele din almanah se regăsesc și mărturisiri despre *întâmplări sau curiozități*, martori fiind călătorii. Abatele italian Lionardo Panzini¹⁰, admirator al Domnitorului Alexandru Ipsilanti, zicând despre el că „domnul este legat de credința sa, dar nu disprețuiește religia altora”, relatează: „Domnul a chemat pe evrei, care sunt în foarte mare număr la București, i-a întrebat dacă doreau să-și țină sinagoga în oraș sau afară din oraș. Ei au răspuns, firește, că dacă ar fi cu voia domnului, le-ar fi mai la îndemână să o aibă acolo unde se afla de mai mulți ani, adică în cuprinsul mahalalei lor. «Bine, a răspuns domnul, urmați și mai departe să o țineți acolo unde se află». Apoi s-a întors către călugării intoleranți: «Nu vă băgați, a spus el, în treburile altora, când aceștia nu se amestecă în ale voastre. Dacă credința voastră nu ar fi aici religia dominantă și mărturisită de mine însumi, ați admite oare ca un domn de o credință deosebită de a voastră să vă trimită să săvârșiți slujbele voastre bisericești în afara orașului?»” (Călători 2000: 212).

Arhiducele Maximilian Franz von Habsburg¹¹, efectuând la ordinul reginei o inspecție în Ungaria, Slavonia și Banat, a constatat un lucru neobișnuit: „În Timișoara locuitorii sunt aproape cu toții ger-

mani, mai ales austrieci, care își caută aici norocul, dar și sârbi și evrei din cei germani și spanioli, care își împart aici sinagoga între ei” (Călători 2000: 264). Faptul că evreii sefarzi și așkenazi foloseau aceeași sinagogă este mai puțin obișnuit și se explică prin acțiunea ordonanței privitoare la evrei (în original „Judenordnung”), emisă în 1776 din ordinul împărătesei Maria Tereza și semnată de Iosif, baron de Brigido, guvernatorul Banatului. A fost un regulament cu restricții apăsătoare pentru evreii din Timișoara și întregul Banat, care a îngrădit dreptul de așezare. S-a aprobat funcționarea doar a unei singure comunități, obligându-se astfel unificarea așkenazilor cu sefarzii. „Aparent, după publicarea ordonanței privitoare la evrei din 1776, s-a constituit o singură comunitate, cu un singur șef rabin și judecător evreu. Totuși, în realitate funcționau în continuare pentru fiecare rit un rabin și o sinagogă” (dr. Jacob Singer: 542).

Vorbind de Țara Românească, elvețianul Franz-Josef Sulzer¹² se întreabă de unde ar fi venit numele de „Turnu (Măgurele), deoarece întăritura de acolo era numită pe turcește Kule. Numirea Turnu ar veni de la evrei (!) care alungați din Ungaria de Ludovic I de Anjou au trecut dincoace, unde și-au făcut rost de acea cetate numită de ei «Turm» (!)” (Călători 2000: 474).

Călătorind cu mai mulți negustori pe Nistru până la Cetatea Albă, cercetătorului polonez Walerian Dzieduszycki¹³ din Lemberg (Liov – n. a.) i s-au întâmplat următoarele: „Deoarece tălmăciul nostru pentru limba turcă nu știa moldovenește și cum poate ne-ar fi trebuit un tălmăci moldovean, luam cu noi un evreu polonez, care știa moldovenește și era singurul evreu din Cetatea Albă. Însă în afară de acesta, mai veniră acolo un alt evreu moldovean pe o corabie din Istanbul. Acesta făcuse mari cheltuieli pe drum și nu mai avea cu ce trăi, așa că evreul polonez îl luă cu el întreținându-l. Departe de a fi recunoscător, evreul moldovean, care între timp se turcise, se plânge cadiului că evreul polonez îi datorează 70 de ducați și aduce ca martori falși doi turci. Întrebați de cadiu în ce limbă avusese loc tocmeala, martorii spun că în evreiește, dar se dovedește că ei înșiși nu știau acea limbă, așa că procesul se încheie fără vreo hotărâre” (Călători 2000: 703).

Concluzii

Volumul X al seriei „Călători străini despre Țările Române” este un început de analiză a relatărilor martorilor oculari despre viața populației de pe teritoriile românești, pe care intenționăm să o continuăm, având la îndemână, grație trudei cercetătorilor

de la Institutului „Nicolae Iorga” din București, cărorora, pe această cale, le mulțumim.

Valoarea acestui studiu pentru noi este de a înțelege continuitatea așezării evreilor pe meleagurile noastre, dar nu mai puțin importante sunt detaliile care se strecoară în texte, cu amănunte despre viața comunităților evreiești din spațiul românesc.

Concluzionăm, la sfârșitul sec. al XVIII-lea, perioada premergătoare migrației importante a evreilor pe teritoriile noastre, aici deja existau comunități stabile de evrei, care aduceau un prinos dezvoltării regiunii, în primul rând comerțului, care a trecut la alt nivel – al relației cu țările învecinate. De aici a tras foloase și țărâtimea, puțin familiarizată cu relațiile comerciale, deoarece, spunea istoricul Ivan Babst: „Dacă n-ar fi evreii, țăranul n-ar avea cui și unde să vândă surplusul economiei sale neînsemnate, n-ar fi de unde să facă rost de bani” (Бабст 1859: 7). Totodată, apariția meșteșugăritului, datorită evreilor, a pus baza dezvoltării altor ramuri decât agricultura, cum ar fi prelucrarea produselor agricole, morăritul, pielăritul, prelucrarea lemnului.

Note

*Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului: „Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale” / 20.80009.1606.02.

¹ *Francesco Grisellini* (1717–1783), autorul *Istoriei Banatului*, s-a născut la 12 august 1717 la Veneția. Deși înzestrat cu aptitudini excepționale pentru științele naturale, a trebuit, din lipsă de mijloace, să renunțe la cercetări, pentru a studia teologia și astfel a devenit abatele Grisellini. Bucurându-se de considerația cercurilor erudite, Grisellini a cunoscut aristocrați venetieni cu care s-a împrietenit și pe care i-a însoțit în călătoriile lor în Banat în primăvara anului 1774. Rezultatul imediat al șederii sale îl constituie *Istoria Banatului*, care a apărut în 1780 cu titlul: *Vetsuch enter poluischen and naturalichen Geschichte des Tenzesvarer Banats in Biefen* (Wien, Johann Paul Krauss, 1780).

² *Georg Lauterer* (1745–1784) s-a născut în anul 1745 în orașul Marburg. În 1770 a intrat în marina olandeză, obținând gradul de locotenent, dar după un an a părăsit Olanda spre a trece în corpul de pontonieri austrieci. Ca ofițer de pontonieri, Lauterer a întreprins mai multe călătorii pe Dunăre. La 11 iunie 1782, vasul condus de Lauterer părăsi Viena, ajungând la 29 iulie la Galați, unde urma să se facă transbordarea mărfurilor. Lauterer

a coborât pe Dunăre până la Sulina, unde a ajuns la 7 august. La 28 octombrie, Lauterer a părăsit Heresonul spre a se întoarce, pe uscat, în Austria. Cu acest prilej a străbătut Moldova, trecând prin Chișinău, Iași, Botoșani, Suceava, Cernăuți. Călătoria lui Lauterer prin Moldova a fost descrisă în lucrarea *Journal über die Reise zu Lande von Cherson nach Wienn, durch Neu Rusland, Besarabien und die Moldau*.

³ *Domenico Sestini* (1750–1832), arheolog numismat italian, s-a născut la Florența. Tot aici și-a făcut studiile clasice teologice. Din cauza climatei, în 1777 pleacă la Constantinopol, unde însă bănuia ciuma, despre care totuși reușește să scrie o serie de schițe. În tot acest timp Sestini era în căutarea unei slujbe, iar Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești, îi oferă postul de secretar. Observațiile sale, făcute în cursul călătoriei ulterioare de la București spre Viena, prin Transilvania și Banat, în vara anului 1780, au fost completate cu o informație bibliografică bogată și publicate într-o lucrare mai amplă, intitulată *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna*, publicată la Florența în 1815.

⁴ *Johann Lehmann (Christopher Seipp)* (?–1794). Numele lui Johann Lehmann este de fapt un pseudonim, sub care se ascunde Christopher Seipp, directorul unei trupe de teatru din Pressburg (Bratislava). Cu trupa lui de teatru a cutreierat toate provinciile monarhiei habsburgice. Transilvania a parcurs-o de vreo șase ori. El a publicat impresiile de călătorie într-un volum intitulat *Johann Lehmanns Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenburgen*, Dunkelspiegel and Leipzig, 1785. După cum declară în această carte, scopul său precis era de a fi de folos eventualilor călători prin acele locuri.

⁵ *Josef Mikoscha* (?–1793). Nu cunoaștem anii de viață ai tânărului polonez Josef Mikoscha, care a fost trimis în primăvara anului 1782 de regele Stanislav al II-lea August Poniatowski la Constantinopol pentru a învăța limba turcă, în scopul de a ajunge talmaci. Mikoscha a părăsit Varșovia în mai 1782. A trecut Nistrul la Hotin și a străbătut apoi Moldova îmbarcându-se, la Galați, pe un vas turcesc cu care și-a urmat călătoria pe Dunăre și Marea Neagră până la Constantinopol. Drumul prin Moldova a durat de la 3 la 24 iunie 1782, durată mult prea scurtă pentru a forma o cunoaștere proprie a problemelor ce le prezintă. El a descris călătoria sa prin Moldova (3–24 iunie 1782) într-o lucrare scrisă în limba poloneză la Lipsca. A apărut

și o versiune germană cu titlul: *Reise eines jungen Polen durch die Moldau nach der Turkey*, Leipzig, 1793.

⁶ *Friedrich Wilhelm von Bauer* (1731–1783) s-a născut în 1731 la Hallau, în Germania. A intrat de tânăr în armată și a participat la războiul de șapte ani (1756–1763). În 1769 a trecut în serviciul Rusiei, în gradul de general, ca inspector al fortificațiilor de la frontiera suedeză. A întocmit proiectul unui „Atlas geografic și militar”, ca parte introductivă la istoria acestui război, care conținea hărțile provinciilor, pe al cărui teritoriu se desfășura războiul: Moldova, Țara Românească, Podolia, Volânia, Crimeea, Bulgaria, precum și planurile bătăliilor principale, ca asediul cetăților Hotin, Tighina, Cetatea-Albă, Chilia, Brăila, Giurgiu etc. Dar, din lipsă de fonduri, n-a izbutit să tipărească decât prima hartă, a Moldovei, care apare la Amsterdam în 1781 (în copie la Biblioteca Academiei Române).

⁷ *Anonim* – evreu galițian, rămas anonim, autorul unei lucrări mai întinse despre războiul care a început între ruși și turci în 1768. Această lucrare constituie prin faptele noi pe care le aduce o prețioasă contribuție la cunoașterea campaniei din 1769, când după episoade de mare răsunset ca asediul Hotinului și al Galaților, ocuparea Bucureștilor, turcii au fost alungați peste Dunăre și cele două Principate Dunărene, Moldova și Țara Românească, au fost ocupate de ruși. Unele capitole ale originalului intitulat *Den ubrige Feldzug vom Jahr 1769 und der Russen Eroberung der Moldau und Wallachey* au fost reproduse de Nicolae Iorga, cu titlul „Un evreu polon despre țările noastre în sec. XVIII”, în *Revista istorică*, vol. XII și XIII, publicate în 1926 și 1927.

⁸ *Stephan Ignaz Raicevici* (1739–1792), autorul remarcabilelor *Observații istorice despre Țara Românească și Moldova*, raguzanul Stephan Raicevici, cum se iscălea în rapoartele sale, apare în Țara Românească curând după încheierea Tratatului de Pace de la Kuciuk Kainargi, după numirea ca domn a lui Alexandru Ipsilanti. De la el au rămas rapoartele sale de la București și Iași din intervalul șederii sale ca agent imperial în Principate, 1782 – februarie 1786. Nicolae Iorga a dat o analiză a „Observațiilor istorice”, în „Istoria românilor prin călători”, vol. II, stăruind asupra înțelegerii lui Raicevici pentru poporul crunt exploatat de regimul fanariot impus de Imperiul Otoman.

⁹ *Alexandre d'Hauterive* (1754–1830) – Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte de Hauterive, s-a născut la 14 aprilie 1754 la Aspres-lès-Corps

dintr-o familie nobilă din Dauphine. Datorită unor intervenții acute pe lângă ambasadorul lui Ludovic al XVI-lea la Poartă, în 1784, d'Hauterive a fost acceptat în suita noului reprezentant al Franței la Constantinopol în calitate de „gentilhomme d'ambassade”. Sosit la Constantinopol la 23 septembrie 1784, d'Hauterive a slujit mai întâi ca bibliotecar al ambasadei franceze, înainte de a deveni secretar al lui Alexandru Mavrocordat Firaris, numit domn al Moldovei în ianuarie 1785. În timpul șederii sale în Moldova, el a scris trei materiale despre acest principat, și anume: *Jurnalul călătoriei de la Constantinopol la Iași* (februarie–martie 1785), „Moldova în 1785” și „Memoriul asupra stării vechi și actuale a principatului” (1787).

¹⁰ *Lionardo Panzini* (1739–1807) a fost originar din portul Mola, provincia Bari. S-a călugărit de tânăr și a devenit cunoscut prin publicarea în 1766 a unei biografii a vestitului istoric napolitan Pietro Giannone, *La Vita di Pietro Giannone*. La cererea lui Alexandru Ipsilanti, a venit în Țara Românească în calitate de preceptor și profesor de limbă italiană a beizadelelor Dimitrie și Constantin, viitorul domn al Moldovei (1799–1800) și al Țării Românești (1802–1806). În timpul șederii sale aici (1776–1778), el și-a făcut o idee generală despre starea țării și despre planurile de reforme ale domnului, pe care-l admira. Tot atunci, Panzini a trimis prietenului său Diodato Marone, profesor de teologie din Neapole, o serie de scrisori. Această corespondență se păstrează în manuscris în arhiva vestitei „Societate napolitana di Storia Patria”. Prezentarea situației din Țara Românească e mai mult de ordin general, fără cifre și precizări concrete. În istoriografia română, corespondența lui Panzini a fost rezumată și analizată de Nicolae Iorga în *Istoria românilor prin călători*, apărută la București în 1928.

¹¹ Arhiducele *Maximilian Franz von Habsburg* (1756–1801) s-a născut la Viena, la 8 decembrie 1756, fiind mezinul împărătesei Maria Tereza și al soțului ei Francisc I de Lorena. Predestinat carierei armelor și funcției de guvernator al Ungariei, el a suferit un grav accident în timpul războiului pentru succesiunea Bavariei (1778), care a pus capăt carierei sale militare. La sugestia mamei sale, el s-a hotărât să intre în viața ecleziastică, devenind arhiepiscop de Köln (1784). Izgonit de invazia trupelor revoluționare din Franța, Maximilian Franz s-a refugiat la Viena, unde a decedat la 27 iulie 1801. Potrivit educației primite pentru a-și desăvârși arta militară, dar și pe cea politico-administrativă, necesare responsabilităților de stat, tânărul arhiduce a

urmat indicațiile împărătesei și ale fratelui său mai mare, co-împăratul Iosif al II-lea, de a efectua călătorii de studii, ținând un jurnal de călătorie în care nota cele văzute, însoțite de reflecții și observații. Maximilian Franz a primit sarcina din partea împărătesei de a face o inspecție în Ungaria, Slavonia și Banat, spre a vizita regiunile miniere și fortificațiile. Jurnalul, de fapt dictat secretarului său, este destul de modest, conținând observații generale, și a fost editat în germană și în traducere adnotată de cercetătorul Costin Feneșan, Maximilian Franz von Habsburg, *Jurnal de călătorie prin Banat (1777)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XV (1997).

¹² *Franz-Josef Sulzer (1736–1791)* era elvețian de limbă germană. S-a născut la Laufenburg în anul 1735 și a murit la Pitești în august 1791. Se cunoaște trecerea lui în Moldova, la Alexandru Mavrocordat Firaris, prin 1785–1786. El nu știa românește, înțelegea prin cunoștințe ce le avea de limbile latină și italiană și prin explicațiile ce i le dădea nevas-tă-sa, „o sască din Brașov”. Opera cunoscută a lui Sulzer consta din trei volume tipărite la Viena în 1781, intitulate: *Geschichte des transalpinischen Daciens*.

¹³ *Walerian Dzieduszycki (1754–1832)* din Lemberg, împreună cu mai mulți negustori, au făcut în 1785 o călătorie pe Nistru, venind din Polonia la Cetatea-Albă, transportând grâu și alte mărfuri, ce urmau a fi vândute în acest oraș. Scopul călătoriei era cercetarea cursului Nistrului, în vederea unui proiect de legături comerciale pe această cale între Polonia și Marea Neagră. Relatarea călătoriei lor este intitulată *W. Dzieduszycki, Podro z dla doswiadczenia splawa Dniestrowego w roku 1785* (Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru în

anul 1785) și a fost publicată în revista „Przyjacieł ludu” în 1843.

Referințe bibliografice

Berza M. 1968. Cuvânt înainte. În: Călători străini despre Țările Române. Vol. I. București: Editura Științifică.

Călători. 2000. Călători străini despre Țările Române. Vol. X, partea I. București: Editura Academiei Române.

Eskenasy V. 1986. Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România. Vol. I. București: Editura FCER.

Singer J. Rabi Elieser Lipman din Timișoara. În: Evreii din România în texte istoriografice. București: Editura Hasefer.

Бабст И. 1859. От Москвы до Лейпцига (Из Атенея). Москва: Тип. В. Грачева и К°. / Babst I. 1859. Ot Moskvyy do Lejpcyga (Iz Ateneya). Moscva: Tip. V. Gracheva i K°.

Iulii Palihovici (Chișinău, Republica Moldova). Doctorand. Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Юлий Палихович (Кишинев, Республика Молдова). Докторант. Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Iulii Palihovici (Chisinau, Republic of Moldova). PhD student. Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: j.h.moldova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3044-0205

PAGINA TÂNĂRULUI CERCETĂTOR

Alexandru MARIN

Persecutarea intelectualului și omului politic Gheorghe I. I. C. Brătianu
de către regimul comunist din România<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.10>

Rezumat

Persecutarea intelectualului și omului politic
Gheorghe I. I. C. Brătianu
de către regimul comunist din România

Deceniul șase al secolului XX a avut la bază metodele de pedepsire, constrângere și suprimare fizică a elitei românești de către regimul comunist instalat în România. Dacă partizanii regimului democrat au ales să lupte în munții noștri până la victoria finală, majoritatea elitelor românești nu au mai avut timpul necesar de refugiu și nici de părăsire a țării. Reprezentanții familiei Brătianu au avut o atitudine pașnică și nici nu au dorit să părăsească țara. Un episod elocvent este cazul Gheorghe I. I. C. Brătianu, care a refuzat categoric să părăsească țara, spunând că „un Brătianu nu va trăda niciodată”. Mai mult, nu a primit nici asistență medicală și tratament în închisoarea de la Sighet, deoarece nu a rescris *Istoria Basarabiei*. Regimul comunist dorea falsificarea istoriei și prin autorul lucrării să se scrie că Basarabia și Bucovina sunt pământuri rusești. Profesorul Gheorghe I. I. C. Brătianu, care luptase cu arma în mână în Marele Război pentru Unire, s-a opus categoric. În anul 1993, la Rătești, împreună cu o serie de personalități, am comemorat 50 de ani de la moartea istoricului și s-a sfințit placa de marmură cu inscripția „Biblioteca Publică – Gheorghe I. I. C. Brătianu”. La simpozion au participat: prof. Barbu Costinel, Ioana Gh. Brătianu, Victor Spinei, Nicolae Enescu și frații Papacostea, Silvestru Voinescu și profesor universitar Vasile Novac.

Cuvinte-cheie: celulă, securitate, demnitari, tortionari, reacționari.

Резюме

Преследование интеллектуала и политика
Георге И. И. К. Брэтиану
коммунистическим режимом в Румынии

Шестое десятилетие XX в. было ознаменовано применением методов наказания, принуждения и физического подавления румынской элиты установленным в Румынии коммунистическим режимом. Если сторонники демократического режима предпочли сражаться в наших горах до окончательной победы, у большей части румынской элиты не было необходимого времени, чтобы укрыться или покинуть страну. Представители семьи Брэтиану были настроены миролюбиво и даже не хотели покидать Румынию. Красноречивым эпизодом является дело Георге И. И. К. Брэтиану, который категорически отказался покинуть страну, заявив, что «ни один Братиану никогда не предаст». Кроме того, он не получил медицинской помощи и лечения в Сигетской тюрьме, потому что не переписывал историю Бессарабии. Коммунистический режим хотел фальсифицировать историю и через автора произведения написать, что Бессарабия и

Буковина – русские земли. Профессор Георге И. И. К. Брэтиану, сражавшийся с оружием в руке в Великой войне за Объединение, был категорически против. В 1993 г. в Рэтешь было отмечено 50-летие со дня смерти историка и установлена мраморная доска с надписью «Публичная библиотека имени Георге И. И. К. Брэтиану». В симпозиуме приняли участие: проф. Барбу Костинель, Иоана Г. Брэтиану, Виктор Спинеи, Николае Энеску и братья Папакостя, Сильвестру Войнеску и профессор университета Василе Новак.

Ключевые слова: камера, охрана, сановники, палачи, реакционеры.

Summary

The persecution of the intellectual and politician
Gheorghe I. I. C. Bratianu
by the communist regime in Romania

The sixth decade of the 20th century was based on methods of punishment, coercion, and suppression of the Romanian elite by the communist regime in Romania. While the partisans of the democratic regime chose to fight in the mountains until the final victory, most of the Romanian elites did not have the necessary time to seek refuge or to leave the country. The representatives of the Bratianu family maintained a peaceful attitude and did not even want to leave the country. A telling episode is the case of Gheorghe I. I. C. Bratianu, who categorically refused to leave the country, stating that “a Bratianu will never betray”. Furthermore, he did not receive any medical assistance or treatment in the prison of Sighet because he refused to rewrite the History of Bessarabia. The communist regime wanted to falsify history and have the author of such a work state that Bessarabia and Bukovina are Russian lands. Professor Gheorghe I. I. C. Bratianu, who had fought with a weapon in hand during the Great War for the Unification of the Romanian lands, strongly opposed this demand. In the year 1993, in Ratesti, together with a series of personalities, we commemorated 50 years since the death of historian Gheorghe I. I. C. Bratianu, and a marble plaque with the inscription “Bibliotheca Publica – Gheorghe I. I. C. Bratianu” (Public Library – Gheorghe I. I. C. Bratianu) was consecrated. The symposium was attended by Professor Barbu Costinel, Ioana Gh. Bratianu, Victor Spinei, Nicolae Enescu, the Papacostea brothers, Silvestru Voinescu, and university professor Vasile Novac.

Key words: prison cell, secret police, dignitary, torturer, reactionary.

Introducere. Deceniul șase al secolului XX a avut la bază metodele de pedepsire, constrângere și suprimare fizică a elitei românești de către regimul comunist instalat în România. Dacă partizanii

regimului democrat au ales să lupte în munții noștri până la victoria finală, majoritatea elitelor românești nu a mai avut timpul necesar de refugiu și nici părăsirea țării. Reprezentanții familiei Brătianu au avut o atitudine pașnică și nici nu au vrut să părăsească țara. Un episod elocvent este cazul Gheorghe I. I. C. Brătianu, care a refuzat categoric să părăsească țara, spunând că „un Brătian nu va trăda niciodată”, dar, mai mult, nu a primit nici asistență medicală și tratament, deoarece a refuzat să retracteze ceea ce a scris în *Istoria Basarabiei*. Regimul comunist dorea falsificarea istoriei și prin autorul lucrării să se scrie că Basarabia și Bucovina sunt pământuri rusești. Profesorul Gheorghe I. I. C. Brătianu, care luptase cu arma în mână în Marele Război pentru Unire, a refuzat categoric.

Noutatea cercetării constă în analiza și elucidarea variantelor ce au circulat în presa vremii și în literatura de specialitate. La baza studiului au stat surse primare din Arhivele Naționale, presa vremii și martori, precum avocatul Nicolae Enescu și Cardinalul Alexandru Todea.

Coroborarea documentelor de arhivă și anchetele făcute la cei care au supraviețuit detenției de la Sighet au concluzionat nevinovăția și calvarul la care a fost supus intelectualul și omul politic Gheorghe I. I. C. Brătianu.

Soarta țărilor din sud-estul european, după război, a intrat în orbita URSS-ului, care foarte repede a introdus regimul bolșevic în România. Regimul democratic a dispărut și, odată cu abdicarea forțată a Regelui Mihai, s-au implementat cele mai oribile metode de torționare asupra celor care au slujit vechiului regim. Reprezentanții familiei Brătianu, Gheorghe I. I. C. Brătianu, Constantin I. C. Brătianu și Bebe Brătianu, alături de Iuliu Maniu, Ion Mihalache și Nicolae Penescu, au sfârșit în închisorile comuniste de la Sighet, Râmnicu Sărat și Jilava. România devenise un lagăr comunist, iar aproape în fiecare județ exista o închisoare comunistă pentru oamenii politici.

Închisoare politică și de reeducare a existat în acea perioadă și la Pitești, având aceleași metode de torționare, dar cu toate acestea, Brătienii și oamenii politici din Argeș au fost duși la o distanță destul de mare, pentru a fi mai ușor de transferat în Rusia bolșevică în caz de reacțiune.

Aspecte ale vieții și activității lui Gheorghe I. I. C. Brătianu. A fost unicul fiu al lui Ion I. C. Brătianu din prima căsătorie, născut la 28 ianuarie 1898, la Ruginoasa. Mama sa a fost Maria Moruzzi, nora domnitorului Alexandru Ioan Cuza. Copilăria

și studiile le-a făcut în Moldova sub atenta îngrijire a Mariei Moruzzi. În anul 1927, Gheorghe I. I. C. Brătianu a venit ca proprietar în Argeș în comuna Rătești, unde a primit de la tatăl său moșia Rătești cu 574 de hectare teren arabil, 180 teren forestier și o fermă model. Conduita și trăsăturile naționaliste ale profesorului universitar Gheorghe I. I. C. Brătianu s-au solidificat odată cu voluntariatul în Marele Război. Studiile și relațiile în mediul politic l-au făcut să aibă o orientare spre o civilizație care garanta hotarele românești și alinierea țării noastre în rândul țărilor civilizate. Pe parcursul vieții sale, el a propovăduit fără tăgadă ideile și caracterul său personal, exprimate în opinia de a se alia cu cea structură politico-militară ce respecta cu adevărat România. La scenă deschisă, s-a manifestat pentru apărarea fruntariilor țării cu arma în mână, dar politica și vremurile au arătat că opinia profesorului Brătianu la un moment dat a fost pe locul secund. Câștigătorii nu s-au purtat amiabil, ei au mers mai departe până la exterminarea sau suprimarea fizică a celor învinși, indiferent că au avut sau nu vină. Pentru aceasta ne propunem să scoatem în evidență câteva traiectorii ale politicii profesorului Brătianu care au culminat cu sfârșitul tragic din anul 1953.

După Marele Război, Gheorghe I. I. C. Brătianu și-a definitivat studiile în țară și străinătate, iar după moștenirea lăsată prin testament de tatăl său, Ionel Brătianu, a devenit în anul 1927 proprietar deplin pe moșia de la Rătești-Furduiești și tot atunci a făcut primii pași în politica românească. Opinia profesorului în politica românească a fost cristalizată la începutul perioadei interbelice în lucrarea *Ațiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion. I. C. Brătianu*, în care atrăgea atenția asupra modului cum a fost abordată chestiunea românească de către Franța și trăgea un semnal serios de alarmă diplomației Bucureștilor în fața Conferinței (Dobrinescu 1998: 1177-1184).

Conform tradițiilor familiale, opțiunile politice s-au îndreptat către Partidul Național Liberal. La scurtă vreme după înscrierea în Partidul Național Liberal, Gheorghe I. I. C. Brătianu a fost desemnat ca șef al organizației liberale din Iași. Aceasta se întâmpla în 1926, dar la puțin timp Ion I. I. C. Brătianu înceta din viață și lăsa un mare gol în cadrul Partidului Național Liberal și în politica românească. Alegerea lui Gheorghe I. I. C. Brătianu în Camera Deputaților în anul 1927 a însemnat un nou pas în angajarea sa în politica românească. Perioada 1926–1930 a însemnat apropierea de familia tată-

lui său prin moștenirea lăsată testamentar, dar și de politica liberală în esență și cea românească. Om cu vederi înaintate și având și anumite orgolii, observă situația creată în Partidul Național Liberal, dar și în politica românească, și de aceea încearcă un proiect de anvergură națională pe cont propriu (Spinei 1996: 125-130).

Această situație apare pe fundalul unor neînțelegeri cu unchiul său, Vintilă Brătianu și Constantin I. C. Brătianu, dar mai ales cu Ion Gh. Duca, iar momentul oportun a fost venirea regelui Carol al II-lea în țară. Pe motivul monarhiei constituționale în guvernarea țării, Gheorghe I. I. C. Brătianu se alătură regelui Carol al II-lea. La 15 iunie 1930, în sala „Frascati” din București, alături de un grup de tineri liberali a înființat Partidul Național Liberal Georgist (Mișcarea 1930: 4). Politica Partidului Național Liberal Georgist era îndreptată spre alianța cu Germania și Italia. Alături de Mihai Antonescu, lider liberal georgist, a atacat cu vehemență politica promovată de unele guverne din perioada interbelică, mai ales politica diplomatică a lui Nicolae Titulescu, ce promova o alianță cu Sovietele. Ca unul care luptase în Marele Război și văzuse dezordinea și comportamentul rușilor, Gheorghe I. I. C. Brătianu a avut o politică diplomatică fermă împotriva Sovietelor, în special împotriva comunismului.

Problemele politicii externe ale României în concepția istoricului Brătianu aveau trei postulate în politica internațională pe care trebuia să se bazeze Bucureștiul:

- Păstrarea integrității teritoriale a României;
- Condițiunile necesare unei dezvoltări economice a țării;
- Legătura strânsă între politica externă a țării și apărarea națională (Brătianu 1934: 8-9).

Politica anilor 1931–1937, promovată de cunoscutul diplomat Nicolae Titulescu, a avut ca rival pe Gheorghe I. I. C. Brătianu, care l-a interpellat de foarte multe ori în articole de presă, conferințe și ori de câte ori prilejul o impunea. Din replicile date de profesorul Brătianu împotriva diplomatului român Nicolae Titulescu se desprind următoarele concluzii:

- Tratatul cu Uniunea Sovietică erau întrerupte din cauza conducerii Sovietelor, care au început să introducă în text modificări incompatibile cu securitatea și integritatea României;
- Afirmția prin care Nicolae Titulescu spunea că nimic nu este zdruncinat în legăturile noastre tradiționale cu Franța și Polonia;
- Brătianu concluziona că problema grani-

țelor noastre de răsărit nu este numai o problemă românească, ci și europeană, pentru că această graniță acoperă libertatea Dunării și cea a Strămtorilor (Universul 1932).

Neliniștea și insatisfacția istoricului Brătianu nu se datorau faptului că scrisorile dintre Titulescu și Max Litvinov, din anul 1934, conțineau doar termenul de „suveranitate”, fără a se preciza noțiunea de teritoriu, ci faptul că se crea un echivoc și un dezechilibru între situația românească și a celorlalte state limitrofe Sovietelor (Brătianu 1934: 101).

În perioada dintre cele două războaie mondiale, profesorul Brătianu a pledat de foarte multe ori în presă, în Parlament și la cursuri pentru sporirea capacității de apărare a Statului Român, prin crearea unei industrii de armament, considerând acest lucru o soluție firească: „Granițele unui stat nu se apără numai prin cuvântul hotărât al diplomaților și al oamenilor politici, ci prin măsuri efective ale apărării naționale” (Universul 1932).

Brătianu s-a arătat interesat pentru găsirea unor punți de apropiere cu Polonia, în acest scop, în vremea guvernării Tătărescu, a avut mai multe contacte cu diplomații din țara vecină: contele Poninski de la Legația Polonă din București și colonelul Bek, Ministru de Externe (Sonea 1978:169).

Vizitele în Germania, pe plan profesional dar și politic și întâlnirile cu o serie de personalități din conducerea Germaniei, au făcut ca la 16 noiembrie 1936 să fie primit în audiență de Hitler – prima acordată unui șef de partid românesc –, unde a abordat problema pretențiilor revizioniste maghiare. Conducerea Germaniei a garantat integritatea granițelor românești în schimbul nepermitterii trecerii trupelor sovietice spre Vest într-un eventual război (Mișcarea 1937).

Opiniilor și catalogărilor unor oameni politici și ale unor istorici contemporani momentului, dar și după instaurarea regimului comunist, Gheorghe Brătianu le-a răspuns astfel: „Țin deci să se știe că nu am mers să pun întrebări nici unui Stat străin, nici n-am fost și nici nu sunt la dispoziția cuiva pentru un alt interes decât acela al țării mele” (Râpeanu 1991: XXVIII).

Anul 1940 îl găsește în Partidul Național Liberal alături de vechii lideri politici în frunte cu unchiul său, Constantin I. C. Brătianu, unde profesorul Gheorghe I. I. C. Brătianu propunea o politică de neutralitate printr-un proiect de manifest, pe care dorea să-l supună aprobării Comitetului Executiv al Partidului Național Liberal. În document era stipulată conjunctura anilor 1940 la nivel internațional

și România trebuia să facă politica de neutralitate a lui Ionel Brătianu din 1914–1916, cu modificări adaptate, atrăgând atenția asupra celor două democrații occidentale, Anglia și Franța, care trebuiau abandonate dacă nu garantau, împreună cu Statele Unite ale Americii, hotarele României Mari (Otu 2001: 27).

Participant la Consiliile de Coroană, Gheorghe I. I. C. Brătianu s-a pronunțat ferm împotriva rapturilor teritoriale, iar ca soluție imediată – apărarea fruntariilor țării cu arma în mână. Fiind ofițer în rezervă, a fost concentrat începând cu mobilizarea generală din anul 1939, făcută de Armand Călinescu, luptând cu întreruperi pe front până în anul 1943. Această situație militară reiese din documentele militare din Arhivele Naționale și din Arhivele Militare.

Punctul de vedere al istoricului Gheorghe I. I. C. Brătianu față de dușmanul de la Răsărit a fost exprimat cu vehemență înainte de începerea celui de-al Doilea Război Mondial într-o declarație făcută în cotidianul *Universul*: „Sunt foarte mulțumit să constat că reacțiunea împotriva primejdiei comuniste, după ce s-au văzut efectele ei și în alte țări, câștigă tot mai multe adeziuni și capătă un răsunet atât de puternic. Să fim bine înțeleși, însă, asupra laturii acestui pericol și a formelor specifice ce le îmbracă România. Lupta împotriva comunismului nu este o luptă împotriva minorităților etnice de pe teritoriul nostru, decât în măsura în care minoritarii înțeleg să se așeze în serviciul forțelor internaționale, uneltind, deci, sub orice formă, împotriva securității statale și a națiunii românești așa cum fac, din nefericire, mulți dintre ei. Depinde clar de ei, în primul rând, să ne confirme sau să ne dezmință.

Țara noastră a fost, în cursul veacurilor, gazda primitoare a altor semini, dar poate rămâne oricine un fiu credincios al ei identificându-se cu aspirațiile și cu nevoile sale. Nu se poate însă pretinde membru al comunității naționale acel om care primește din afară directivele acțiunii sale sociale sau politice. Lupta împotriva comunismului nu este lupta împotriva păturii muncitorești. Revendicările ei nu constituie în România o problemă care să nu poată fi soluționată într-un spirit de echitate și armonie socială.

Pe tărâmul politic, intelectual, social, acțiunea de destrămare se dezvoltă zilnic în deplină libertate. În schimb, strigătele de alarmă ale celor cari văd primejdia sunt sistematic înăbușite. Ele constituie totuși o caracteristică esențială a primejdiei comuniste în România, pe care situația ei geografică a

așezat-o în drumul Internaționalei a III-a. Se pare că ne întoarcem de la sistemul politicii naționale, care a stăpânit veacul al XIX-lea, la o nouă formă a războaielor religioase. Conflictul de ideologii externe desemnează ostași pe harta continentului nostru, tranșeele drepte și ale stângii” (Universul 1936: 13-14).

Bilanțul anului 1940 l-a făcut pe istoricul Brătianu să aprecieze: „Am trăit cele mai negre zile ale istoriei noastre, n-am văzut numai pământul nostru sfâșiat, milioane de români azvârlți iarăși în robia străină, oastea țării constrânsă, împotriva voinței ei îndârjite, să părăsească fără luptă hotarul ce se pregătea să-l apere” (Spinei 1996: 197).

În perioada anilor 1940–1944 a fost omul de legătură dintre guvernul Antonescu și liderii „partidelor istorice”, Dinu Brătianu și Iuliu Maniu. Din punct de vedere politic, profesorul Brătianu s-a aliniat liniei partidelor politice și liderilor Maniu și Dinu Brătianu și a colaborat cu guvernul condus de Ion Antonescu și Mihai Antonescu. Lucrurile s-au precipitat cu toate eforturile oamenilor politici și a lui Gheorghe I. I. C. Brătianu de a scoate țara din război și a se alia cu Națiunile Unite. Continuarea alianței generalului Antonescu cu Germania a făcut ca prin actul de la 23 august 1944 România să întoarcă armele împotriva Germaniei și să lupte alături de Națiunile Unite (Simion 1976: 37).

Activitatea profesorului Brătianu după „actul de la 23 august”. Guvernele care au urmat după „actul de la 23 august” au fost prezidate de generali fideli Regelui Mihai I, care se bucura de simpatia populară a românilor ca un simbol al rezistenței împotriva instaurării regimului comunist. În această perioadă scurtă, când instalarea regimului comunist prindea contur, liderii Partidului Național Liberal și Partidului Național Țărănesc sperau ca influența sovietică să se diminueze față de influența americană. Gheorghe I. I. C. Brătianu, cu simțul de istoric realist, a declarat liderilor „partidelor istorice: „Din păcate, mi-e teamă că nu asistăm decât la ridicarea cortinei asupra dramei poporului român și în al doilea act, această țară va fi o colonie sovietică” (Brătianu 1997: 9-10).

Încă din anul 1944, la 24 ianuarie, când frontul se apropia de Moldova, Gheorghe I. I. C. Brătianu a dus copiii în străinătate. Au plecat Maria și gemenii Ioana și Ion, iar la despărțire tatăl le-a zis: „Sper să o revedeți pe mama, pe mine nu mă mai vedeți!” Exactitatea a fost una sumbră, deoarece după paisprezece ani de la despărțire, în anul 1958, copiii o revedeau pe Elena Brătianu, care după multe umi-

lințe și privațiuni și-a redobândit cetățenia franceză. Elena Brătianu, după confiscarea moșiei de la Rătești în totalitate, a fost internată într-o colonie, iar soția lui Constantin I. C. Brătianu a locuit într-o magazie cu acoperișul spart, unde se scurgeau intemperii. În câțiva ani drama familiei Brătianu a fost cumplită.

În decembrie 1944, de Sfântul Nicolae, în cuvântarea de deschidere a anului academic la Institutul *Nicolae Iorga*, Gheorghe I. I. C. Brătianu arăta: „Ceea ce putem afirma cu certitudine este voința noastră de a rămâne credincioși spiritului care a călăuzit de la întemeiere activitatea institutului și o îndrumă și azi. Numai pe temeiuri drepte se poate lucra cu folos, deoarece istoria nu se scrie pentru ziua de astăzi, ci pentru vremurile ce vor să vie și chiar dincolo de ele. Adevărul rămâne oricare ar fi soarta slujitorilor săi. De un lucru mă simt încredințat să vă asigur: că atât timp cât acest așezământ va purta numele lui Nicolae Iorga, eu sau oricare va vorbi din acest loc nu se va abate de la lozinca ce a fost un îndreptar statornic al vieții sale și i-a luminat, cu licăriri de fulger, ceasul întunecat al sfârșitului” (Otu, Pentelescu 2003: 176-184).

Suspendarea de la Universitate și de la conducerea Institutului *Nicolae Iorga* a avut loc în septembrie 1947 și i s-a fixat domiciliu obligatoriu în București, fără contacte externe. Cu toate acestea, în toamna anului 1947 i s-a propus expatrierea, dar profesorul a refuzat prompt: „Brătienii nu dezertază din România”. Aceasta s-a petrecut la Facultatea de Litere în cancelarie. Purtătorul mesajului a fost profesorul Alexandru Rosetti. El i-a adus un pașaport semnat de Ana Pauker, ca să poată pleca peste hotare. Cornelia Bodea, auzind această convorbire din biblioteca de lângă cancelarie, l-a întrebat: „Și plecați, domnule profesor?”. Răspunsul profesorului a urmat grav: „Mă numesc Brătianu, domnișoară Bodea!” (Academica 1998: 17-19).

În perioada 1945–1947 activitatea politică a profesorului Brătianu a fost sumară, el s-a rezumat la demonstrarea nevinovăției sale prin coroborarea documentelor militare și ale proprietății de la Rătești pentru a nu i se confisca ferma și moșia de la Rătești. Comisia Agricolă Rociu din județul Argeș (comuna Rătești făcea parte din Plasa Rociu) a încadrat pe profesorul Gheorghe I. I. C. Brătianu la art. 3, litera f din Legea Agrară, care stipula exproprierea totală a moșiilor și conacelor celor care au luptat pe front împotriva Națiunilor Unite. Totul a plecat de la „voluntariat”, pe care profesorul Brătianu l-a făcut în Marele Război, iar în anul 1939 a fost

mobilizat alături de toate cadrele militare și rezerviști. Din studiul documentelor militare, Gheorghe I. I. C. Brătianu a fost concentrat în august 1939 la Divizia 7 Infanterie, care făcea parte din Regimentul 1 Artilerie Gardă ce se afla dislocat la Roman. Din documentele de serviciu și biletul de tren reiese că Gheorghe I. I. C. Brătianu a fost concentrat la Unitatea Militară amintită, în mai multe rânduri, dar și în cursul anului 1940, la 20 mai și 29 august (Arhivele Naționale Române Argeș 1945: fond Brătianu, dosar Consiliatul agricol).

Profesorul Brătianu și soția sa Elena au continuat demersurile la București și la Comisia Rociu pentru a păstra proprietatea, dar cu toate insistențele și contestațiile făcute, Ordinul Ministrului Romulus Zăroni, a expropriat *ferma model* de la Rătești a profesorului Brătianu și a transformat-o în fermă de stat, sub administrarea Camerei Agricole Argeș.

Ascensiunea la putere a partidelor de stânga, susținute de URSS și dezavuarea liderului liberal Dinu Brătianu, de către cercurile occidentale anglo-americane, au făcut ca istoricul Gheorghe I. I. C. Brătianu să nu mai aibă o susținere din partea liderilor liberali, ceea ce a contribuit la înlăturarea lui din viața publică. Articolele de presă au scos la iveală neadevăruri care au fost atribuite profesorului Brătianu și l-au etichetat drept „fascist”, „trădător de neam și țară” și astfel a fost înlăturat de la catedră.

La sfârșitul lui septembrie 1947, ziarele comuniste au început să publice articole împotriva profesorului Brătianu. Prin articolul „Schimbarea la față” din ziarul comunist *Scânteia* se înfiera activitatea marelui istoric astfel: „Declarațiile d-lui Gheorghe I. Brătianu repetate în favoarea politicii duse alături de Germania, alături de jefuitorii și cotropitorii Europei și Patriei noastre. Discursul de la «Asociația Germană» a criminalului de război Kilinger. Premiile și decorațiile primite de domnul Gheorghe I. I. C. Brătianu de la Hitler. Rolul de instigator antisovietic pe care l-a jucat ani de-a rândul în Parlament. Toate acestea muncitorimea și poporul nu le-a uitat. Locul acestui om nu este în Blocul Național Democrat, ci în tagma unde singur s-a pus, alături de agenții hitleriști și legionari”.

Începând cu anul 1947, i s-a fixat „domiciliu forțat” în strada Popa Chițu, nr. 26 din București, și i s-au interzis legăturile cu orice persoană străină. Autoritățile comuniste, la 14 ianuarie 1950, Marea Adunare Națională a emis ordinul 6/1950 pentru înființarea lagărelor de muncă unde trebuiau trimiși: „Aceia care prin faptele lor pun în dificultate desfășurarea activității regimului de democrație

populară și nu permit construirea socialismului în Republica Populară Română, precum și acei care în același mod defăimează puterea de Stat, dacă aceste fapte nu constituie infracțiuni”.

Perioada detenției. La 27 martie 1950, ministrul adjunct Marin Jianu și conducerea Ministerului Afacerilor Interne au decis să fie arestați, în afară de cei prezenți în Ordinul 6/1950, și „foști demnitari ai guvernelor reacționare, inclusiv cele două dictaturi ale lui Carol al II-lea și Antonescu, miniștri, sub-secretari de stat, secretari generali, foști diplomați, foști senatori, foști deputați, prefecti, primarii orașelor de reședință, iar pentru Municipiul București, primarii, ajutorii de primar general și primarii de sectoare” (Secașiu 1999: 40-43).

În noaptea de 5/6 mai 1950, autoritățile comuniste au pus în practică aceste ordine și decizii printr-o acțiune de mare amploare a Securității. Au fost arestați reprezentanți de seamă ai politicii românești, guvernanți, miniștri și prim-miniștri, preoți și episcopi greco-catolici și ortodocși. Locul ales a fost la Sighet, în Maramureș, la granița cu rușii, pentru a putea fi ușor transferați în caz de nevoie. Închisoarea din centrul orașului Sighet a fost construită în secolul al XIX-lea de regimul dualist austro-maghiar. Clădirea a fost edificată în anii 1896–1897 prin proiectul arhitectului Wagner-Gyula, cu un cost destul de ridicat pentru acea vreme. Avea forma literei „T” și o capacitate de 120 de persoane, o clădire concepută cu parter și două etaje. Curtea a fost împrejmuțată cu un gard de zid de cărămidă înalt de 6 metri, iar în colțurile de incintă au fost amplasate două foișoare de supraveghere.

După anul 1947, destinația a fost schimbată și în locul deținuților de drept comun au început să fie aduse persoane pentru motive politice: elevi și studenți din zonă, chiaburi care nu-și plăteau dările, reacționari care se opuneau regimului comunist. Din acea dată de 5/6 mai 1950, acest penitenciar a fost folosit timp de mai bine de cinci ani numai pentru întemnițarea oamenilor politici români și demnitari care contribuiseră din plin la dezvoltarea și crearea României Mari.

Aici au fost aduși peste 80 de foști miniștri și oameni politici și 56 de episcopi și preoți greco-catolici. Toți aceștia au fost arestați ilegal de Securitatea comunistă, de la domiciliu, în timpul nopții, fără judecată și condamnare. Excepție a făcut însă grupul Ilie Lazăr, Nicolae Carandino, Ion Mihalache și Iuliu Maniu, arestați încă din anul 1947 prin „înscenarea de la Tămădău” (Furtos 2007: 401-402).

Acest episod al elitei românești nu-l ocolește

nici pe profesorul Gheorghe I. I. C. Brătianu, care este arestat în acea noapte de 5/6 mai 1950 de la „domiciliul forțat” din strada Popa Chițu, nr. 26, din București, alături de unchiul său, Constantin I. C. Brătianu și de vărul său, Bebe Brătianu, secretarul Partidului Național Liberal. Motivele clare ale arestării profesorului au fost: participarea pe front în anii 1941–1943 împotriva Uniunii Republicii Sovietice Socialiste și pronunțarea fermă din manifestul din anul 1940, care respingea atitudinea de alianță cu bolșevicii și cerea garanții de la anglo-americani. Iată cum suna manifestul din anul 1940: „Ca liberal și democrat convins, ca urmaș direct al Brătienilor și istoric obiectiv, ca om politic cu iubire de patrie și ca bun român, trebuie să spun că Anglia și Franța reprezintă climatele culturale, sociale, politice cele mai ideale și pentru dezvoltarea patriei mele. Cu toate acestea, oricât de dramatic ar fi pentru mine, voi părăsi Anglia și Franța dacă ele nu-mi pot fi de folos în apărarea frontierelor țării mele, și mai ales dacă ele nu-mi garantează, împreună cu domnul Roosvelt, actualele frontiere, pentru că nu trebuie să se mai repete povestea cu Wilson care a declarat la Versailles că nu recunoaște angajamentele luate la Paris și Londra față de România la intrarea în Marele Război alături de aliați. Atunci Anglia și Franța ne-au sacrificat pentru vecinii noștri (Iugoslavia) care nu aveau cu nimic mai multe drepturi decât noi. Astfel vrem garanții solide din partea Angliei și Franței. Unul din dușmanii noștri ireductibili este Rusia Comunistă. Ori nici până astăzi Anglia și Franța nu s-au hotărât să vadă în țara sovietelor un inamic definitiv. Din această cauză, îngăduie URSS-ului să comită orice agresiune și să încalce interesele franco-engleze. Cazul Finlandei este elocvent. Să nu se uite că întotdeauna am fost o țară care am avut marfă de vândut. Cumpărătorul nostru de zile (rele) și bune a fost Germania. Dacă francezii și englezii ne-ar fi făcut măcar serviciul să liciteze, fără a cumpăra această marfă românească, valoarea ei pe piața mondială s-ar fi ridicat și cumpărătorul nostru credincios, Germania, ne-ar fi plătit mai mult. În consecință, cer ca Anglia și Franța să ne arate că nu vor mai face jocul perfid și experiența tristă din trecut și că nutresc intenții mai bune față de noi; că Anglia și Franța nu ne vor impune. Aceste garanții să nu fie platonice, ci realizate material, adică să se facă acontarea lor în procent de 30%. În plus, să contribuie la înarmarea noastră terestră, aeriană și maritimă în cel mai scurt timp posibil. Știu că voi fi acuzat în diferite moduri, însă chiar cu riscul de a fi acoperit de oprobriu vreau să

asigur poporului meu câștigul moral și material și de aceea spun lucrurile pe față” (BAR f. Brătianu Gheorghe, mapa 5, manifestul din 1940, filele 1–5; Giurescu 1994: 102-104).

Regimul de exterminare fizică și psihică, din mărturiile celor care au supraviețuit, rămâne peste veac un act de acuzare a comunismului și totodată un imn închinat demnității și libertății umane. Despre timpul petrecut în acea perioadă la acel cumplit penitenciar și despre sfârșitul tragic au apărut elocvente și controversate ipoteze. Unele aspecte le vom aborda în continuare. Soția Elena Brătianu, până în anul 1958 cât a fost în România, a încercat să găsească firul adevărat al morții soțului său, în pușcăria de la Sighet. Cele mai interesante informații până astăzi despre ce s-a întâmplat la Sighet vin din declarațiile unor martori, care au fost părtași la acele atrocități comise în interiorul închisorii comuniste din Maramureș (Otu, Pentelescu 2003: 118-191).

O primă versiune a morții profesorului Gheorghe I. I. C. Brătianu apare în articolele lui Valeriu Râpeanu și Victor Spinei, care au afirmat că, datorită umilințelor fizice și psihice, și-ar fi curmat singur zilele, tăindu-și venele cu un ciob de geam. Este greu de crezut această ipoteză, că s-ar fi petrecut într-o închisoare de tipul Sighetul Marmației, unde exista o strictețe și un control în rândul deținuților (Spinei 1996: 233).

Într-o lucrare intitulată *File de istorie* publicată la Editura Dreptatea din New York și semnată de Nicolae Carandino, fost lider țărănist, se găsesc amintirile lui de deținut politic de la Sighet. El relatează, printre altele, că l-a observat pe Gheorghe I. I. C. Brătianu ca pe un prizonier buimăcit, dezarticulat și dezechilibrat, terorizat de gardieni, care-și băteau joc de el silindu-l să cânte ca un cocoș sau să miaune ca o pisică. Carandino continuă să spună că, într-o noapte, Brătianu, folosind alfabetul Morse, ar fi făcut câteva bătăi în perete, cerându-i ajutorul. Crezând că este o cursă, nu a răspuns la mesaj. A doua zi a aflat că Gheorghe Brătianu s-a sinucis spânzurându-se cu un cearșaf din care a făcut un fel de frânghie. Această versiune a fost furnizată, se pare, de Securitate, deoarece liderul țărănist, după evenimentele din anul 1989, nu a recunoscut acest text din Revistă (Brătianu 1997: 52).

Din cele aproximativ 20 de anchete făcute de Elena Brătianu printre supraviețuitorii de la Sighet, aceștia au afirmat că au păstrat un petec din cămașa istoricului plină de sânge. Afirmatia cea mai elocventă a fost că în 23 aprilie 1953, de Sfântul Gheor-

ghe, profesorul a apărut pentru ultima dată în curtea închisorii, escortat de gardian: „Părea foarte slăbit, târându-și piciorul și privea în gol” (Guțu 1997: 23).

Cea mai palpabilă mărturie despre sfârșitul tragic al marelui istoric ne parvine de la preotul greco-catolic Alexandru Rațiu, fost deținut politic la Sighet, care după evenimentele din anul 1989 s-a confesat astfel: „La sfârșitul anilor 1950, la izolare se aflau 36 de deținuți printre care și Gheorghe I. I. C. Brătianu. Cei ce erau izolați erau terorizați, îndurau toate batjocurile și insultele gardienilor, mult mai mult decât cei din celulele comune. Referitor la Gheorghe Brătianu, de asemenea merită să fie comentat de mine, deoarece am avut deosebitul prilej să-l cunosc câțiva ani la închisoare. A fost mereu izolat. Prima dată la celula 8, la parter. Aici a stat un an. Eu l-am urmat. După mutarea lui la secția a II-a îmi amintesc că în celula 8 el a lăsat gravat pe perete un plan mare cu istoria universală a omenirii. Era scris în limba franceză. Însă ceea ce m-a uimit mai mult a fost o rugăciune frumoasă, tot în franțuzește, închinată lui Iisus Hristos. În anul 1953, a fost mutat sus la secția a III-a, celula 72, am reușit să-l chem la ușă și să-i spun noutăți, dar el nu s-a prezentat niciodată, era foarte prudent, dar s-a consumat mult în singurătatea lui” (Titon 2011: 227).

Cardinalul Alexandru Todea ne spune că de la celula 8 a fost mutat Gheorghe Brătianu la secția III, în celula 71, și a fost supus unui tratament inuman, îmbolnăvindându-se de dizenterie. În primăvara anului 1953, în celula sa a sosit o comisie de la București și i-a promis tratament, cu condiția să renunțe la ceea ce a scris despre Basarabia și Bucovina, că sunt pământuri românești, să renunțe și să scrie într-o altă ediție că sunt rusești. Brătianu a răspuns: „Nu-mi voi trăda țara, nu pot dezminți un adevăr istoric și nimic pe lume nu mă poate justifica să scriu neadevăruri” (Brătianu 1997: 27).

La 27 aprilie 1953, Gheorghe I. I. C. Brătianu a murit la Sighet în celulă, bătut de gardianul care l-a însoțit în curtea închisorii. Bătaia, boala, consumul psihic, trupul slăbit, l-au făcut să cedeze în fața torționarului care lovea cu putere. După atâția ani, fostul director, Vasile Ciolpan de la Sighet, refuză să dezvăluie numele torționarului, supranumindu-l *Pitecantropus erectus* (Titon 2011: 229).

Concluzii

În acest articol am încercat o analiză a vieții și activității, precum și a evenimentelor premergătoare sfârșitului tragic al omului de cultură Gheorghe I. I. C. Brătianu și varianta palpabilă a morții sale în închisoarea comunistă de la Sighetul Marmației.

Credința strămoșească a profesorului Brătianu reiese dintr-o schiță a istoriei universale și o frumoasă rugăciune în limba franceză scrijelite pe perețele celulei din închisoarea Sighet.

Lista abrevierilor

ANR – Arhivele Naționale Române
 BAR – Biblioteca Academiei Române
 Bebe – Constantin Brătianu, văr cu frații Brătianu
 Dinu – Constantin I. C. Brătianu
 URSS – Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste
 Marele Război – Primul Război Mondial
 Gheorghe I. I. C. Brătianu – Ion C. Brătianu-bunic, Ion I. C. Brătianu-tatăl,
 Constantin Brătianu-străbunic
 Neagra – celulă din patru pereți de beton cu un lanț în mijloc, unde erau pedepsiți deținuții
 Fruntarii – frontiere

Note

¹ Gheorghe I. I. C. Brătianu omagiat la 66 de ani de la moarte. <https://www.google.com/search?q=gheorghe+bratianu&tbm:Argesulonline.ro> (vizitat 27.07.2021).

² <https://www.google.com/search?q=inchi-soarea+de+la+sighetul+marmatiei&hl> (vizitat 26.07.2021).

³ https://www.memorialsighet.ro/cortegiul-sacrificatilor/scurt_istoric_muzeu (vizitat 26.07.2021).

⁴ <https://www.google.com/search?q=inchi-soarea+de+la+sighetul+marmatiei&hl> (vizitat 26.07.2021).

Referințe bibliografice

Academica. 1998. Revistă de știință, cultură și artă, anul VIII, nr. 5 (99), p 17-19.

ANR. Ziarul Mișcarea. 1937. XXVIII. 1713. 14 februarie, p. 4.

ANR. Ziarul Universul. 1936. 53. (169). 21 iunie, p 13-14.

Biblioteca Academiei Române. Fond Gheorghe I. Brătianu. Mapa V. Manifestul din 1940, filele 1–5.

Brătianu I. Gh. 1934. Problemele politicii noastre externe. București.

Brătianu M. 1997. Gheorghe I. I. C. Brătianu – Enigma morții sale. București: Editura Fundația Academiei Civice.

Dobrinescu V. F. 1998. Gheorghe I. Brătianu și unele probleme ale consolidării statului național unitar. În: Revista de istorie, tom. 41, nr. 12,

p. 1177-1184.

Furtos A. 2007. Personalul administrativ al penitenciarului Sighet (1950–1955). Profiluri umane. În: Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. XLVI. Cluj Napoca. Series Historica, p. 401-402.

Giurescu C. 1994. Cinci ani și două luni în penitenciarul Sighet. București: Editura Fundația Culturală Română, p. 102-104.

Guțu I. 1997. Gheorghe I. Brătianu la Sighet. În: Gheorghe I. Brătianu – enigma morții sale, p. 23.

Otu P. 2001. Gheorghe I. Brătianu – un istoric printre politicieni. În: Dosarele Istoriei. București, anul VI, nr. 1 (53), p. 27.

Otu P., Pentelescu A. 2003. Gheorghe I. I. C. Brătianu. Istorii și Politici. București: Corint.

Râpeanu V. 1991. Studiu introductiv în Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești. Chișinău: Cartea Moldovenească.

Secașiu C. 1999. Contribuții privind distrugerea elitei politice românești în Memoria închisorii Sighet. București: Editura Fundația Academia Civică.

Simion A. 1976. Regimul politic din România, 1940–1941. Cluj-Napoca: Dacia.

Sonea E., Sonea G. 1978. Viața economică și politică a României, 1933–1938. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Spinei V. 1996. Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale. Brăila: Istros.

Titon A. 2011. Gheorghe Brătianu în închisoarea Tăcerii – Sighet. În: Museum, Studii și Comunicări, X. Golești-Argeș: Tiparg., p. 227.

Ziarul Universul. 1932. XLIX. 110, 12 aprilie, p. 9.

Ziarul Universul. 1932. XLIX. 110, 25 noiembrie, p. 6.

Marin Alexandru (Comuna Rătești, județul Argeș, România). Școala Gimnazială „Gheorghe I. I. C. Brătianu Rătești”, profesor, grad didactic I; drd. Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău.

Марин Александру (коммуна Рэтешты, уезд Арджеш, Румыния), Средняя школа «И. И. К. Георге Брэтиану Рэтешть», педагог, дидактическая степень I; докторант Кишиневского государственного педагогического университета им. Ион Крянгэ.

Marin Alexandru (Ratesti Commune, Arges County, Romania). “Gheorghe I. I. C. High School

Ratești”, teacher, didactic degree I; PhD student, State Pedagogical University “Ion Creanga” from Chisinau.

Email: prof_alexandrumarin@yahoo.com

ORCID: 0009-0006-8499-3565

Fig. 1. Gheorghe I. I. C. Brătianu¹

Fig. 3. Cortegiul sacriificațiilor³

Fig. 2. Închisoarea Sighet²

Fig. 4. Aspecte din celulă⁴

Ecaterina PIHUROV

Imaginea Republicii Moldova în percepția turiștilor străini (în baza surselor mass-media): aspecte etnoculturale*

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.11>

Rezumat

Imaginea Republicii Moldova în percepția turiștilor străini (în baza surselor mass-media): aspecte etnoculturale

În articol sunt prezentate părerile turiștilor străini despre Republica Moldova. În calitate de surse au fost utilizate vlogg-urile, în care străinii își înregistrează călătoriile. Au fost analizate aspectele etnoculturale. Imaginea creată de străini despre țara vizitată este obiectul de studiu al imagologiei. În ultimul timp s-a intensificat așa-numitul „turism negru” – vizitarea țărilor, cel mai puțin vizitate de străini. Din acest motiv, Republica Moldova devine o destinație dezirabilă pentru ei. Deși turiștii provin din diferite țări și diferite culturi, am observat unele idei repetitive despre țara noastră. Uneori aceste idei sunt stereotipuri. În sursele mass-media, despre Republica Moldova circulă mai multe păreri, fie pozitive sau negative: este o țară plictisitoare, o țară cu trecut sovietic, o țară aflată în spațiul lingvistic rus (străinii din Europa Occidentală au remarcat că aici te poți descurca cu puține cunoștințe de limbă rusă) etc. Unii străini au remarcat că, deși oamenii cunosc limba rusă, țara nu este bilingvă. O destinație mai dorită de străini este stânga Nistrului. Ei sunt fascinați de acest teritoriu cu o memorie sovietică accentuată. Alte destinații sunt orașul Soroca și UTA Găgăuzia.

Cuvinte-cheie: Republica Moldova, turiști străini, imagine, mass-media, aspecte etnoculturale.

Резюме

Образ Республики Молдова в восприятии иностранных туристов (по материалам СМИ): этнокультурные аспекты

В статье представлены мнения иностранных туристов о Республике Молдова. В качестве источников использовались видеоблоги, где иностранцы пишут о своих путешествиях. Были проанализированы этнокультурные аспекты. Образ, создаваемый иностранцами о посещаемой стране, является объектом изучения имагологии. В последнее время активизировался так называемый «черный туризм» – посещение стран, наименее посещаемых туристами. По этой причине Республика Молдова становится желанным местом пребывания для иностранцев. Хотя они являются представителями разных государств и культур, мы заметили некоторые повторяющиеся суждения о нашей стране, иногда являющиеся стереотипами. В источниках СМИ существует несколько мнений о Республике Молдова, как положительных, так и отрицательных: это скучная страна, страна с советским прошлым, страна, находящаяся в российском языковом пространстве (туристы из Западной Европы отмечали, что здесь можно обойтись незначительными познаниями в области русского языка) и т. д. Но неко-

торые иностранцы отметили, что, хотя люди и знают русский язык, страна не двуязычна. Более желанным местом посещения для иностранцев является левый берег Днестра. Они очарованы этой территорией с крепкой советской памятью. Другими пунктами назначения являются город Сорока и АТО Гагаузия.

Ключевые слова: Республика Молдова, иностранные туристы, имидж, СМИ, этнокультурные аспекты.

Summary

The image of the Republic of Moldova in the perception of foreign tourists (based on mass media sources): ethnocultural aspects

In this article, the opinions of foreign tourists about the Republic of Moldova are presented. The vlogs, in which foreigners register their travels, were used as sources. The ethnocultural aspects were analyzed. The image created by foreigners about the visited country is the object of study of imagology. Recently, the so-called “dark tourism” – i.e. the tourism to the least visited countries, has intensified. For this reason, the Republic of Moldova becomes a desirable touristic destination. Although the tourists come from different countries and cultures, there are noticed some repetitive ideas about our country. Sometimes those ideas are stereotypes. In the media, there are several opinions about the Republic of Moldova, either positive or negative: it is a boring country, a country with a Soviet past, a country in the Russian linguistic space (foreigners from Western Europe noted that here you can manage with little knowledge of Russian), etc. Some foreigners have underlined that although people here know Russian, the country is not bilingual. A more desirable destination for foreigners is the left bank of the Dniester. They are fascinated with this territory with a strong Soviet memory. Other destinations are the city of Soroca and ATU Gagauzia.

Key words: Republic of Moldova, foreign tourists, image, mass media, ethnocultural aspects.

Imaginea țării este obiectul de studiu al disciplinei numită imagologie. Conform cercetătoarei E. V. Papilova, obiectul de studiu al imagologiei se referă la studierea imaginii „altor” culturi, națiuni, țări, percepute ca „străine” de către subiectul receptor. Imaginea „străinului” este studiată ca stereotip al conștiinței naționale, adică o percepție durabilă, cu încărcătură emoțională, generalizată și figurativă despre „altcineva”, formată într-un mediu social-istoric determinat. Astfel, imagologia dezvoltă nu doar imaginea „străinului”, dar, datorită proceselor de recepție și evaluare, îl caracterizează și pe subiectul receptor, adică reflectă autoconștiința națio-

nală și propriul sistem de valori. Imagologia poartă un caracter interdisciplinar, sursele ei sunt limba, cultura, diferite tipuri de artă, literatura, folclorul, datele semioticii, etnolingvisticii, etnopsihologiei, etnografiei, etnologiei, culturologiei, istoriei, poliologiei etc. (Папилова 2011: 31).

Principiul de bază în imagologie este opoziția binară „ai noștri – ai lor”. Tot ce este „al nostru” servește ca punct de pornire în perceperea și evaluarea a tot ce este străin. Spre exemplu, Vestul catolic este perceput de conștiința religioasă rusă în opoziție față de Rusia ortodoxă (Папилова 2011: 32-33).

Un concept răspândit în imagologie este stereotipul – percepții standard, durabile, puțin mobile despre o altă lingvocultură (altă etnie) și purtătorii ei (Иванова 2016: 76).

Stereotipurile nu trebuie să fie considerate un concept doar negativ. Stereotipurile pot fi atât pozitive, cât și negative. Stereotipurile joacă un rol important în cogniția socială, pentru că le permit oamenilor să categorizeze și, în acest mod, să simplifice lumea din jurul lor (Berger 2021: 17).

J. Leersen definește noțiunea de *etnotip* – atribuire stereotipică ale caracterului național, iar imagologia, avându-și începutul în literatura comparativă, analizează articulațiile discursive ale unor astfel de caracterizări naționale, le studiază ca o dinamică cross-națională și dintr-un punct de vedere transnațional (Leersen 2016: 13-14).

În conturarea imaginii țării un rol important îl are brandul destinației. Turiștii care intenționează să viziteze o țară își creează un brand al destinației – niște seturi de așteptări calitative sau imagini ale destinației create înainte de vizita propriu-zisă. Brandul de destinație este creat din experiența lor proprie și brandul creat de marketologi (Manhas et al. 2016: 28).

Ca surse de cercetare au fost folosite vlogurile turiștilor care au vizitat Republica Moldova. Străinii provin din țările Europei Occidentale, din țări postsovietice, America Latină, SUA etc. În ultima perioadă, alegerea de către turiști a unor destinații mai puțin vizitate de străini este destul de pronunțată, mai ales când este vorba despre o țară sau regiune cu un trecut istoric dificil. De aceea și Republica Moldova apare mai des pe traseul acestor turiști.

În continuare vom urmări principalele idei care circulă în mass-media despre Republica Moldova și de care țin cont turiștii străini când întreprind o călătorie în țara noastră. Uneori aceste idei sunt stereotipuri. Principalele stereotipuri (care nu se referă

la aspectul etnocultural) sunt: Republica Moldova este o țară săracă, coruptă, de unde toți locuitorii vor să plece. Regiunea transnistreană este cunoscută în mediul online ca ultima republică sovietică sau ultimul bastion sovietic (de fapt, este un loc al memoriei sovietice, dar nu reprezintă un sistem politic).

Republica Moldova – o republică ex-sovietică. Chișinăul cu blocurile sale construite în perioada sovietică într-adevăr demonstrează un trecut sovietic. Adesea, anume trecutul sovietic îi determină pe străini să viziteze Republica Moldova. Pentru străinii din Occident, care nu au cunoscut sistemul comunist sovietic, este interesant să viziteze țările ex-sovietice, pentru ei acestea reprezentând niște destinații exotice. Mulți sunt impresionați de clădirile sovietice, chiar dacă ele sunt abandonate (clădirea fostului Hotel Național, fostul Observator) sau neglijate. În multe vlogguri, Chișinăul este un „muzeu în aer liber”, datorită patrimoniului arhitectural sovietic (Legenda 2023a; TheLifeOfJord 2019; Приехали! 2021).

Republica Moldova – o țară la granița dintre două culturi / două influențe – românească și sovietică (și rusă).

Mulți turiști constată că în afară de blocurile sovietice, construite în stil brutalist, mai există și clădiri din perioade istorice anterioare, majoritatea neglijate. Or nu toți au cunoștințe despre istoria acestui teritoriu și nu sunt conștienți că există construcții din perioada țaristă, dar și din perioada când Basarabia era o provincie a României Mari.

Construcțiile actuale, alături de clădirile istorice, creează o imagine haotică a capitalei. Unii străini constată că aici se observă îmbinarea a două culturi – română și rusă. Străinii observă că inscripțiile sunt în limba română, dar pentru comoditate și pentru a fi înțeles de toți sunt în limba rusă (Варламов 2021). Un englez a observat că în toate țările ex-sovietice este o stradă în numele poetului rus Alexandr Pușkin, precum a observat și în Chișinău (Justin 2022a). Un cuplu de turiști români a menționat că bisericile noastre sunt diferite de cele românești, se simte mult influența rusească în stilul construcției și în inscripțiile murale. Tot ei au constatat că străzile din Chișinău poartă numele unor personalități notorii din România (HaiHui 2022a). Într-adevăr, în Chișinău străzile poartă numele personalităților notorii atât rusești (și sovietice): Nicolae Zelinski, Alexei Șciusev, Vasili Dokucaev, Alexandr Pușkin ș.a., cât și românești: Mihai Eminescu, Veronica Micle, Octavian Goga, Vasile Alecsandri ș. a.

Niște englezi au relevat că Republica Moldova este o țară a contrastelor, din motiv că aici se vorbește o limbă de origine latină, ca în România, pe când tot estul Europei vorbește limbi de origine slavă (Matt and Julia 2022a).

Vizitând Piața Centrală din Chișinău (un obiectiv turistic al multor străini, pentru că acolo ei pot găsi produse naturale ce nu le găsesc în țările lor de baștină), un turist a observat că parcă se află în Asia, nicidecum în Europa (Tales 2021). Un alt turist a subliniat că procurarea mâncării din piețe este specifică pentru estul Europei (Justin 2022a).

Este evidentă influența dublă sovietică și română (Tales 2021; Vanegas 2022). Un străin latino-american a făcut paralela dintre Chișinău și Bogota, capitala Columbiei, care și ea se află la granița dintre două lumi – modern și vechi, iar Chișinăul este la mijlocul între două lumi – europeană și sovietică (Vanegas 2022).

Limba rusă – a doua limbă în stat? Statutul limbii ruse este neclar pentru cei veniți. Pe de o parte străinii înțeleg că pentru a vizita estul Europei și a se putea descurca aici sunt benefice cunoștințe minimale de limbă rusă. Se observă că inscripțiile la noi sunt în două limbi, uneori chiar trei (și în engleză) (JetLag 2021), iar alții notează că multe inscripții sunt în română, deși mulți știu rusa (Ramilla 2022). Unii percep limba rusă ca a doua limbă în stat (Tales 2021) și că limba principală e româna, că avem o istorie diferită de România. În România, inscripțiile sunt doar în limba română, aici sunt și în rusă (JetLag 2021). Alții au concluzionat că la noi se vorbesc două limbi, dar țara nu este bilingvă și limba rusă este vorbită doar cu străinii (Ha выезд 2023).

Un francez intervievat de noi, stabilit în satul Horodiște din raionul Rezina, a învățat doar limba română și nu a simțit necesitatea să învețe limba rusă. Cu consătenii el vorbește în română, pe care a învățat-o ușor, pentru că este din aceeași familie lingvistică a limbilor romanice ca și franceza.

Republica Moldova se aseamănă cu... Turiștii au ca scop să viziteze cât mai multe destinații și ei pot să compare țara noastră cu altele, să găsească asemănări și deosebiri. Un italian, care a studiat limba rusă la Moscova, spune că hotelul Cosmos se aseamănă cu căminul studentesc unde a locuit el (Legenda 2023a).

Un englez a menționat că marea diferență a Republicii Moldova, pe de o parte, și a României, Serbiei și Bulgariei, pe de altă parte, este că aici nu se resimte influența otomană, dar cea rusească. Chiși-

năul, în viziunea acestui străin, este diferit de București (Tales 2021). Această observație a străinului poate fi explicată prin trecutul istoric al acestor țări. În 1812, Basarabia a fost anexată la Imperiul Rus, care a influențat nu doar politic și economic, dar și cultural acest teritoriu. Pe când teritoriile României (Muntenia și Moldova până la Prut), Serbiei și Bulgariei au continuat să fie sub influența otomană. În urma Războiului Ruso-Turc din 1877–1878, România și Serbia au obținut independența față de Imperiul Otoman, iar Bulgaria și-a câpătat autonomia. Independența Bulgariei a fost proclamată în 1908. Din aceste considerente istorice, influența otomană în România, Serbia și Bulgaria este mai pronunțată și resimțită de acest călător.

Unii văd Chișinăul asemănător cu Odesa (Крaчки Ж 2023), Kiev (Thomas 2023), că multe pasaje subterane îl fac asemănător cu Moscova (Ramilla 2022). Pentru alții, Chișinăul nu se aseamănă nici cu Kievul, nici cu Moscova, este diferit (Ha выезд 2023). Este diferit în sens bun, este „cea mai stranie capitală” sau „capitala uitată din Europa” (Haley and Zach 2022a). Alții fac paralela cu Priștina, capitala Kosovo – „două cele mai urâte capitale europene” (Dabble 2021). Chișinăul este asemănător și cu un oraș provincial portughez.

Pentru un american stabilit în Republica Moldova, cultura moldovenească se aseamănă cu cea greacă, mai ales în modul cum se dansează hora (Living 2021). Doi turiști români, vizitând Găgăuzia, au constatat că găgăuzii, cultural, seamănă și cu românii (HaiHui 2022b).

Mâncarea și vinurile. Republica Moldova este cunoscută străinilor mai ales pentru mâncarea gustoasă și vinăriile Mileștii Mici, Cricova ș. a. Un englez a observat că la noi se crește porumbul și se gătește mămăliga – asemănătoare cu polenta din Italia, struguri, ulei de floarea-soarelui. Mâncarea tradițională sunt și plăcintele, iar cea mai consumată carne este cea de porc (Justin 2022a).

Un alt străin a observat că sarmalele și mămăliga sunt o tradiție în Moldova, România și Ucraina (Thomas 2023). Unii vorbesc stereotipic că la noi se bea mult vin (World 2019a). O deosebire remarcată între partea dreaptă și stângă a Nistrului este că în partea dreaptă se produce preponderent vin, iar în partea stângă a Nistrului – divinul (Justin 2022a).

Într-un articol jurnalistic în care au fost chestionați străini din diferite țări despre cunoștințele lor despre Republica Moldova, majoritatea a răspuns că țara noastră este cunoscută pentru vinurile și vinăriile subterane – Cricova și Mileștii Mici, dar și

mâncarea tradițională gustoasă (mămăliga, brânza de oi, învârtitele) (Что знают 2015).

Regiunea transnistreană – ultimul bastion sovietic / ultima republică sovietică.

Străinii fac distincția dintre partea dreaptă și partea stângă a Nistrului. Deși este parte a Republicii Moldova, regiunea transnistreană îi atrage pe străini prin cantitatea de simboluri sovietice, prin poziția lor separatistă și prin faptul că are toate semnele unui stat (guvern, valută, stemă), dar nu este de fapt un stat, e o regiune nerecunoscută. În ultimii ani, în tendințele turismului crește valoarea turismului negru – vizitarea țărilor cu cel mai mic număr de turiști sau a astfel de regiuni cu statul juridic neclar și cu un trecut istoric dificil.

Nu este de mirare că străinii compară dreapta și stânga Nistrului, deși total conștienți că regiunea transnistreană este o regiune nerecunoscută a Republicii Moldova.

Dacă în partea dreaptă a Nistrului este remarcabil faptul că bășinașii nu apreciază trecutul sovietic și „parcă se rușinează de el”, patrimoniul sovietic este neglijat, simbolurile sovietice sunt șterse, statuia lui Lenin mutată din centrul capitalei într-un parc, atunci în partea stângă a Nistrului se întâmplă contrariul. Statuia lui Lenin este prezentă pe strada principală a fiecărei localități. Limba rusă este utilizată în administrație, societate, iar limba română este puțin cunoscută (Варламов 2021; Legenda 2023b; Matt and Julia 2022b).

Străinii au chiar un interes mult mai mare să viziteze regiunea din stânga Nistrului. Majoritatea consideră eronat că această republică separatistă și-a păstrat regimul sovietic, pe când acolo este vorba mai mult de nostalgie față de trecutul sovietic (Matt and Julia 2022b). Stânga Nistrului este de asemenea considerată *muzeu în aer liber*, doar că aici patrimoniul sovietic este păstrat, îngrijit.

Mulți asociază regiunea transnistreană cu Rusia (Matt and Julia 2022b; Legenda 2023b) sau Ucraina (Legenda 2023b). Străinii observă că este evidentă influența rusească în regiune (HaiHui 2022b) sau a propagandei ruse (World 2019b). Prezența monumentului Ecaterinei a doua într-un parc din Țiraspol l-a determinat pe un israelian să constate că aici cultura rusă este demult impregnată (The Salukie 2021).

Regiunea transnistreană este adesea întâlnită în mediul online ca „țară care nu există” sau „țară care oficial nu există”, „rezervație a Uniunii Sovietice”, „ultima republică sovietică / ultimul bastion sovietic”, „o Uniune Sovietică falsă”, „muzeu viu al Uni-

unii Sovietice”. Străinii vin aici pentru „o autentică experiență sovietică” (Justin 2022b). Este „un loc unic, cu memorie sovietică” (Haley and Zach 2022b).

Sunt și din acei care nu au ținut cont de acest stereotip și au constatat că „regiunea transnistreană seamănă mai mult cu un «muzeu al anilor '90 (лихие девяностые)»” (Варламов 2021) și că „nu a fost un șoc cultural sovietic” (HaiHui 2022c).

Din punct de vedere etnolingvistic, străinii observă că se vorbește, preponderent, în limba rusă. Ei cunosc statisticile că în stânga Nistrului locuiesc mulți ruși, ucraineni, moldoveni și că războiul transnistrean a început și din motive etnice (pe lângă cauzele politice de ordin intern și extern).

Un englez a spus că aici sunt trei limbi oficiale (rusa, ucraineana și „moldoveneasca”), ca în Elveția (Justin 2022b), însă lucrurile stau desigur, cu totul altfel decât în Elveția.

Din punct de vedere etnocultural și etnolingvistic se mai disting două teritorii: *UTA Găgăuzia* și or. *Soroca* (cu populația numeroasă de romi de pe Dealul Țiganilor).

UTA Găgăuzia îi impresionează pe străini prin apropierea culturală față de turci, găgăuzii fiind un popor turcic. Limba găgăuză este o limbă turcică. În mass-media, interesul pentru acest teritoriu este amplificat de paradoxul: găgăuzii sunt un popor de origine turcică, vorbind o limbă turcică, însă de religie creștin-ortodoxă și cu un atașament față de Rusia.

Pe de o parte, dominația limbii ruse și influența rusească este evidentă. Pe de altă parte, *UTA Găgăuzia* se află în zona de influență culturală a Turciei. Aceasta finanțează studierea limbii găgăuze, ca ea să nu devină o limbă pe cale de dispariție (Al Jazeera 2020). Originea turcică în combinație cu religia ortodoxă este un paradox pentru străini (Don't Look 2022).

Un turist venit din Turcia nu a găsit dificultăți lingvistice când a discutat în limba turcă cu localnicii găgăuzi (Arda 2022).

Alți străini au remarcat că există asemănări cu cultura română, deși există deosebiri în portul tradițional, în muzică, dansuri (HaiHui 2022b). În România, de asemenea, există o populație mică de găgăuzi. Alți turiști români au concluzionat că găgăuzii sunt „turci vorbitori de rusă de lângă România” (Cristi și Ralu 2023).

Dealul Țiganilor din or. *Soroca* impresionează nu atât prin aspectul etnocultural, cât prin obișnuința romilor de a construi castele cât mai somptuoase

înconjurate de sărăcie („дворцы среди нищеты”) (Варламов 2021). Străinii vor să afle cum trăiește acest popor enigmatic, care rămâne totuși neasimilat de societate și a cărui mod de viață rămâne neînțeleas atât de localnici, cât și de străini.

În linii generale, iată care imagine a Republicii Moldova o formează străinii:

a) Republica Moldova este o țară postsovietică, aflată în tranziție spre nou, modern. Trecutul sovietic este perceput ca vechi, demodat. Semne ale acestuia sunt numeroasele clădiri din perioada sovietică. De aceea mulți străini percep atât Chișinăul, cât și Tiraspolul (ba chiar și întreaga regiune transnistreană) ca și „muzee în aer liber”.

b) Regiunea transnistreană – ultimul bastion sovietic. Majoritatea străinilor care călătoresc în țara noastră au un interes mult mai mare să viziteze stânga Nistrului, care este un „loc al memoriei sovietice”, „ultimul bastion sovietic”, „ultima republică sovietică”. Nu toți străinii înțeleg că în această regiune este vorba mai mult de memorie sovietică, cu păstrarea și perpetuarea simbolurilor sovietice, dar nu este vorba de regim sovietic.

Puține cunoștințe despre conflictul transnistrean deținute de turiști îi fac să înțeleagă că o cauză a conflictului transnistrean a fost cea etnică – stânga cu populație majoritară de ruși și ucraineni nu a fost de acord cu tendințele unioniste din dreapta Nistrului, unde locuiau prioritar moldovenii.

Ei observă că în partea dreaptă se vorbește mai mult limba română, iar în partea stângă – limba rusă. Influența Federației Ruse se observă peste tot în această regiune.

c) În partea dreaptă a Nistrului mulți străini care cunosc rusa se pot descurca, dar concluzionează că e mai puțin vorbită, că țara nu este bilingvă.

d) Un teritoriu vizitat de străini, ce impresionează nu prin aspectul etnolingvistic, ci printr-un aspect etnocultural, este Dealul Țiganilor din or. Soroca, unde cei mai înstăriți romi și-au construit cele mai extravagante locuințe, copii ale Teatrului Bolșoi din Moscova, ale Capitoliului din SUA și multe altele.

e) Găgăuzii, concentrați în UTA Găgăuzia și având o origine turcică, impresionează pe străini prin paradoxul – sunt un popor de origine turcică, dar de religie creștin ortodoxă. Limba găgăuză este apropiată de limba turcă. Din păcate, găgăuzii o vorbesc tot mai puțin și dau preferință limbii ruse, din cauza tendințelor pro-ruse ale regiunii.

f) În linii generale, Republica Moldova îi surprinde plăcut pe străini (cu excepția unora). Unii

concluzionează că este o țară subestimată, că ar trebui să fie mai des vizitată. Republica Moldova are ce oferi străinilor. Aici se poate dezvolta turismul vinicol și cel alimentar, țara noastră este vestită prin vinurile ei apreciate în lume și prin mâncarea tradițională gustoasă.

Notă

*Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului: „Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale” / 20.80009.1606.02.

Referințe bibliografice

Al Jazeera 2020. Al Jazeera English. Why Moldova's Gagauzia matters to Russia and Turkey? <https://www.youtube.com/watch?v=cLkAUN9qyqA> (vizitat 11.08.2023).

Arda 2020. Arda Pazır. Забытые Турки! Мой первый день в Гагаузии. / Zabytye Turki! Moj pervyj den' v Gagauzii. <https://www.youtube.com/watch?v=oWOMm9qeVl0> (vizitat 12.08.2023).

Berger S. 2021. Confronting the Other / Perceiving the Self. În: National Stereotyping, Identity Politics, European Crises. Series: Studia Imagologica. Vol. 27, p. 15-30. <https://brill.com/display/title/57145> (vizitat 13.07.2023).

Cristi și Ralu. 2023. Tara de la granița ROMÂNIEI ce a existat doar 5 zile! Cea mai ciudată zonă e Europei, Găgăuzia. <https://www.youtube.com/watch?v=5hE9rczqfZg&t=3s> (vizitat 14.06.2023).

Dabble 2021. Dabble and Travel. Is This Europe's UGLIEST Capital CITY?! Chisinau, Moldova! <https://www.youtube.com/watch?v=VaHUYUTsY-KE&t=178s> (vizitat 14.07.2023).

Don't Look 2022. Don't Look East. The nation in Europe you haven't heard of (and why it matters NOW). <https://www.youtube.com/watch?v=Ril-hdy7A9A&t=1s> (vizitat 20.04.2023).

HaiHui 2022a. HaiHui în doi. Prima impresie despre Republica Moldova! Viața reală în Chișinău (prețuri, cazare și mâncare). <https://www.youtube.com/watch?v=ZMyIUQaMiCE> (vizitat 01.08.2023).

HaiHui 2022b. HaiHui în doi. Am ajuns în Găgăuzia: fața mai puțin știută a Moldovei (limba pe cale de dispariție). <https://www.youtube.com/watch?v=MoK7OdG7ZIU&t=285s> (vizitat 04.04.2023).

HaiHui 2022c. HaiHui în doi. Am trecut granița în Transnistria, „țara” care nu există pe harta lumii! <https://www.youtube.com/watch?v=-1CIsqBo4CI> (vizitat 02.04.2023).

- Haley and Zach. 2022a. Inside the European capital city with no tourists. <https://www.youtube.com/watch?v=glmP-DG0F4w> (vizitat 02.08.2023).
- Haley and Zach. 2022b. How to be a tourist in the Fake Soviet Union. <https://www.youtube.com/watch?v=vCJJtYQfQI4> (vizitat 02.08.2023).
- JetLag 2021. JetLag Warriors. First Impressions of Chisinau, Moldova. <https://www.youtube.com/watch?v=cqTZJUlJQrk> (vizitat 17.09.2023).
- Justin 2022a. Justin Eastern Europe. I visited a market in Europe poorest country. <https://www.youtube.com/watch?v=QRNH0t4K27o> (vizitat 16.08.2023).
- Justin 2022b. Justin Eastern Europe. A brit visiting the last remaining Soviet republic – Tiraspol, Transnistria. <https://www.youtube.com/watch?v=asW4YzOUVIO> (vizitat 19.03.2023).
- Leersen J. 2016. Imagology: On using ethnicity to make sense of the world. În: *Iberic@l*, no. 10 Automne, p. 13-33. <https://iberical.sorbonne-universite.fr/wp-content/uploads/2017/02/Iberic@l-no10-automne-2016-Final.pdf> (vizitat 17.08.2023).
- Legenda 2023a. Dave Legenda. 24 ore nella città più deprimente d'Europa. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=8d4Eue-sAMsM&t=4s> (vizitat 17.06.2023).
- Legenda 2023b. Dave Legenda. 24 ore in una regione separatista Russa in piena Europa. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=kJJO-SljsezY> (vizitat 20.04.2023).
- Living 2021. Living in Moldova with Djulieta. Basil Nikas – The American who moved to Moldova with no regrets. https://www.youtube.com/results?search_query=basil+nikas+moldova+djulieta (vizitat 17.08.2023).
- Manhas P. S. et al. 2016. Role of tourist destination development in building its brand image: A conceptual model. In: *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, no. 21, p. 25-29. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2077188616000044?via%3Dihub> (vizitat 21.06.2023)
- Matt and Julia. 2022a. Traveling to the country everyone is trying to leave. <https://www.youtube.com/watch?v=mrc1ihZ4Iac> (vizitat 24.07.2023).
- Matt and Julia. 2022b. This “Country” is the last stronghold of the Soviet Union (Transnistria). <https://www.youtube.com/watch?v=Psj2StH03GY> (vizitat 25.04.2023).
- Ramilla 2022. Ramilla de Aventura. El País Menos Visitado De Europa. https://www.youtu-be.com/watch?v=_0omfol-Tw&t=17s (vizitat 01.06.2023).
- Tales 2021. Tales from the Road. What's Going On in MOLDOVA | Is it Safe? Is it Cheap? <https://www.youtube.com/watch?v=MFtOxqdA-4Gs&t=4s> (vizitat 20.06.2023).
- TheLifeOfJord. 2019. Arriving to Chisinau – First Impressions of Moldova. <https://www.youtube.com/watch?v=JnK9Bf675PM&t=741s> (vizitat 18.08.2023).
- The Salukie. 2021. Illegal Tourist in Transnistria. <https://www.youtube.com/watch?v=vmA-o0ch94P0> (vizitat 15.07.2023).
- Thomas 2023. Thomas William Travel. Visiting Chisinau Moldova in 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=hHkcqOYAAfY&t=849s> (vizitat 15.07.2023).
- Vanegas. 2022. Xavi Vanegas. MOLDAVIA! Como es su capital? – CHISINAU. https://www.youtube.com/watch?v=lb0NRpplw_4 (vizitat 03.06.2023).
- World 2019a. World Towing. Why Visit Moldova? | The Least Visited Country In Europe. Vlog Ep 154. <https://www.youtube.com/watch?v=29cRmNK9Bks> (vizitat 03.06.2023).
- World 2019b. World Towing. The Soviet Country That Does Not Exist! | Transnistria Vlog. Ep 155. <https://www.youtube.com/watch?v=hMLOJt-sryPo> (vizitat 03.06.2023).
- Варламов И. 2021. Молдова: самая нищая страна Европы. Олигархи, бедность и мечты о Евросоюзе. / Varlamov I. 2021. Moldova: samaya nishchaya strana Evropy. Oligarkhi, bednost' i mechty o Evrosoyuzе. <https://www.youtube.com/watch?v=ZQw1ebJjZvE&t=1051s> (vizitat 24.02.2023).
- Иванова А. Д. 2016. О понятийном аппарате современной имагологии. În: *Вестник Вятского государственного университета*, № 11, с. 74-78. / Ivanova A. D. 2016. O poniatijnom apparate sovremennoj imagologii. In: *Vestnik Viatskogo gosudarstvennogo universiteta*, no. 11, s. 74-78. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatijnom-apparate-sovremennoj-imagologii/viewer> (vizitat 16.07.2023)
- Краски Ж. 2023. Краски Ж. Турция Life. Как живет Кишинев сейчас? Вкусная еда и Фэт-Фрумос. / Kraski Zh. 2023. Kraski Zh. Turciia Life. Kak zhivet Kishinev seychas? Vkusnaia eda i Fet-Frumos. <https://www.youtube.com/watch?v=yokpSh0COFq> (vizitat 12.08.2023).

На выезде. 2023. Кишинев на первый взгляд. / Na vyezde. 2023. Kishinev na pervyj vzglyad. https://www.youtube.com/watch?v=5M6cWdP_zwQ&t=30s (vizitat 13.08.2023).

Папилова Е. В. 2011. Имагология как гуманитарная дисциплина. În: Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Филологические науки, № 4, с. 31-40. / Imagologiia kak gumanitarnaia disciplina. In: Vestnik MGGU im. M. A. Sholokhova. Filologicheskie nauki, no. 4, s. 31-40. <https://cyberleninka.ru/article/n/imagologiya-kak-gumanitarnaya-distsiplina/viewer> (vizitat 08.08.2023).

Приехали! 2021. МОЛДОВА – это нельзя пропустить в путешествии! Уникальные виноградники, замки и сказочная еда! / Prie-khali! 2021. MOLDOVA – eto nel'zia propustit' v puteshestvii! Unikal'nye vinogradniki, zamki i skazochnaia eda! <https://www.youtube.com/watch?v=BYNSXjFmQYw&t=609s> (vizitat 20.08.2023)

Что знают. 2015. Что знают иностранцы о Молдове: маленькая страна с самыми большими в мире винными подвалами и самими красивыми девушками. / Chto znaiut. 2015. Chto znaiut inostrancy o Moldove: malen'kaia strana s samymi bol'shimi v mire vinnymi podvalami i samimi krasivymi devushkami. <https://www.kp.md/daily/26385/3263732/> (vizitat 17.08.2023).

Ecaterina Pihurov (Chișinău, Republica Moldova). Cercetător științific, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Екатерина Пихуров (Кишинев, Республика Молдова). Научный сотрудник, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Ekaterina Pihurov (Chisinau, Republic of Moldova). Researcher, Center of Ethnology. Institute of Cultural Heritage.

E-mail: ecaterinaoprea92@gmail.com

ORCID: 0009-0004-5465-5245

Ion DUMINICA

Realizările multidimensionale ale Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a romilor din România reliefate în ziarul „Glasul Romilor” (1934–1941) (III)*

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.12>

Rezumat

Realizările multidimensionale ale Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România reliefate în ziarul „Glasul Romilor” (1934–1941) (III)

Studiul se va focaliza pe analiza detaliată a realizărilor multidimensionale obținute de promotorii Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România reliefate în 15 publicații ale ziarului „Glasul Romilor” (1934–1941). Începând cu anul 1933, apelul la unitatea neamului (țiganilor) Romilor se face vast propagat de liderii romi („primii emancipați și readeșteptați”); acest „bliț socio-cultural” ar putea fi considerat un compartiment crucial pentru Istoria Romilor din România. La 15 noiembrie 1934, în primul număr al ziarului „Glasul Romilor”, sunt prezentate „pe înțelesul tuturor romilor” 15 obiective ale Programului Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor elaborat de liderii Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România”. În baza analizei detaliate au fost reliefate 38 de realizări multidimensionale obținute de membrii Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România” în 4 domenii: cultural, economic, social și național. Cele două domenii prioritare, în care protagoniștii Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România și-au manifestat activitatea, au fost: *cultural* (14 realizări) și *social* (10 realizări); (24/38 = 63%). Rezultatul esențial din punctul de vedere al consolidării identității etnice a romilor a fost propagarea istoriei romilor prin prisma dezvăluirii originii necunoscute a acestei comunități istorice și culturale. În perioada interbelică, liderii romi își revendică printr-o solicitare publică promovarea unui statut autohton „non-minoritar” pentru comunitatea romilor pe teritoriul României.

Cuvinte-cheie: Mișcarea de Emancipare și Redeșteptare a Romilor, ziarul „Glasul Romilor”, lideri romi, Asociația „Uniunea Generală a Romilor din România”, istoria romilor.

Резюме

Многогранные достижения Движения за освобождение и пробуждение ромов Румынии, освещенные в газете „Glasul Romilor” («Голос Ромов») (1934–1941) (III)

Исследование сосредоточено на подробном анализе многогранных достижений приверженцев Движения за освобождение и пробуждение ромов Румынии, которые были освещены в 15 публикациях газеты „Glasul Romilor” («Голос Ромов») (1934–1941). С 1933 г. призыв к единству нации ромов (цыган) широко пропагандируется их лидерами («первые свободомыслящие и пробужденные»); эту «социокультурную вспышку» можно считать ключевым этапом истории ромов в Румынии. 15 ноября 1934 г. в первом номере газеты „Glasul Romilor” были представлены «для доступного восприятия всех ромов» 15 задач, включенных в Программу Движения за освобождение и пробуждение ромов, разработанную лидерами Ассоциации «Всеобщий союз ромов Румынии». На основе

детального анализа были выделены 38 многоаспектных достижений, осуществленных представителями Ассоциации «Всеобщий союз ромов Румынии» в 4-х областях жизнедеятельности: культурной, экономической, социальной и национальной. Приверженцы Движения за освобождение и пробуждение ромов Румынии продемонстрировали свою активность в двух приоритетных областях: *культурной* (14 достижений) и *социальной* (10 достижений); (24/38 = 63%). Наиболее существенным, с точки зрения укрепления ромской этнической идентичности, было распространение знаний по истории ромов с целью раскрытия малоизвестного происхождения этого культурно-исторического сообщества. Соответственно, в межвоенный период лидеры ромов выдвинули общественный запрос на продвижение статуса коренного населения для ромского сообщества, не являющегося меньшинством на территории Румынии.

Ключевые слова: Движение за освобождение и пробуждение ромов, газета „Glasul Romilor” («Голос Ромов»), лидеры ромов, Ассоциация «Всеобщий союз ромов Румынии», история ромов.

Summary

The multidimensional achievements of the Emancipation and Reawakening Movement of the Roma in Romania covered in the newspaper “Glasul Romilor” (The Voice of the Roma) (1934–1941) (III)

The study focuses on the detailed analysis of the multidimensional achievements obtained by the promoters of the Emancipation and Reawakening Movement of Roma from Romania, which were covered in 15 issues of the newspaper “Glasul Romilor” (The Voice of the Roma) (1934–1941). Starting from 1933, the call for the unity of the Roma (gypsy) nation has been widely propagated by the “first emancipated and reawakened” Roma leaders; this „social and cultural outbreak” could be considered a crucial compartment in the History of the Roma in Romania. On November 15, 1934, in the first issue of the newspaper “Glasul Romilor”, the 15 objectives of the Roma Emancipation and Reawakening Program, developed by the leaders of the Association “General Union of Roma from Romania” were presented “for the accessible understanding of all Roma”. Based on the detailed analysis, 38 multidimensional achievements obtained by the members of the Association “General Union of Roma from Romania” in four areas of activity: cultural, economic, social and national, were highlighted. The two priority areas in which the protagonists of the Roma Emancipation and Reawakening Movement revealed their activity were: *Cultural* (14 achievements) and *Social* (10 achievements); (24/38 = 63%). The most essential result from the point of view of the strengthening of the Roma ethnic identity was the proliferation of the history of the Roma to reveal the unknown origin of this historical and cultural community. Ас-

ordingly, in the interwar period, the Roma leaders claimed through public request the promotion of a “non-minority” autochthonous status for the Roma community on the Romanian territory.

Key words: The Roma Emancipation and Reawakening Movement, the newspaper “Glasul Romilor” (The Voice of the Roma), Roma leaders, the Association “General Union of Roma in Romania”, the history of the Roma.

III. Realizările în domeniul *Social* (10)

III.1 (1934) „Duminică, 23 septembrie 1934, Congresul Romilor din județul Târnăva Mare (or. Sighișoara). Expunerea publică a 3 elemente aferente «Incluziunii Sociale a Romilor»: pentru ca romii să arate că sunt demni să stea pe aceeași treaptă socială cu concetățenii lor – aceștia trebuie să-și trimită copiii la școală, să meargă la biserică, să caute să învețe o meserie”:

„Domnul Marin I. Simion, președintele filialei Uniunii [Romilor (n. a.: I. D.)] din Craiova, într-o simțită cuvântare plină de vervă <...> îndeamnă la solidaritate și la unire, ca într-un suflet și într-un gând, neamul Romilor să poată să aducă un suflu nou de viață din care să porceadă cheazășia înfăptuirii tuturor îmbunătățirilor în starea socială, morală și spirituală. Face apel la toți Romii ca să-și trimită copiii la școală, să meargă la biserică, să caute să învețe o meserie – ca prin această activitate să se arate că Romii știu a prețui progresul și sunt demni să stea pe aceeași treaptă cu concetățenii lor. În fața perspectivelor de organizare o cale nouă se deschide, dar pentru aceasta trebuie muncă. Și neamul Rom știe să muncească” (N. A. 1934 (Glasul Romilor): 2).

III.2 (1935) „Solicitare publică de implicare plenară solidară («Apel călduros») la toți intelectualii frații romi: să nu uite că și ei au suferit sărăcia și mizeria, și să vină «cum vor putea și cum le va dicta conștiința» în ajutorul prea multor nevoiași romi, rămași în pragul iernii, fără pâine și cămin”:

„Și dacă stai puțin și te gândești, că în toate ramurile de activitate ale vieții scumpei noastre României, se găsesc foarte mulți intelectuali frați romi, care au dat și dau dovadă de multă aptitudine, pricepere și merit, în tot ceea ce le-a fost încredințat, ajungând să urce până la cele mai înalte trepte ale ierarhiei, fie ca militari, preoți, profesori, avocați, ziariști, scriitori etc. Recunoaștem că am rămas în urma tuturor popoarelor – și aceasta nu din vina noastră. Cauza? Țigani! Cuvânt de batjocură, sfidare și compromitere. Iată de ce intelectualii noștri se feresc să ne vină în ajutor și a se afișa în public ca îndrumători ai romilor. În fine, tot ce ar interesa

emanciparea acestui neam oropsit ar fi binevenit și facem apel călduros la toți intelectualii romi, să nu ne lase în părăsire și îi rugăm fierbinte să ne vie în ajutor cum vor putea și cum le va dicta conștiința. Să caute să fim ajutați, ca la rândul nostru împreună să putem ajuta. Să nu uite că și ei au suferit sărăcia și mizeria și cât de bine le era, când se pomeneau ca din senin cu ceva ajutor. Avem prea mulți nevoiași fără pâine și cămin. Ca mâine vine iarna și ne cutremurăm la calvarul ce trebuie să-l îndure acei nenorociți, care au șomat toată vara” (Președintele de vârstă (pen name) 1935: 3).

III.3 (1935) „31 decembrie 1934 (București, localul «Zolea» din Calea Rahovei): Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a vârstnicilor romi (cu prilejul Sfințelor Sărbători de Crăciun / Nașterea Domnului); 27 aprilie 1935 (București, Biserica «Curtea Veche»): Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a copiilor romi (cu prilejul Sfințelor Sărbători Pascale / Învierea Domnului)”:

„La 31 decembrie 1934, în fața localului «Zolea» din Calea Rahovei a fost un adevărat pelerinaj de romi săraci. La ora 12, au sosit reprezentanții Comitetului Central al Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România», în frunte cu Președintele general și voievodul Romilor, domnul Gheorghe Niculescu. După oficierea unui serviciu religios de către preotul Bisericii «Bărbătescu-Rahova» și sfințirea alimentelor, s-a trecut la împărțirea ajutoarelor. S-a dat celor înscriși în Asociație câte 200 kg de lemne, carne, pâine etc. Cu această ocazie, domnul Gheorghe Niculescu a demonstrat celor prezenți, că aceste ajutoare s-au dat din proprie inițiativă și cu banii din buzunarul dumisale, nefiind ajutat de nimeni, cu toate că s-au făcut apeluri la unele autorități și persoane, dar care au rămas fără răspuns.”

La 27 aprilie 1935, din inițiativa domnului Gheorghe Niculescu, împreună cu generozitatea domnului Alexandru Donescu, primarul general al mun. București, s-a înfăptuit opera de ajutorare a populației sărace de Romi din Capitală. În fața Bisericii «Curtea Veche», în Sâmbăta Paștelui, s-au împărțit ajutoare cu sandale, postav și bascuri – la un număr de peste 300 copii Romi din cele 4 sectoare ale municipiului” (Red. (pen name) 1935: 4).

III.4 (1937) „Realizările programatice ale Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România» (1934–1937): asistență medicală și juridică gratuită prestate membrilor din 40 filiale și 350 subcentre”:

„Asociația noastră are în țară 40 filiale¹ și 350 subcentre.

La dispensarul «Lupeasca» din Prelungirea Rahovei, nr. 38 (București) – domnii dr. A. Raicovician și Traian Popescu consultă zilnic (între orele 11.00–12.30) pe romii înscriși în Asociația noastră.

La maternitatea «Rahova» din Calea Rahovei, nr. 296 (București) – domnul dr. N. Zlotescu oferă asistență medicală gratuită membrilor noștri.

La sediul central al Asociației noastre din Calea Șerban Vodă, nr. 79 (București) – funcționează un Serviciu de contencios, al cărui șef este domnul avocat Ilie Diaconu, secondat de domnii avocați D. Costiniu și Davilla Ventura, care dau asistență juridică membrilor noștri” (N. A. 1937: 2).

III.5 (1939) „Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a vârstnicilor romi (cu prilejul Sfintelor Sărbători de Crăciun/Nașterea Domnului); Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a copiilor romi (cu prilejul Sfintelor Sărbători Pascale/Învieria Domnului)”:

„În fiecare an de Sfintele Sărbători ale Nașterii (Crăciunul) și Învierii Domnului (Paștele), membrii Comitetului Central al Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România», cutreieră sărăcioasele căminuri ale romilor din Capitală, alinând durerile celor nevoiași prin acordarea de ajutoare și coborând o rază de speranță, mângâiere și bucurie în bordeiele celor sortiți să poarte calvarul unei vieți pline de lipsuri și amărăciune și să lupte din greu pentru asigurarea existenței zilnice.

Și anul acesta am asistat la bucuria și mulțumirea izvorâtă din adâncul sufletelor micuților și sărmanilor fii de romi din cartierele mun. București, care au primit ajutor îmbrăcăminte și încălțăminte: șorțulețe, pantalonași, băști și sandale. Cei bătrâni și nevoiași se bucurau ca și cei mici, primind ajutorul ce le era destinat de Asociație: lemne și alimente. Vajnicul și neobositul președinte general Gh. Niculescu pune mari speranțe că va veni ziua în care toți mărinișoșii și binefăcătorii operelor de asistență își vor îndrepta privirile și către sărmanul popor rom” (Iorgu 1939: 4).

III.6 (1939) „Recapitularea realizărilor obținute («mai multe și mai îmbucurătoare») în Operele de asistență socială a membrilor Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România», susținuți *oriunde, în fața oricui și oricând*”:

„În lupta pe care o ducem, nu suntem mânați de interese personale sau de căpătuială, ci luptăm pentru nevoile, dorințele și durerile romilor, pe care îi susținem oriunde, în fața oricui și oricând. Țara noastră este România. Credința noastră este religia creștină. Marele și înțeleptul Rege Carol al II-lea

este Domnul nostru, căruia i-am jurat credință și supunere la fel cu toți supușii Săi. Deviza noastră este «Ordine, muncă, unire, pentru binele și fericirea Patriei, a noastră și a generațiilor de mâine». Având această deviză și un program bine determinat, rezultatele luptei pe care o ducem, se arată zi de zi: tot mai multe și tot mai îmbucurătoare. Am creat opere de asistență pentru membrele asociației noastre, care au primit ajutoare bănești la naștere. Am acordat ajutoare familiilor membrilor noștri decedați, indiferent de starea lor materială” (Dușan 1939: 2).

III.7 (1939) „Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a vârstnicilor romi (cu prilejul Sfintelor Sărbători de Crăciun/Nașterea Domnului); Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a copiilor romi (cu prilejul Sfintelor Sărbători Pascale/Învieria Domnului) – realizată în fața Bisericii «Curtea Veche»”:

„În cadrul unei solemnități demne de toată lauda, s-a distribuit și anul acesta în fața Bisericii «Curtea Veche» (cu hramul Sfântul Anton) din București (str. Carol I), cu prilejul Nașterii Domnului, alimente compuse din carne, pâine, mezeluri, zahăr și ceai – la un număr de peste 200 capi de familie: membrii săraci ai Asociației și membrii familiilor celor concentrați [*rezerviști antrenați în pregătiri militare* (n. a.: I. D.)].

Tot cu acelaș ritual, în ajunul Sfintei Învieri, la mai bine 60 de copii romi, s-au împărțit îmbrăcăminte și încălțăminte (șorțuri, bascuri, ciorapi, cravate și pantofi).

La ambele solemnități, după oficierea binecuvântării date de părintele paroh, dl Gheorghe Niculescu, președintele general activ al Asociației, în cuvinte pline de entuziasm relevă bucuria ce simte în aceste momente de înălțare sufletească: privind cu lacrimi în ochi cum acești oameni și femei, necăjiți se îndreaptă spre porțița bisericii cu trăistuța plină cu alimente, ducând în umilele lor locuințe belșugul Crăciunului ca tot creștinul; și urmărind cu duioșie părintească pe copilașii veseli, cu îmbrăcăminte și încălțăminte nou nouțe, care ies zgomotoși în stradă, aducând cu ciripitul lor nevinovat – veselia unui Paște primăvărat. Gh. Niculescu, emoționat amintește, că sacrificiile ce le face acum, în mod cu totul dezinteresat, pentru ridicarea acestui popor oropsit, sunt și din cauza că Domnia sa a pierdut singurul copil ce-l avea la vârsta de 18 ani și în durerea ce-l copleșește nu găsește mângâiere, liniște și pace, decât atunci când știe că a făcut o faptă demnă pentru neamul său – așa cum glăsu-

iește precepta sfintei Evanghelii: «Strângeți comori în ceruri, pe care nici furiile nu le fură, nici rugina nu le strică» și versetul din Pidalion: «Nu te bucura bogate; Că ai bani și ai palate; Căci la noapte moartea vine; Și nu iei nimic cu tine» (Radu 1940: 2).

III.8 (1940) „Recapitularea realizărilor obținute în Operele de asistență socială a membrilor Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România»”:

„Domnul A. Rucherf, director școlar din comuna Gocia (județul Timiș-Torontal), cere cărți pentru copiii romi. Asociația trimite abecedarele necesare.

La cererea noastră pentru împrumutarea romilor din comunele Geanul Mare, Tătenii de Sus, Valea Largă și Triteni (jud. Cluj), Onor. Ministerul Domeniilor comunică că nu se poate satisface cererea, din cauză că Romii au fost deja împrumutați și ulterior și-au vândut loturile [*de pământ* (n. a.: I. D.)].

La intervenția Asociației pentru romii din cartierul Iris-Cluj, care erau expuși la dărâmarea caselor lor, Onor. Primăria Cluj comunică, că până în prezent nu s-a luat nici o măsură pentru dărâmarea.

La cererea noastră a se aproba pentru îngrădirea Cimitirului Romilor din satul Pietriș-Bistrița, Onor. Prefectură Năsăud comunică, că primăria comunei Satul Nou a cedat romilor – 20 stânjani de lemne pentru îngrădirea Cimitirului, și că azi e în stare bună” (Comitetul central (pen name) 1940: 4).

III.9 (1941) „Opera de ajutorare caritabilă (binefacere) a copiilor romi (cu prilejul Sfințelor Sărbători Pascale/Învierii Domnului) – realizată în fața Bisericii «Curtea Veche»”:

„Înșiruiți în două rânduri, în fața Bisericii «Curtea Veche» din București, cei 40 copilași romi, însoțiți de mamele lor, așteaptă cu nerăbdare, sosirea Președintelui general. Te cuprinde mila privind-i cât de golași sunt, desculți, cu capetele goale, cămășuțele nu se mai țin pe ei. La orele 11.00 sosește Președintele general activ al Asociației, domnul Gheorghe Niculescu, primit cu mare bucurie de mamele și micile odrasle pentru opera samariteană ce urmează a fi împlinită. Părintele paroh dă binecuvântarea asupra îmbrăcămintei, care urmează a fi împărțită copiilor. Se începe distribuția: fiecare copil primește chiar din mâna Președintelui o pereche de ghetuțe, o pereche de ciorapi, un șorț lung cu mâneci, o cravată și o beretă. Mulțumirea și bucuria se citește pe fețele tuturor” (N. A. 1941: 3).

III.10 (1941) „Solicitare publică de implicare plenară a președinților filialelor Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România» în Opera de ajutorare solidară a «fraților lăutari», care sunt goniți de la cârciumi și bodegi, unde «aproape că

cerșesc să mai facă o cântare», din cauză «evoluției tehnicii muzicale» și «jazz-ului»”:

„*Lăutarii*. Pe lângă evoluția care mână de la spate tehnica muzicii, Radioul, plăcile de gramfon, megafonul etc., s-a mai abătut o pacoste asupra lăutarilor noștri – jazz-ul. Ți se rupe sufletul de milă, citind corespondența primită de la acești urmași a lui Barbu Lăutaru și Cristache Ciolacu. Astăzi, când scumpetea a trecut barierele, te întrebi, cum mai trăiesc acești oameni?!

Fiind goniți de la cârciumi și bodegi, unde aproape că cerșeau să facă o cântare, speranța lăutarilor mai erau nunțile. Acum cu introducerea jazz-ului, li se cere și lor saxofon, acordeon, fiind la modă. Cum aceste instrumente sunt prea scumpe pentru buzunarul lor, rămân fără cântare și cu aceasta li se spulberă și ultima nădejde ce le mai rămăsese. Rugăm pe domnii președinți ai filialelor din țară pentru a veni în ajutorul fraților noștri, lăutarii” (Anchetator (pen name) 1941: 4).

IV. Realizările în domeniul Național (8)

IV.1 (1937) „Contesarea publică a statutului de «minoritari» atribuit romilor în România – «țara unde s-au născut romii și strămoșii acestora»”:

„Nu suntem minoritari și nici nu urmărim să facem «stat în stat». România este țara noastră – țara în care ne-am născut noi și strămoșii noștri. Religia creștin ortodoxă – este credința noastră, iar marele și înțeleptul Rege Carol al II-lea este Domnul nostru, căruia i-am jurat credință și supunere pe Drapel. Treimea sfântă: Țara, Regele, Credința! Luptăm pentru nevoile, durerile și dorințele romilor, pe care le susținem oriunde și în fața oricui” (Niculescu 1937: 1).

IV.2 (1937) „Contesarea publică a «regelui țiganilor din toată lumea» care urmează să fie ales în Polonia; Asociația «Uniunea Generală a Romilor din România» nu are nici o legătură cu țiganii din alte țări – regele recunoscut al romilor din România este M.S. Carol al II-lea, iar Patria romilor este România, unde ei sunt parte componentă «non-minoritară» a populației autohtone”:

Câteva ziare au publicat, că în Polonia ar avea loc alegerea unui «rege al țiganilor din toată lumea»² și că la «încoronarea» acestuia vor lua parte delegați din toate țările. Asociația «Uniunea Generală a Romilor din România» aduce la cunoștința tuturor că nu are nici o legătură cu țiganii din alte țări, că nu recunoaște pe acest «rege al țiganilor din toată lumea» și că romii din România nu se consideră minoritari, ei fiind autohtoni. Regele nostru este M. S. Carol al II-lea, iar Patria noastră

este România” (Secretariatul General (pen name), 1937: 4).

IV.3 (1938) „Regulamentul de conduită cotidiană etno-social-civică «Ce trebuie să facă un Rom»: 14 precepte expuse public pentru îndrumarea organizatorică a membrilor Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România»”:

„Ce trebuie să facă un Rom:

1. Să nu-și ascundă originea lui de Rom și să nu-i fie rușine de neamul său³.

2. Cea mai mare grijă și cea mai sfântă datorie pe care trebuie să o aibă, e să fie înscris în Asociație, atât el, cât și toți ai lui.

3. Să ia parte la adunările care se anunță de către conducătorii lui.

4. Să nu plece urechea la spusele unora sau altora, fiindcă aceștia nu vor binele neamului.

5. Să fie cetățean demn, loial și cuminte al țării, respectând pe M. S. Regele, Familia Regală, Legile și Autoritățile Țării.

6. Să-și dea copiii la școală.

7. Să citească și să răspândească publicațiile oficiale ale Asociației.

8. Să respecte pe bătrâni, pe frații și surorile lui.

9. Să-și achite regulat obligațiile către Asociație.

10. Să asculte și să respecte pe președintele general al Asociației, Domnul Gheorghe Niculescu, care luptă fără preget pentru ridicarea romilor.

11. Să-și respecte conducătorii și să îndeplinească instrucțiunile date de aceștia.

12. Să meargă regulat la Biserică.

13. Să nu mai trăiască în concubinaj.

14. Să respecte pe reprezentanții Bisericii și ai Școlii” (N. A. 1938: 3).

IV.4 (1938) „Solicitare publică adresată organelor de conducere românești, pentru eliminarea din actele oficiale și cărțile didactice a denumirii «țigani» (care are «un sens batjocoritor și disprețuitor»), ce urmează a fi substituită cu denumirea de «Romi» (denumire «adevărată din limba sanscrită, pe care o vorbesc romii din România»):

„Acum a sosit momentul, să arătăm câteva din lucrurile care urmează a fi realizate cu acordul și sprijinul conducerii Țării, în caz că «le vor găsi bune»:

c) În toate actele oficiale și cărțile didactice să nu se mai scrie «țigani»⁴, nume ce nu ne aparține și care are un sens batjocoritor și disprețuitor, ci «Romi»⁵ – denumire adevărată, fiind cuvânt din limba sanscrită pe care o vorbim” (Radu 1938: 3).

IV.5 (1938) „Invocarea de implicare plenară a membrilor Asociației «Uniunea Generală a Romi-

lor din România» în slujba românizării romilor maghiarizați, ce urmează a fi dusă până la un bun sfârșit în colaborare și cu sprijinul «fraților Români»”:

„Trăind tot timpul sub stăpânirea maghiară, influență străină și fiind siliți să se maghiarizeze, romii ardeleni se dădeau până nu demult de cetățenie română și de naționalitate maghiară. Asociația noastră potrivit statutului său, dorind a face din ei buni cetățeni ai țării și slujitori credincioși ai M.S. Regelui și ai Patriei, a trimis în mijlocul lor delegați ai centrului. Delegații noștri au arătat că deoarece romii trăiesc pe pământul României, sunt supuși la aceleași legi și se bucură de aceleași drepturi și datorii, nu trebuie să se mai considere minoritari, căci fiind asimilați elementului românesc sunt considerați români ca cetățenie și ca naționalitate. Mare parte din romii maghiarizați ne-au înțeles, spunând că sunt de cetățenie și de naționalitate română.

Astăzi ne adresăm fraților Români: «Încurajați-ne, iubiți-ne, și vedeți în noi pe singurii cetățeni care au luat parte alături de voi, la necazurile și bucuriile acestei Țări. Veniți în mijlocul nostru ca să ne cunoașteți și să ne sprijiniți <...> în slujba românizării romilor maghiarizați, să știm s-o ducem la bun sfârșit, cu toate că ne vom lovi de ura și dușmănia minorităților»” (Stan 1938: 4).

IV.6 (1938) „Invocarea de implicare plenară a membrilor Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România» în activitățile organizatorice – pentru a face dovadă că romii sunt un popor solidar, dornic de o viață nouă și vrednic să solicite celor în drept rezolvarea justelor doleanțe, expuse public de frunțașii săi”:

„Romii din România s-au dovedit mai inteligenți ca semenii lor din alte state, căci organizându-se într-un bloc puternic, sub faldurile steagului Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România», au pornit lupta pentru redeșteptare. Având în fruntea lor pe Gheorghe Niculescu, animatorul mișcării lor, fondatorul și președintele general activ al Asociației, singurul care a avut curajul să înfrunte disprețul și ironiile cu care erau priviți semenii săi – romii din România au dovedit că «știu cine sunt și ce vor». Romii din întreaga țară trebuie să asculte cuvântul frunțașilor lor care luptă la București, căci numai așa vor progresa, lăsând urmașilor lor un drum neted spre o viață nouă și o credință” (Duțan 1938: 4).

„Prin participarea în număr cât mai mare la congresele asociației, poporul rom va putea face dovadă că e disciplinat, solidar, dornic de o viață nouă și vrednic să ceară celor în drept rezolvarea justelor doleanțe” (Albescu 1938: 4).

IV.7 (1938) „Invocarea de implicare plenară a tuturor intelectualilor țării în realizarea programului Asociației «Uniunea Generală a Romilor din România» – pentru recunoașterea drepturilor romilor ca cetățeni «non-minoritari» ai României și pentru ca poporul Rom să se ridice pe toate tărâmurile, până la adevărata valoare a calităților sale”:

„Dacă neamul nostru a putut de-a lungul veacurilor să reziste tuturor furtunilor ce s-au abătut cu furie asupra lui, aceasta se datorează țării sufletești și credinței înaintașilor noștri că vor veni și pentru neamul Rom zile mai bune. După dezrobire, cu toată lipsa de îndrumare și cu toate nevoile cu care au avut de luptat, generațiile trecute ale neamului Rom au reușit să dea din mijlocul lor oameni de seamă; însă, marea masă a rămas tot înapoiată, fiind lipsită de o îndrumare morală și materială. O altă cauză pentru care poporul nostru nu a putut să prospere constă în faptul că mulți din fiii neamului care au reușit să se ridice pe diferite trepte sociale mai înalte, și-au uitat originea, de multe ori chiar negând-o cu îndărătnicie. Neamul care totdeauna a dat dovadă de caracter sufletesc, de acte de vitejie, de iubire a țării, și-a menținut oarecum starea de primitivitate, din lipsa unui conducător.

Calea spre o viață mai bună ne-a fost deschisă în anul 1934 de către un fiu al neamului nostru, Gh. Niculescu, care fiind de origine Rom – ne înțelege durerile și luptă pe cât este posibil pentru realizarea tuturor dezideratelor noastre și recunoașterea drepturilor noastre ca cetățeni ai României, și nu ca minoritari cum eram considerați. Asociația își îndreaptă gândul către toți intelectualii țării, așteptând sprijinul lor pentru împlinirea programului ei și pentru ca poporul Rom să se ridice pe toate tărâmurile, până la adevărata valoare a calităților sale” (Anghel 1939: 2).

IV.8 (1941) „Contestarea publică a ideii «rasismului» și punerea în «balanța dreptății și a luminii» a chestiunii ce «caută țapul ispășitor în necăjiții de Romi»”:

„De câtăva vreme se vântură în presa noastră ideea «rasismului» și se caută pe această chestiune «țapul ispășitor în necăjiții de Romi». Cu toate acestea, noi care avem datoria să punem această problemă în balanța dreptății și a luminii, ne încumetăm ca și cunoscători să dăm careva lămuriri în această chestiune.

Încrucișări [*de sânge* (n. a.: I. D.) între romi cu autohtonii români nu s-a produs în decursul atâtor secole, nici 1%. Aceasta se poate constata, întrucât ei și-au păstrat tradiția lor aproape intactă și care

dovedește cu prisosință – cu toate că le era îngăduit – nu au făcut această amestecătură, nu numai cu altă rasă, dar nici de la o categorie de romi la alta. Cazuri izolate au fost, când vreun neam de boier sau negustor găseau câte o Romiță prea frumoasă... se făceau legături. Istoria însă stă martoră că din aceste împerecheri nu s-a produs nici un neajuns neamului românesc, întrucât asemenea cazuri au fost și sunt foarte rare.

Romii nu prezintă <...> nici un pericol pentru securitatea și suveranitatea poporului român. Romii n-au fost dezertori, trădători, nici spioni și acolo unde au fost puși <...> au muncit fără murmur. Că au rămas în urma progresului vremurilor, vina nu este a lor. Dacă în trecut s-ar fi ocupat cineva mai de aproape de acești oameni necăjiți, vă asigurăm că mult s-ar fi schimbat în soarta lor și astăzi nu ar mai fi vorba de «rasism»” (Niculescu 1941: 3).

Concluzii

Pe parcursul celor 8 ani de activitate (1934–1941), Asociația „Uniunea Generală a Romilor din România” a definit interesele membrilor săi reieșind din cele 15 precepte programatice, ajutându-i în măsura posibilităților să fie în „armonie cronotopică” cu provocările impuse de societatea modernistă și să le îmbunătățească nivelul de trai prin intermediul politicilor realizate în domeniile: *cultural, economic, social* și *național*. În cadrul celor 15 publicații ale ziarului „Glasul Romilor” au fost reliefate în total 38 de realizări multidimensionale ale Mișcării de Emancipare și Redezșteptare a Romilor – obținute de membrii Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România”:

14 în domeniul *Cultural* – Opera misionară de culturalizare și încreștinare a romilor nomazi prin taina Sfântului Botez și Cununii; organizarea anuală a Balului tradițional al Romilor; promovarea cunoașterii Istoriei romilor; crearea unei Biblioteci rome în sediul central al Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România” (București, Calea Șerban Vodă, nr. 79); inaugurarea unei Școli de copii romi la Timișoara etc.

6 în domeniul *Economic* – Opera de consultare/expertiză romă expusă public autorităților oficiale în soluționarea „chestiunilor țiganilor nomazi și meseriașilor romi” pentru a-i ajuta să-și exercite dreptul de a profesa meseriile și să-și câștige existența în mod cinstit; propunere expusă public către organele oficiale privind crearea unui „Birou de plasare pentru meseriașii romi”; propunere expusă public către organele oficiale privind reeducarea „bazată pe o înțelegere mai omenească” a țiganilor

nomazi în „Coloniile de muncă”; obținerea „Scutirilor fiscale” pentru lăutari, pentru ca aceștia să-și câștige existența prin „a fi liberi să cânte (prin rotație) în localurile de muzică”.

10 în domeniul *Social* – Opera de ajutorare caritabilă anuală a vârstnicilor romi cu prilejul Sfințelor Sărbători de Crăciun/Nașterea Domnului; Opera de ajutorare caritabilă anuală a copiilor romi cu prilejul Sfințelor Sărbători Pascale/Învieria Domnului; reliefaarea celor 3 elemente esențiale aferente „Incluziunii Sociale a Romilor” – pentru ca romii să arate că sunt demni să stea pe aceeași treaptă socială cu concetățenii lor, este necesar „să-și trimită copiii la școală, să meargă la biserică, să învețe o meserie”; „Asistență medicală și juridică gratuită pentru membrii Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România”.

8 în domeniul *Național* – Opera de îndrumare organizatorică a membrilor Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România” prin expunerea publică a celor 14 precepte ale Regulamentului de conduită cotidiană etno-social-civică „Ce trebuie să facă un Rom”; promovarea dezideratului recunoașterii drepturilor romilor în calitate de „Cetățeni autohtoni «non-minoritari» ai României”; propunere expusă public către organele de conducere pentru eliminarea din actele oficiale românești și cărțile didactice a denumirii „țigani” (care are un sens batjocoritor și disprețuitor), urmată de substituirea acesteia cu denumirea de „Romi” (denumire „adevărată din limba sanscrită, pe care o vorbesc romii din România”); contestarea publică a „ideii rasismului” și punerea „în balanța dreptății și a luminii” a chestiunii ce „caută țapul ispășitor în necăjiții de Romi”.

Astfel, reieșind din analiza celor 15 publicații ale ziarului „Glasul Romilor” – domeniile prioritare în care și-au manifestat activitatea protagoniștii Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România au fost: *Cultural* și *Social* (14+10 = 24/38 = **63%**). Totodată, pentru a complini tabloul multidimensional al Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România, urmează să fie studiate și sintetizate din perspectivă „internă” romă – și alte opere de îmbunătățire a situației „romilor necăjiți” (o comunitate etnică cu profil social complex de vulnerabilitate) realizate diverse paliere intersecționale ale dimensiunii umane. Elementele fragmentare ale acestor realizări multidimensionale au fost diseminate timp de 5 ani (1934–1938), prin intermediul altor 5 publicații periodice ale romilor (Duminica 2019: 126), care au devenit unul din pi-

lonii principali ai Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România interbelică: *Neamul Țigănesc*, nr. 01-03 (1934–1935); *O Rom*, nr. 01-02 (1934); *Țimpul*, nr. 24-70 (1934–1938); *Foaia poporului romesc*, nr. 01 (1935); *Țara Noastră*, nr. 01-06 (1937).

Pe de altă parte, pentru a realiza o evaluare autentică a impactului istoric / etnosocial multilateral al Mișcării de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România, necesită a fi cercetate meticolos din perspectivă „externă” publicațiile periodice interbelice românești și cele internaționale (alături de alte surse istoriografice); acestea au dedicat gradual/fragmentar spațiul lor pentru propagarea activităților realizate de reprezentanții comunității romi în perioada: 16 ianuarie 1919⁷ – 1 iunie 1942⁸. Un prim pas în acest demers de investigație istorică/etnosocială a fost realizat parțial de către cercetătorul român Petre Matei, care a coordonat elaborarea unei Culegeri de materiale factologice editate în perioada: ianuarie 1933 – aprilie 1941, ce au fost *extrase integral* din publicațiile periodice interbelice românești și *extrase fragmentar* din publicațiile periodice interbelice românești (Matei 2022).

Reieșind din materialele istoriografice valorificate în acest studiu, putem constata că la începutul anilor '30 ai secolului XX, prin implicarea pleneră și perseverentă a liderilor Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România” în Mișcarea de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România: „a fost deschis și netezit drumul spre o viață nouă mai omenească și o treaptă social-culturală mai înaltă pentru neamul Romilor (parte componentă autohtonă «non-minoritară» a cetățenilor României)”. Spre regret, odată cu declanșarea celui de-al II-lea Război Mondial procesul de emancipare social-culturală al romilor din România interbelică a fost spoliat în stadiul incipient, prin aplicarea politicilor rasiale lugubre de persecuție și exterminare a „țiganilor”, considerați un „grup asocial indezirabil”/„element disgenic” de mințile mărginite ale „școlii eugeniste”.

Note

* Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului: „Evoluția tradițiilor și procesele etnice în Republica Moldova: suport teoretic și aplicativ în promovarea valorilor etnoculturale și coeziunii sociale” / 20.80009.1606.02.

¹ Lista celor 40 filiale ale Asociației „Uniunea Generală a Romilor din România” (cu 454 subcentre și 784.793 membri) (Potra 1939: 125-126).

² a. Despre procesul de înmormântare la Varșo-

via (30.03.1937) a lui Matei Kwiek „regele tuturor familiilor de țigani din lumea întreagă”, la care au asistat „mii de țigani din mai multe țări europene” (N. A. 1937: 11); (N. A. 1937: 9); (N. A. 1937: 6).

b. Despre procesul de încoronare la Varșovia (04.07.1937) a lui Janus Kwiek „voievodul tuturor țiganilor” (Basarabeanu 1937: 8); (N. A. 1937: 18-19); (Rep. (pen name) 1937: 3); (N. A. 1937: 5).

³ Palierile contemporane (8) aferente nivelului de refracție/repulsie și respect/asumare ale „Identității Rome (originea etnică comună)/Stimei de sine Rome” (Duminica 2020: 39-40).

⁴ Semantica variabilă a cuvântului „țigan(i)” dezvăluită fragmentar în publicațiile periodice interbelice românești:

a. „De ce oare cuvântul «țigan» să fie rostit cu rușine și batjocură? În orchestrele străine numele acesta este scos cât mai mult la iveală – mulți purtându-l chiar de contrabandă, spre a-și crea o aureolă. E o greșală ca numele «țigan» să fie luat în derâdere sau șoptit cu fereală. Că defectele depășesc adeseori calitățile, vina se datorește în mare parte mijloacelor lor grele de existență. Constituind o asociație care să lupte cu tragere de inimă pentru ridicarea lor morală, acești muzicanți înnăscuți vor avea rezervată o soartă mai bună” (N. A. 1933: 14).

b. „Denumirile de «bohemien» și «gypsies» n-au în ele ceva jignitor. Însă, nu tot așa cazul este cu numele «țigani». Cuvântul acesta este de origine greacă. Cu mai multe veacuri în urmă, luase ființă în Asia Mică o sectă creștină. Membrii acestei secte li s-a spus «athingani», adică aceia de care nu trebuie să te atingi, de unde, prin o degenerare a cuvântului, a căpătat înțelesul peiorativ de «spurcați; puțin curați». Și, pe semne, din punctul de vedere al îngrijirii și curățeniei corpului, țiganii cam lăsau de dorit, denumirea de «athingani» i-a cuprins și pe dâșii. Cu vremea, secta creștină a dispărut fără urmă, numele ei a rămas însă ca denumire etnică a țiganilor. Prin urmare, «țigan» a însemnat la origine «om care nu e tocmai curat». Așa fiind, țiganii n-au oare dreptul să se socotească jigniți, văzându-se denumiți în felul acesta?” (Batzaria 1933: 1).

c. „Numele «țigan» a devenit sinonim cu «vagabond»” (N. A. 1933: 2).

d. „Recunoaștem că am rămas în urma tuturor popoarelor – și aceasta nu din vina noastră. Cauza? «Țigani!» Cuvânt de batjocură, sfidare și compromitere” (Președintele de vârstă (pen name) 1935: 3).

e. „Numele de «țigan» reamintește de originea umilită în societatea unde au pribegit strămoșii ro-

milor. Cine i-a numit «țigani», nu se știe. Se bănuiește că numele lor vine de la «cingari», numele unui popor inferior, care trăiește și astăzi în India. Aproape toate popoarele unde ei azi sălășluiesc îi numesc în limba lor «țigani»” (Red. (pen name) 1941: 2).

⁵ Semantica variabilă a cuvântului „Rom(i)” dezvăluită fragmentar în publicațiile periodice interbelice românești:

a. „Care este numele ce și-l dau ei înșiși? E un nume frumos. Țiganul în graiul său își zice «Rom», ceea ce în limba țigănească înseamnă «om», adică «om prin excelență». Însă, se prea poate ca numele de «Rom» să însemne și «roman» – nu ca origine etnică, ci ca supușenie. De pildă, și grecii se numesc între ei «romei», iar limba greacă este limba «romeică»” (Batzaria 1933: 1).

b. „Pe vremea aceea veche, în India, romilor le plăcea să trăiască în libertate, disprețuind <...> bogăția. «Rom» înseamnă în limba lor «om liber». În mijlocul naturii generoase din India, romul vâna păsări prin păduri cu arcul și prindea pește la marginea vreunui râu frumos. Asta-l mulțumea pe deplin. Strămoșii vechi ai romilor n-aveau nevoie să se gândească la ziua de mâine, căci pământul și cerul le dădea cu dărnicie azi, ce le-a dat ieri și ce era să le dea și mâine. O parte a romilor a rămas, până astăzi, cu această caracteristică sufletească, a greierului poet și cântăreț fără griji” (Mihail 1933: 6).

c. „Președintele romilor din România, Gh. Lăzurică, face un istoric al trecutului țiganilor, amintind că numele de «Romi» li s-a dat de către împărații bizantini, în sensul de «oameni cu drepturi»” (N. A. 1934: 8).

d. „În toate cercurile locale a produs o legitimă surprindere știrea, că Asociația pentru Emanciparea Țiganilor din România, condusă de cunoscutul precursor al luptei de afirmare pentru drepturile țigănești, Gh. Lăzurică, a hotărât să convoace un *Congres internațional al tuturor țiganilor din Europa*, ce urmează a se desfășura în primele zile ale lunii februarie la Cernăuți. Este vorba că la acest congres să se pună bazele unei vaste organizații țigănești interstatale, care va avea misiunea să intervină pe lângă diferitele state, unde locuiesc țigani, pentru ameliorarea sortii lor prin acordarea anumitor libertăți de ordin cultural, național. Cu acest prilej ținem să menționăm <...> că pentru cazul ținerii congresului la Cernăuți, se va propune conducătorilor mișcării țigănești, din partea cercurilor noastre naționaliste, ca țiganii să renunțe la titlul lor de «Romi», întrucât acesta produce o stăruitoare confuzie în străinătate

în ce privește distincțiunea dintre «Romi» și «Români», cu consecințe peiorative pentru «Români», care fără vină sunt supuși de a suferi grave dezagremente morale din pricina acestei confuzii (N. A. 1935: 11).

e. „Se știe de noi toți, care trăim la țară, că numele de «țigan» se dă la toți aceia care, fie din lenevie nu-și păstrează curățenia corpului, fie că din lipsă de mijloace umblă îmbrăcați zdrențaros <...>, fie când cineva este lipsit de bună creștere și bun simț, ocupându-se cu minciuni și cu tot felul de lucruri care le aduc disprețul tuturor. Deci, putem vedea din cele 3 exemple, care e rostul cuvântului «țigan» și care se dă oricărui om <...>, fie el Român, Sas, Ungur, Rom etc. Națiunea noastră a «Romilor», din cauză că a fost veșnic în criză și foame, a rămas în întuneric din toate punctele de vedere, față de celelalte naționalități, cu care a conviețuit. Criza în care se aflau «Romii» și lipsa de lumină și cultură, a fost de natură să facă, că din națiunea noastră să fie foarte mulți din cei care umblau murdari și zdrențaroși și se dedau la tot felul de minciuni și afaceri nedemne de un om, și astfel cuvântul de «țigan» a fost generalizat asupra întregii noastre națiuni. Oare nu am putea înlătura aceste defecte, de care națiunea noastră este cuprinsă? Eu spun că, da! Nimic nu-i mai ușor, ca fiecare să aibă deosebită grijă să se spele în fiecare zi cu apa pe care Dumnezeu a lăsat-o din belșug, pentru toți oamenii. Curățenia trupească, curățenia hainelor și curățenia caselor în care locuim, sunt cei 3 stâlpi ai sănătății noastre. Pe lângă aceste 3 griji, trebuie să căutăm a îndrepta și caracterul nostru. În locul minciunii, să-și facă loc adevărul și <...> cinstea. Făcând astfel, suntem siguri că și națiunea «Romilor», va câștiga un loc cât de modest în mijlocul celorlalte națiuni (Duca 1935: 3).

⁷ Leagănul procesului de emancipare social-culturală al romilor din România interbelică este localizat la Rupea, unde pe 16 ianuarie 1919 s-a desfășurat „prima adunare țigănească de care atârână soarta tristei vieți a țiganilor (romilor)”: *Adunarea județeană a țiganilor din Târnava Mare*. Delegații țiganilor (romilor) prezenți la această adunare – au formulat public 5 solicitări etnosociale către autoritățile oficiale ale statului român (reprezentate de onoratul Comitet Național Român din Sibiu): „drepturi egale; colonizarea corturilor (țiganilor nomazi); îngrijirea invalizilor și văduvelor; pământ; delegarea unui reprezentant al țiganilor (romilor) în reprezentanța comunală” (Matei 2010: 469-470).

⁸ Mișcarea de Emancipare și Redeșteptare a Romilor din România a fost spoliată la 1 iunie 1942, odată cu declanșarea procesului deportării în Transnistria a „tuturor șatrelor de țigani nomazi din întreaga țară”. În anul 1942 autoritățile române au reexaminat soluționarea „chestiunii țigănești”, în baza justificării implementării politicilor de evacuare/exterminare etapizată a acestora: pentru „țiganii de cort” era solicitată „izolarea din viața poporului românesc” și evacuarea totală a acestora „unde va în Transnistria”. Începând cu 1 iunie 1942, toți „țiganii de cort (nomazi)” au fost strânși de către jandarmeria română în capitalele de județ, de unde aveau să plece escortați pe jos sau în căruțele lor spre Transnistria; până la 2 octombrie 1942 au fost deportați în Transnistria, în total 11.441 de țigani nomazi: 2.352 de bărbați, 2.375 de femei și 6.714 copii. În perioada 1942–1944, majoritatea dintre aceștia au fost exterminați prin înfometare, umilință și viol, contaminare cu boli infecțioase, cazare în condiții de trai inumane (frig și antisaniatarie) în lagărele de concentrare (ghetourile morții) din Transnistria (Comisia 2004: 232).

Referințe bibliografice

- Albescu I. 1938. Cum se va organiza congresul general. În: *Glasul Romilor* (București), nr. 11 (8 iunie), p. 4.
- Anchetator (pen name). 1941. Anchete. În: *Glasul Romilor* (București), nr. 15 (aprilie), p. 4.
- Anghel L. 1939. Frați Romi. În: *Glasul Romilor* (București), nr. 13 (7 iunie), p. 2.
- Basarabeanu I. 1937. Un țigan din Chișinău voia să candideze la titlul de „rege al țiganilor”, la congresul din Varșovia. Însă s-a încurcat într-un proces de furt – Politica în șatră! În: *Opinia* (Iași) (1 mai), p. 8.
- Batzaria N. 1933. Cu prilejul congresului țigănesc. În: *Adevărul* (București) (5 septembrie), p. 1.
- Comisia 2004. Comisia Internațională pentru Studiul Holocaustului în România. Raport final. Iași: Polirom, p. 232.
- Comitetul 1940. Comitetul central (pen name). Mișcarea Filialelor. În: *Glasul Romilor* (București) nr. 14 (aprilie), p. 4.
- Duca N. 1935. Este cuvântul „țigan”, cuvânt de batjocură, sau nume de națiune? În: *Foaia Poporului Romesc* (Rupea), nr. 1 (21 octombrie), p. 3.
- Duminica I. 2019. Presa – unul din cei patru piloni principali ai procesului de emancipare socială a romilor din România interbelică. În: *Magazin Bibliologic*, nr. 3–4, p. 124-127.

Duminica I. 2020. Respectul față de aspectul identitar și tradițional reliefat în presa interbelică romă din România. În: Valorificarea patrimoniului etnocultural în educația tinerei generații și a societății civile. Programul și rezumatele comunicărilor Conferinței științifice internaționale. Ediția a V-a (24 noiembrie 2020). Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, p. 39-40.

Duțan V. 1938. Ce spun ziarele străine despre mișcarea romilor din România. În: Glasul Romilor (București), nr. 11 (8 iunie), p. 4.

Duțan V. 1939. Programul și înfăptuirile Asociației. În: Glasul Romilor (București), nr. 13 (7 iunie), p. 2.

Iorgu N. 1939. Opera de Ajutorare. În: Glasul Romilor (București), nr. 12 (5 aprilie), p. 4.

Matei P. 2010. Adunările țiganilor din Transilvania (I). În: Revista istorică (București), tom XXI, nr. 5–6, p. 469-470.

Matei P. 2022. Mișcarea romă din România în presa interbelică: 1933–1941. Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale.

Mihail A. 1933. Două partide țigănești în România. În preajma congresului țiganilor, s-a produs o sciziune în sânul conducătorilor. În: Dimineața (București) (7 octombrie), p. 6.

N. A. 1933. Congresul Romilor. În: Universul (București), (11 octombrie), p. 2.

N. A. 1933. Redeschetarea Țiganilor. În: Ilustrațiunea Română (București), nr. 24 (7 iunie), p. 14.

N. A. 1934. Congresul Romilor din Sighișoara. În: Glasul Romilor (București), nr. 1 (1–15 noiembrie), p. 2.

N. A. 1934. Sfințirea steagului romilor din jud. Hunedoara. În: Universul (București), (29 octombrie), p. 8.

N. A. 1935. Convocarea unui Congres internațional al Țiganilor la Cernăuți. Crearea unei organizații țigănești interstatale. În: Curentul (București), (23 ianuarie), p. 11.

N. A. 1937. Alegerea voievodului țiganilor. În: Foia Poporului (Sibiu), nr. 28 (11 iulie), p. 5.

N. A. 1937. Informațiuni. În: Glasul Romilor (București), nr. 3 (15 martie), p. 2.

N. A. 1937. Înfirmarea regelui țiganilor Matei Kwiek la Varșovia. În: Universul (București), (9 aprilie), p. 9.

N. A. 1937. Înfirmarea șefului țiganilor din Polonia. În: Curentul (București), (3 aprilie), p. 11.

N. A. 1937. La 25 iunie are loc la Varșovia alegerea unui nou rege al țiganilor. Candidează șeful

unui trib din România. În: Realitatea Ilustrată (București), nr. 543 (16 iunie), p.18-19.

N. A. 1937. O ceremonie originală. În: Opinia (Iași), (11 aprilie), p. 6.

N. A. 1938. Ce trebuie să facă un rom. În: Glasul Romilor (București), nr. 9–10 (21 aprilie), p. 3.

N. A. 1941. Ajutoarele. În: Glasul Romilor (București), nr. 15 (aprilie), p. 3.

Niculescu Gh. 1937. Crezul nostru. În: Glasul Romilor (București), nr. 3 (15 martie), p. 1.

Niculescu Gh. 1941. Rasismul și Romii. În: Glasul Romilor (București), nr. 15 (aprilie), p. 3.

Potra G. 1939. Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România. București: Fundația Regele Carol I, p. 125-126.

Președinte 1935. Președinte de vârstă (pen name). Altădată și acum. În: Glasul Romilor (București), nr. 2 (august), p. 3.

Radu N. 1938. Ce solicităm. În: Glasul Romilor (București), nr. 11 (8 iunie), p. 3.

Radu R. 1940. Ajutoarele distribuite de Sfintele Paști și Crăciun, familiilor și copiilor romi din Capitală, pe anul 1939. În: Glasul Romilor (București), nr. 14 (aprilie), p. 2.

Red. (pen name). 1935. Opera de ajutorare. În: Glasul Romilor (București), nr. 2 (august), p. 4.

Red. (pen name). 1941. Din istoricul romilor. În: Glasul Romilor (București), nr. 15 (aprilie), p. 2.

Rep. (pen name). 1937. Când opereta devine realitate. Duminică, spoitorul Janus Kwiek a fost uns voievod al țiganilor. În: Dimineața (București), 9 iulie, p. 3.

Secretariatul 1937. Secretariatul General (pen name). Informațiuni. În: Glasul Romilor (București), nr. 4 (1 mai), p. 4.

Stan V. 1938. Romi ardeleni. În: Glasul Romilor (București), nr. 11 (8 iunie), p. 4.

Ion Duminica (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în politologie, conferențiar, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Ион Думиника (Кишинев, Республика Молдова). Доктор политологии, конференциар, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Ion Duminica (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in Political Sciences, Research Associate Professor, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: johny_sunday@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5896-6850

Valdemar KALININ

A study of how Prince and the Gypsy King preserved the traditions and habits of the Gypsies (Roma) in the Polish-Lithuanian Commonwealth (XVIII century)

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.13>

Rezumat

Păstrarea tradițiilor și obiceiurilor țiganilor (romilor) prin unirea Prințului și Regelui Țiganului în Commonwealth-ul Polono-Lituanian (sec. XVIII)

Acest articol include reflecțiile asupra diferitelor reminiscențe orale ale evenimentelor descrise în schița „Academia urșilor în grija regilor romi”¹, care a avut loc între anii 1778–1795 în fostul Commonwealth polono-lituanian, pe teritoriul pământurilor care aparțineau regilor Radziwill, Belarus. Aceasta a făcut parte din cooperarea foarte uimitoare dintre Prințul Karol Radziwill (Panie Kochanku) și regele local țigan (rom) Yan Martinkevich din Mir și Nieswiz, parțial în Smorgon (Belarus), care a fost benefică foarte mult comunității țiganilor (romilor). Anume această colaborare a contribuit la păstrarea tradițiilor și obiceiurilor țiganilor (romilor). Articolul descrie tradițiile și obiceiurile comunităților de țigani care se aflau pe teritoriul ținutului regal al familiei Radziwill. Pentru prima dată sunt descrise tehnicile medicinei populare tradiționale, care era în slujba vindecătorilor și vrăciuitorilor. Sunt dezvăluite câteva tehnici de ghicire țigănească folosite de ghicitorii țigani în sistemul ghicitului tradițional. Sunt descrise grupurile sociale înregistrate în rândul comunității tradiționale de țigani din această perioadă. Este descrisă trecerea comunităților de țigani care se aflau sub stăpânirea prințului și a regelui țiganului în Commonwealth-ul polono-lituanian (sec. al XVIII-lea) sub stăpânirea Ecaterinei a II-a. S-a menționat rolul Prințesei Basia în atragerea copiilor romi la școală, precum și în formarea lor ca ucenici.

Cuvinte-cheie: tradiții și obiceiuri ale țiganilor, sec. al XVIII-lea, Commonwealth polono-lituanian, uniunea regelui țiganilor și a prințului Radziwill.

Резюме

Сохранение традиций и обычаев цыган (ромов) через союз князя и цыганского короля в Речи Посполитой (XVIII век)

Данная статья включает в себя размышления о различных устных воспоминаниях о событиях, описанных в статье «Медвежья академия на попечении цыганских королей»¹, которые происходили в 1778–1795 гг. на территории бывшей Речи Посполитой, на королевских землях Радзивиллов в Белоруссии. Это было частью удивительного сотрудничества между князем Каролом Радзивиллом (Пание Кочанку) и местным цыганским (ромским) королем Яном Мартинкевичем в Мире и Несвиже, частично в Сморгони (Белоруссия), которое принесло большую пользу цыганской (ромской) общине. Именно это сотрудничество способствовало сохранению традиций и обычаев цыган (ромов). В статье описаны традиции и обычаи цыганских общин, которые располагались

на территории королевской земли Радзивиллов. Впервые представлены приемы народной медицины, которая состояла на службе знахарей и целителей. Раскрыты некоторые приемы традиционного цыганского гадания, используемые цыганками-гадалками. В статье отражены сведения о социальных группах, зафиксированных в среде традиционной цыганской общины; описан переход цыганских общин, находившихся под властью князя и цыганского короля в Речи Посполитой (XVIII в.), под власть Екатерины II. Раскрыта роль княгини Баси в привлечении цыганских детей к школьному образованию, а также к обучению их в подмастерьях.

Ключевые слова: традиции и обычаи цыган, XVIII в., Речь Посполитая, союз цыганского короля и князя Радзивилла.

Summary

A study of how Prince and the Gypsy King preserved the traditions and habits of the Gypsies (Roma) in the Polish-Lithuanian Commonwealth (XVIIIth century)

This article includes our reflection on different oral reminiscences of the events, described in the article “The Bear’s Academy in the Care of the Romani Kings”¹ which took place between 1778–1795 in the former Polish-Lithuanian Commonwealth, in the territory of the Radziwill lands, Belarus. This was part of the very amazing cooperation between the Prince Karol Radziwill (Panie Kochanku) and the local Gypsy (Romani) King Yan Martinkevich in Mir and Nieswiz, partially in Smorgon (Belarus), which greatly benefited the Gypsy (Romani) Community. Namely, this collaboration contributed to preserving the traditions and customs of the Gypsies (Roma). The article describes the traditions and customs of the gypsy communities that were located on the territory of the royal land of the Radziwills. For the first time, the techniques of traditional medicine, which was in the service of healers and healers witch-doctors, are described. Some gypsy fortune-telling techniques used by gypsy fortune-tellers in traditional fortune-telling are revealed. The social groups recorded among the traditional gypsy community are described. The transition of the Gypsy communities that were under the rule of the prince and the Gypsy king in the Polish-Lithuanian Commonwealth (XVIIIth century) to the rule of Catherine II is described. The role of Princess Basia in attracting Roma children to school, as well as training them as apprentices.

Key-words: traditions and customs of the gypsies, 18th century, Polish-Lithuanian Commonwealth, union of the gypsy king and prince Radzwill.

Yakubo and *Radvilo* cooperated very beneficially on Gypsy power, features, and problems, de-

spite the completely different mentality: the leader of the nomadic people and the highest aristocrat. The Gypsies looked at *Yakubo* as their brother, not the king, but *Radvilo* as the highest official before them. *Radvilo* felt extraordinary respect for *Yakubo* and he joined with him with all his heart.

Radvilo was one of the few people who believed in the subtle psychology, freedom-loving nature and mind of his chosen one. He was not mistaken: the sharp mind of *Yakubo* grasped everything in a flash and understood every movement in the face of his patron and often said: "I so appreciate your kindness '*Pane Kohanku* (Beloved Sir)', worthy of your noble soul. May God us grant that we continue to be bound by our honour to each other"².

But it was very difficult for *Yakubo* to manage his fellow tribesmen: he was, first of all, a gypsy king, who had to take into account the history of gypsies in Poland and its neighbours, take into account the behaviour and morality of both settled and nomadic gypsies, their special, emotional background of their culture: expressive and explosive acts – (for example, a sudden quarrel over a trifle by the Gypsy trainer and an escape from the Bear Academy during classes, when they abandoned bear training; or if the music touched his heart so that he started to dance, at which he and his the bewildered bear calmed down), rely on the age-old traditions of his people, for whom fortune-telling, prediction, mystical actions; the skill and dexterity of the profitable sale or exchange of horses lived in the minds of the nomadic people and were a source of food and income for the gypsy family, where the woman was the main breadwinner according to Gypsy customs.

On the lands of *Radvilo*, many gypsies told fortunes on cards and water, prepared drugs, knowing perfectly well medicinal herbs, as well as intoxicating plants in order to receive a reward for the service of divination. As a rule, they used wild rosemary, sage; boiled dried blueberries. Gypsy women passed on this knowledge from generation to generation. Then medicine was poorly developed, there were few pharmacies; besides, the people were very god-fearing, sometimes superstitious about relationships with nature, their psyche, the other world and the sky. It seemed to them that the gods live in heaven, and the angels accompany the chosen person all their lives: from childbirth, growing up and marriage; in relations with family and neighbours, connections with the animal world; they (especially women) often got help from people whom they considered sorcerers or clairvoyants.

Some Gypsy women, whose relatives worked at the Bear's Academy, also played a role here: some women divined, treated with herbs, predicted, 'bewitched' at the request, but they never cast curses on order.

A wild rosemary was in great demand: therefore, Gypsy fortune tellers organized the collection of plants by children in the swamps and swampy places. Various solutions were made from it: decoctions and infusions for bone diseases, inflammation, colds; in the treatment of any form of tuberculosis.

In addition, the fortune-tellers themselves drank strong solutions in order to be clairvoyant and 'penetrate the thoughts' of another person; to cast out evil spirits that interfered with the 'action' of fortune-tellers and their healing effect on the patient; strong solutions of wild rosemary, as it were, armed them with courage and determination, cheered up and worked hard.

Drinking a strong rosemary solution improved hearing and vision: hunters went to fortune-tellers before their campaign and, as a rule, used rosemary with sage.

The sage was also known to healers of the gypsy communities of the PLC: healers prepared infusions from it, which they recommended to their visitors and clients, sometimes to acquaintances: from infirmity and numbness in the vessels, for slowing down the process of baldness, relieve stress and 'boredom', oppression.

It was also drunk by trainers, guide bears, and added to honey drinks for clubfooted 'students'.

People the Commonwealth believed that if the gypsies spoke an incomprehensible language, then they could read other people's thoughts, perceived the world around them better and deeper.

Guessing the future, love / revenge for passion on the side, the inevitable desire to 'enchant' someone, 'bewitch' someone's heart, cast a curse – was the most common help at the hands of Gypsy fortune-tellers who we are not related by ties of kinship with some employees of the Bear's academy. Some non-Gypsy (*gadzhe*) just made a guess, and also including the Gypsies themselves for this it was enough once. As a rule, people with serious life difficulties and troubles rushed to hear from the fortune-telling specialists. They were obsessed with the impulse to untie the knot of problems immediately.

"Fortune-telling came true, the cards did not lie", people often exclaimed.

Another type of prediction was divination, div-

ination on the water: simple one (with the help of poured water in a vessel) and extensive (with a natural source of water and using the information which they read from the foliage of an oak-tree). There was a different approach here: the healer tried to find out what kind of shock happened to a person, what illness the client had, whether it was a personal internal discord, disorders, or whether an intervention of the evil spirit bearer took place. It was important for the soothsayer to determine temperament, learning background and habits. Out of all this it was necessary to form a practical approach which was the most helpful. Often clients of the fortune-tellers were asked to describe the colour of their memories to work out and assess a full-fledged judgment about the upbringing.

According to the beliefs of old Gypsies, which have come down to them from the depths of centuries, in the sources of water like: in seas, lakes, rivers and swamps, a conductor of communication with Life and Death was embedded, which, as it were, looking at them with its eyes and giving signals with their chosen one who believes in the Almighty, prays to Him and then it does receive a revelation, like a humble child who questions Him³. During their stay by the water, the fortune-tellers offered to close their clients' eyes and 'seek' the Almighty, then after a sincere conversation they lead their wards on to a chosen place under an oak-prophetic tree, sat down for further dialogue, and listened, as the rustling of foliage in the oak-tree also carried a message.

These fortune-telling mediums usually invited their customers towards the evening for fellowship, when in the gloomy light shaggy clouds floated across the sky, driven by the breeze. According to the premonition of the same soothsayers, they sometimes received insight from these floating clouds, as if in response to a request from a soothsayer. These messages from above were especially significant in spring and autumn during the full moon.

Such predictions as mentioned were in demand: they were sedentary women familiar with palmistry and herbal treatment.

Often there were no changes for the better... people got angry and sometimes even curses were shouted to fortune-tellers, and sometimes they demanded the return of rewards.

These grievances reached *Radvilo*, who ordered *Yakubo* to deal with the intruding parties. Firstly, *Yakubo* tried to console them, and secondly, one

of his relatives went to the 'offended' to calm her down. *Yakubo* said: "I feel sorry for you, but what can I do? Well, then take the money back"⁴, but nobody took the money.

'Victims' were most often of two categories: sentimental-naive – they used to say, the fortune-teller would arrange everything; or adventurous – ambitious ones – to win someone's heart at any cost.

Radvilo posed an unimaginably difficult task to *Yakubo*: the Gypsy king had to convince and persuade the offended side not to have a grudge against fortune-tellers and not to claim the return of the reward. Sometimes *Yakubo* sent his sister *Mura* (Berry), who knew very well how to sincerely win over and she was able to *speak* so sympathetically with the 'disappointed customer' that soon both were moved to tears.

In addition, as it turned out at times, avid fortune-tellers who had been practicing their craft for a long time with cards sometimes ended their clairvoyance career depressingly, and sometimes tragically their lives. They complained that they dreamed of devils; they often heard the voices of some unclean spirits urging them to make an oath with them.

The saga of the Gypsy community advised these unfortunate people to immediately stop divination and reported to *Yakubo* and he sometimes to *Radvilo*. Weak former fortune-tellers were taken to the hospital because their families could not look after them, because of their aggressive attitude even towards their children.

In connection with fortune-telling other worries grew up before *Yakubo*: nomadic Gypsies usually disappeared after bad predictions, having asked for a good reward for 'performing' divination; and later the wrath of the lucky ones also extended to the settled community ruled by *Yakubo*: as he pitied in his heart, *he also* allowed nomadic Gypsies to appear in Smorgon, even in the vicinity of the Bear's academy by saying: 'let them work for a piece of bread' but he had big troubles because of this. The gypsies of the community, ruled by *Yakubo*, paid a tax for divination to the budget of the Academy and they lived more prosperously, and those who additionally also worked at the Academy or in the administration of *Radvilo* were much richer than the nomadic Gypsies. This was *Yakubo's* attitude, but *Radvilo* and Gypsy communities in Mir and Nesvizh rebelled against *Yakubo's* lenience for nomadic Gypsies: they demanded to expel them if they did not pay anything: neither in favour of Bear's acad-

emy, nor into the local treasury.

Bears tamers (trainers) after returning from their tours in Europe, in addition to money, also brought books and records about divination by the hand 'chirromancy', which they gave to their wives and relatives. Traditional fortune-tellers began to arm themselves with new, more scientific knowledge, especially in hand predictions: *divining of fate* and determining the character of a person by drawing lines and tubercles on the palms of the hand. Envious people appeared: the wives of tamers and handlers of clubfoot 'artists' turned out to be the best prophets, while traditional fortune-tellers using cards had fewer clients. Some of them accompanied their husbands with bears on tours of Europe, leaving their children in the care of their grandparents; they watched the clairvoyants there and learned their craft, and some of them chalked it up and told fortunes there: as a rule, in the German lands ('Germans' in the *Romanes* (Gypsy) language 'Sasy'), Prussia, Austria, and even 'Schweitz'⁵: most of Gypsies of the Commonwealth still spoke German, and some could communicate well and even told fortunes in this language.

Yakubo's second problem was to keep his Gypsies away from all traditional marginal practices when selling and buying horses at fairs or holiday markets. These tricks in deals, young men acquired from their parents and communication with their community by the age of 15–16, when they were strengthened in their minds that sales and purchases of horses – this is also accepted as a craft with a risk like a card game.

In the end, *Yakubo* forbade the representatives of the Bear's academy to sell and buy horses in Smorgon, and for women to tell fortunes at fairs and markets.

In the mind of *Yakubo* there was a struggle between the established Gypsy approach and new thoughts born from communication with *Radvilo* and relations with the nobles around him.

Radvilo demanded from *Yakubo* to adhere to the gentry practice in these deals and trade in horses, and this was difficult. Firstly, all the Gypsies and communities ruled by *Yakubo* were with him in the family bond. Secondly, this contradicted their mentality: Gypsies lost their honour if, during a deal with a 'Gadzho' (non-Gypsy) he, a connoisseur of horses, lost or gave way. Thirdly, non-Gypsies ('gadzhe'), whenever they missed or lost something, they often reproached the Gypsies for some kind of fraud and complained about it to *Radvilo*.

Individual Gypsy rebels threatened *Yakubo* even with physical violence. Although he was brave, honest, and fair and always had the support of most old Gypsies. Therefore, there were no mass rebellion against *Radvilo's* alliance with *Yakubo*; *Radvilo*, who had his own militia, never raised it against the Gypsies in his possessions, although sometimes the office of *Batsia* (Parent) *Yakubo* was threatened by the 'rebels', it was basically a riot of nomadic Gypsies.

It is appropriate to emphasize the peculiarities of the Gypsy mentality: 'I was born by the will of God free from the violence of some kings and other people's 'Gadzhe's' norms. My traditions, habits and manners also came to me from the depths of centuries of my dear ancestors, who were wise and free from violence and 'Gadzhe's' rules of life.

In our society there were no kings and servants, I respect you, my neighbour and brother, *Batsia* (Parent), *Yakube*, however, I have my own head on my shoulders and leadership from the Almighty, but I want to do according to my own mind. What you have decided, with Mr. *Radvilo*, does not always suit me, although the craft with bears is in our hearts.

I might be doing bad things, performing bad deeds in the eyes of these 'gadzhe' and *Radvilo* but I am not guilty of violating my Gypsy honour (*romanipen*) and my traditions. God is my judge, who created us Gypsies. I answer to him, the Almighty One, if I am a sinner before Him, if I have crossed the limits of the permissible, then will You punish me! Well, our *Yakubo* was also made a king over us by 'Gadzhe', who does not understand us. Our temperament and customs are different: we have modelled our will for centuries, we are all brothers and sisters, but they are divided into masters and serfs. Yes, and everyone and their books teach their 'Gadzhe' behavior: we are peaceful people, but they kill each other, dreaming of conquering, capturing more, as if everything what belongs to them, they might take to the next world? They build palaces with gold, while we usually shiver with cold in winter in tents. In the summer, in the heat, mosquitoes bite us, but fierce animals spare us: we are also children of nature.

Your art is vicious: you marvel glorify the dominance of the body over the spirit: the spirit, after all, is our leading force. Pictures with naked women only provoke people, their morality is a shameful occupation for Gypsies, the attitude is wrong. Many works and heroes of your art tempt a person,

especially an unbalanced one, call him to look for something beyond his own abilities and opportunities that God has given him; he wants to step over this bar, the measure (this is also the Gypsy word 'measure' – 'scale of moderation') of his self-esteem. Ultimately, these attempts prevail to become more important, thoroughly shake his spirit and, the actions taken by him, lead to the collapse of the soul, even death, either of themselves or those who were close to them: after all, the "campaign" through the measure can be carried out only at the expense of other people: their spiritual balance and moral health; and the subsequent arrival of a Darkness. In addition, a person begins to feel that he no longer needs God.

And without God, we are nothing and nobody: then we are dumb animals, and we only are in the power of the elements, of darkness.

I don't want to be like them at all, I'm not afraid of what I said.

My God, give me another chance to be better in Your eyes.

But We thank God for any moment of our difficult Gypsy fate"⁶. In the description of the literature about the Bear's Academy, everything sounds almost perfect: the bears studied and danced, amusing the audience: everything seemed to be smoothly arranged, as if according to military regulations (my suggestion is V. K.).

A tangible problem in the activities of the Academy was the educational element: to quickly teach the bears not to quarrel over food and refreshments, to correct their needs at a certain time and place. The bears often got angry at their 'teachers', sometimes they attacked them but they were armed with whips or sticks. Gypsy trainers were especially bad at training food skills: the bears squabbled, the teachers were very nervous and beat their 'students' with an iron stick, sometimes severely, until the Jewish hero *Itska* appeared in Smorgon from Ukraine: charming and tall, possessing great strength: he easily fought a bear, wrapping his right hand with a special leather bandage with metal needles.

The communities around and on the lands of *Radvilo* began to separate and formed different social groups at the time of the collapse of the Republic of Poland in 1795 and the transition under the code of laws of the Russian Empire:

a) working Gypsies: 'bear trainers' and those engaged in other craft or business; their women proved to be the most successful fortune-tellers;

b) close to the local Catholic church, as a rule,

former Calvinists, some families from mixed marriages, living from employment in the administration of the Bear's Academy, and other services of *Yakubo* or *Radvilo*; they rejected any divination or forecasting of the future as an ungodly occupation;

c) partially settled Gypsies, as a rule, engaged only in horses, and their women by any kind of divination;

d) separate families, continuing to live in the forests during the warm season, and sometimes partially moving within the possessions of the Radziwills, Zenovichs, Aginskis (we assume that between them there could have been some kind of agreement); they earned a living sometimes by being hired to work in the fields, some of the women begging;

e) a small group of 'sausage makers' (*goèngire* < *goj* (sausage) – in *Romanes*, the Gypsy language) which consisted of some Gypsies who were in prison, as well as those, who did not return debts or did not pay taxes regularly. They hunted in any way, not even disdaining petty theft.

It was incredibly difficult for *Yakubo* to regulate the life of such a versatile Commonwealth society for 17 years (1778–1795) until the fall of the once mighty Commonwealth and the arrival of the 'Bigs' (a 'big' is figurative word for a 'Russian') along with a word 'xalado' (soldier, guard), under the dominion of the powerful monarch Catherine II. She immediately demonstrated her power by sending daring bearded Cossacks with impressive red stripes along the new border to intimidate new subjects: Russian tsars were proud of the loyalty of their Cossacks in suppressing uprisings.

There was another person who was also deeply involved in life and whose contribution was significant to the Gypsy Community in Mir, Nieswicz and Smorgon. And this was quite a unique, half-Gypsy [Romani] woman, *Basia*, who was related through her mother to the Gypsy king, *Yakubo* Martinkevich. She was also considered a prophetess and was brought up mainly by her Polish father and his relatives who were ardent Catholics, therefore she spent some years at the Covent boarding school, because she harassed them with questions about God and Divinity. After school she took a few apprenticeships and tried to help young Gypsy girls to master a profession. When she became a young lady, she was approached many times by young men to marry her, but she always refused on the grounds that a marriage would distance her from God.

When Prince Karol Radziwill (*Radvilo*) ap-

pointed her distant relative on the Gypsy side, Yan Martinkevich (*Yakubo*), a local Gypsy king, she left her convent to come to Mir and Nieswierz and was very helpful in bringing Gypsy children to school and apprenticeships.

She used to be called by *Radvilo* and gave him a moral support whenever he was in trouble or alarmed. She also was a caregiver for her aging Polish father who had no other children except her and was rather wealthy. By the way, her father fell in love with *Basia's* mother and asked her parents for permission to marry the young Gypsy lady: she was 17 while her fiancé was 43. After a while both sides agreed on this marriage: the Polish family and the local Gypsy community. *Basia's* mother gave a birth to *Basia* and became a very charming hostess at the Grabinki estate. Unfortunately, she died young when *Basia* was 5–6 years old. As we know *Basia* was mainly raised by her Polish father and his relatives who decided to send her to a Covent boarding school as the girl was very religious. She spent much time in prayers and fasting; she had visions from time to time, sometimes in color, which she cordially shared with the Gypsy and non-Gypsy (*Gadzhe*) people, to whom it was somehow relevant to. Some people around her considered her a saint. She also alerted some Gypsy people: ‘You should be less aware of the municipal court, than of God’s court. Nobody cares for you except our Lord’.

It was impossible to notice anything Gypsy in *Basia's* appearance: grey hair, blue eyes, and fair skin which she must have inherited from her Polish father. *Basia* was casual in appearance: she was small with a long aquiline nose; she was also short-sighted.

She spoke quite a few languages and was very intelligent. Most of her time she spent on reading the Bible and attending Gypsy families.

Basia was one of those noble-hearted people who try and are ashamed to assume bad things in another person. She lived, as it were, in an ideal world, and in case of failures, she blamed herself first.

Basia was struggling with the Bear’s Academy policy on treating bears while teaching them: some of the tamers beat the bears severely who didn’t cope with their trainers’ instructions. She took pity on these cute big animals and asked the staff to release them from chains. After a prayer *Basia* would enter the enclosure where ‘students’ were assembled and spoke nicely to them in a soft voice. Bears turned calm and some of them whined pitifully as

if they missed their life in wild at freedom without chains.

She was very resentful and discouraged Gypsy women to tell fortunes and she was skeptical about the icons with different saints except one: Saint Mary, holding the child, Jesus. We do not know when these protestant ideas came to her mind. She was also very unsympathetic about the oral Gypsy customary code [*Romanipen/Romani shtama*] and shared it with other people on the points: the Gypsies’ choosiness to cheat on non-Gypsy people without a feeling of a guilt, fortune-telling, and early marriages; she even resorted to intervening on these matters. She also added: ‘There is no special God for Gypsies who allows to cheat. God’s requirements should be met by each nation’.

In general, what is your Gypsy nobility and honor at the expense of other people ‘*gadzhe*’? There is no soul in all this, and there is no heart either. What, on the whole, then is Gypsy choosiness and luck in your life, if there is no universal virtue, but only for Gypsies? This is against God! There is no happiness without God!

Basia understood that the main feature of Gypsies which interfered with their development was their lack of patience. Her advice was firm: ‘A Gypsy person, must try hard to keep his/her temper in your fist before evil overpowers you. You can’t master any trade or profession: you drop out of your training in the middle as you are not patient enough properly. Close your eyes and wait patiently for the responds from the Lord, then pray for your needs. We can be closer to Him only through our painful humbleness and patience!’

Basia sharply spoke about the continuing practice of indulgences in the Catholic Church: she argued that governorship in the form of priesthood is not necessary; a priest can only help in joint prayer to God for the remission of sin.

Basia, was critical of the dogma of the Trinity: she spoke with a challenge: ‘How is the spirit of God, the Holy Spirit, the Spirit of the Lord, can be equal and is equivalent to Jehovah, the Creator of ‘heaven and earth’, God (Yahweh / YHV; Elohim)?’⁷.

She also spoke even more radically: ‘We are all related, children of God. It is revealed to us in our minds when we contemplate the light or admire the horizon, how keenly we feel the presence of Someone Existing, we call Him God. He is inaccessible to our physical organs: only in the spirit we experience a meeting with Him. When we do good and

wish good things to people; there is nothing surprising here: we physically do not feel and cannot explain, what is love... it is that spiritual essence through which we encroach kinship with God”.

Such reflections of *Basia* delighted some of the surrounding people, but most of them were in fear: “this is heresy, for which you will have to answer?!⁸”.

Her protestant ideas threatened Catholic clergymen and they started to challenge her and instigated other people to deal with her... like burning her house as a heretic woman. *Basia* was brave and used to come out to talk to her accusers, but her former denouncers retreated in disbelief. There were rumors about improper behavior of the local Catholic pastor *Dominic* at that time in relation to girls and young women. It went so bad that the females started to refuse to go to *Dominic* for making a confession. It reached *Radvilo*'s ears, but he did not take any measures.

“I will spread the truth you hide, *Panie Kochanku!* I was sent by God to expose the unrighteous clergy. I am ready to climb a high tree and speak loudly about it”.

“*Basia*, where is God's forgiveness applicable to you as well? Who gave you the right and authority to judge *Dominic*? Where is your good nature? What, can't you forgive? You yourself often carry some kind of nonsense, heresy to people?”⁹

In a due time, the Catholic clergymen of that area excommunicated her from fellowship; therefore, *Basia* started inviting people with any background for a fellowship to her house: they fasted, prayed, and saw visions. Occasionally she prophesied. *Basia*'s doctrine was simple: one must fast to the extreme if you want to see a vision or reply from God. You should plant trees and flowers as it is the image of the God's Garden (Paradise). She went further and used to state that people do not need clergymen: they are allowed to pray to God directly. These charges made the local priests horrified against *Basia* and they complained to *Radvilo* and *Jakubo* about her performance. One might say that the whole Catholic society rebelled against her heretical views excluding her loyal supporters who still supported her freethinker point of view.

Meanwhile, *Basia* established a good relationship with the local Orthodox church who attracted her with a better treatment of Gypsies with her pro-Protestant Christian approaches. Nevertheless, in a due time the Orthodox priest forbade *Basia* to

turn up at the Orthodox church. More and more non-Romani people [*Gadzhe*] around Mir and Nieswirz turned to avoiding meeting and talking to her; Gypsies endured her with a hidden wariness while majority of Jews continued to communicate with her as usual. One day *Radvilo* with *Yakubo* summoned her to *Radvilo*'s palace and asked her to stop disseminating her ‘heretic views’: otherwise, they pointed out that she would have to leave the Vilnius Province. *Basia* resorted to sharing with them her pro-Protestant points on the Bible and the role of its clergymen which ended in *Radvilo*'s motion to the door with his hand.

Basia did not expect such a denouncement, whatever she thought about it. In these moments of the breakage of their tense communication, a thunderstorm broke out and heavy rain pounded on the windows. Silence fell. These three people seemed to be dumbfounded. Then *Basia* began to pray quietly... silence again.

After a while *Basia* raised her head with a kind tender glance and looked round *Radvilo* and *Yakubo*: “God. Forgive me and you both, as I judged *Dominic*. Nevertheless, I absolutely love you, my brothers. Stay with God!”

It was clear that *Basia* did not lose heart: she was just about to utter something... Then suddenly *Radvilo* said: “Forgive me, *Basia*. I see that you are tired, forgive me, I can be so harsh, I am a person of a restless spirit... Would you like some tea, or something to refresh yourself with? I'll order now”.

“Food? *Basia* asked doubtfully.

“First you kicked me out, and then you offer to ‘refresh me’. Do you want to heal my heart wound with your treat?”

No thanks!

My truths remain in force for every nation: work hard, endure, hope and pray¹⁰.

I'm leaving anyway¹¹.

Then she stood up and stepped through the door into the dark night.

There were rumors that *Basia* sold her estate, which she inherited from her Polish father and emigrated to either France or Switzerland for good! The other sources said that she went to Russia and married a regimental priest who was a widower and blissfully raised his children.

Notes

¹ See the work in this context: The Bear's Academy in the Care of the Romani Kings. In: Salvagardarea și conservarea digitală a patrimoniului etnografic

din Republica Moldova. Materialele Conferinței Științifice Naționale (Chișinău, 13 decembrie 2022). Coordonator Ion Duminica. Chișinău: S.n. (Notograf Prim), 2023, p.179-240.

² This is a Romani way of greeting other people with respect (Oral Romani Customary Code).

³ Now the hypothesis is widespread that water has a memory.

⁴ An ordinary Romani person in conversation with a non-Romani companion.

⁵ The name in the Gypsy language [Romanes] for Switzerland.

⁶ An author's personal reflection on the situation: never beat the disobedient toe – footed 'student' but twisted the offender's ear until his angry roar turned into a plaintive whining for mercy. Then Itska gave these 'corrected animals': donuts or dried fish, rarely berries and they were allowed to rest.

⁷ The author's reflections based on the experience of the BRMS (Baltic Romani Missionary Society, registered in London, nr. 119, 15.03.2015), page 13,14.

⁸ This and other quoted sentences contain personal meditations and reflection by the author bases on the Baltic Romani Bible which he translated and published in 2014, in Minsk, Belarus by PRINT-CORP.

⁹ Reflecting and interpreting the direct meaning of the verses from the Bible: Matthew's Gospel about forgiveness, chapter 6: 14-15.

¹⁰ Reflecting the direct meaning of the verse from the Bible: 1 Corinthians 4:12.

¹¹ This and other quoted sentences contain personal meditations and reflection by the author bases on the Baltic Romani Bible which he translated and published in 2014, in Minsk, Belarus by PRINT-CORP.

Valdemar Kalinin (Londra, Marea Britanie).
Doctor Honoris în Educație, cercetător privat.

Вальдемар Калинин (Лондон, Великобритания). Почетный доктор педагогики, частный исследователь.

Valdemar Kalinin (London, United Kingdom).
Honorary Doctor of Education, Private researcher.

E-mail: kalinivaldemar@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-7473-6550

Irina IJBOLDINA

Reflectarea literară a valorilor familiale tradiționale ale familiei ruse din Moldova (secolele XIX–XXI)

<https://doi.org/10.52603/rec.2023.34.14>

Rezumat

Reflectarea literară a valorilor familiale tradiționale ale familiei ruse din Moldova (secolele XIX–XXI)

Teoria axiologică a culturii, spre deosebire de multe alte abordări culturologice, ne permite să observăm cultura din interior. Sarcina noastră este de a reconstitui valorile familiale ale unei familii specific rusești în perspectiva istorică a secolelor XIX–XXI în condițiile unei Moldove diversificate din punct de vedere etnic, tipizate în imaginile literaturii artistice din perioada respectivă. Tema familiei este una dintre principalele subiecte atât în literatura mondială, cât și în cea rusă, care a creat un model artistic al familiei pe parcursul întregii perioade. Studiul valorilor familiale ale populației rusești în baza materialelor din proza artistică a scriitorilor autohtoni din Republica Moldova și România permite construcția unor imagini tipologice ale familiei amplasate în spațiul urban și oferă posibilitatea de a identifica trăsăturile naționale și regionale ale transformării instituției familiei. Seria reprezentativă de materiale artistice alese ca bază de cercetare demonstrează influența asupra valorilor familiale a unor factori precum apartenența națională, religia, familia, obiceiurile și tradițiile culturale naționale, care impun o anumită amprentă asupra sistemului de viziuni umane. Studiarea problemelor date în baza exemplurilor din literatura artistică prezentate permite aprofundarea cunoștințelor despre starea actuală a institutului familiei în Republica Moldova.

Cuvinte-cheie: valorile familiale, familia rusă din Moldova, modelul familiei, literatura artistică.

Резюме

Литературное отражение традиционных семейных ценностей русской семьи в Молдове (XIX–XXI вв.)

Аксиологическое учение о культуре, в отличие от множества иных теоретических подходов к ней, позволяет наблюдать культуру как бы изнутри. Наша задача – проследить семейные ценности русской семьи в исторической перспективе XIX–XXI вв. в условиях этнически многообразной Молдовы, типизированные в образах художественной литературы соответствующего периода. Тема семьи является одной из ведущих как в мировой, так и в русской литературе, создававшей на всем протяжении своего существования художественную модель семьи. Исследование семейных ценностей русского населения на материалах художественной прозы местных писателей Молдовы и Румынии позволяет конструировать типологические образы семьи, помещенной в городское пространство, и предоставляет возможность выявления национально-региональных особенностей трансформации института семьи. Выбранный в качестве исследовательской базы репрезентативный ряд художественных материалов демонстри-

рует влияние на семейные ценности таких факторов, как национальная принадлежность, вероисповедание, семейные, национальные культурные обычаи и традиции, которые накладывают определенный отпечаток на систему взглядов человека. Исследование данной проблематики на представленных примерах художественной литературы позволяет углубить представление о современном состоянии института семьи в Молдове.

Ключевые слова: семейные ценности, русская семья в Молдове, модель семьи, художественная литература.

Summary

Literary reflection of traditional family values of the Russian family from Moldova (XIX–XXI centuries)

The axiological doctrine of culture, unlike many other theoretical approaches, allows us to observe culture from the inside. Our task is to trace the family values of a specifically Russian family in the historical perspective of the 19th–21st centuries in the conditions of ethnically diversified Moldova and typified in the images of fiction of the corresponding period. The theme of the family is one of the leading themes in both world and Russian literature, which has created an artistic model of the family throughout the entire period. The study of family values of the Russian population, based on the materials of fiction by local writers from Moldova and Romania, allows us to construct typological images of a family located in the urban space and provides the opportunity to identify the national and regional features of the transformation of the family institution. The representative range of artistic materials, chosen as a research base, demonstrates the influence on family values of such factors as nationality, religion, family, national cultural customs and traditions, which leave a certain imprint on a person's belief system. The study of this issue, using the presented examples of fiction, allows us to deepen our understanding of the current state of the family institution in Moldova.

Key words: family values, Russian family in Moldova, family model, fiction literature.

Благословляю я, грешный, и поучаю, и наставляю, и вразумляю единственного сына своего и его жену, и детей их, и домочадцев – следовать христианским законам, жить с чистой совестью и по правде, в вере соблюдая волю Божию и заповеди его, а себя утверждая в страхе Божьем и в праведном житии, жену наставляя и домочадцев своих не понуждением, не битьем, не тяжкою работой, а словно детей, что всегда в покое, одеты и сыты, и в теплом доме, и всегда в порядке.

«Домострой», XVI в.

Mai mulți cercetători au remarcat că în secolul al XIX-lea identitatea etnoculturală a Basarabiei, unde populația era formată din moldoveni (români), dar și din velicoruși (ruși), maloruși (ucraineni), tătari, evrei, armeni, bulgari, germani, francezi, greci, polonezi, sârbi etc., era caracterizată printr-o varietate etnică, rușii constituind preponderent populația urbană, iar nobilimea și funcționăria din Chișinău era formată în mare parte din ruși (sau de reprezentanți ai altor etnii, rusificați) (Абакумова-Забунова 2006: 229). Anume astfel de familii de nobili și funcționari ruși sunt descrise în povestirile scriitoarei basarabene Olga Nacco (1840–1919).

Olga Nacco (numele de fată Gurtsova), o nobilă rusă venită să trăiască în Basarabia împreună cu soțul ei de etnie moldovenească, este o scriitoare, care a exploatat genuri mici de proză. Coloritul tradițional și diversitatea identității etnoculturale basarabene au fost pentru ea principalele surse de inspirație. Temele dominante ale operei sale sunt descrieri ale vieții basarabene din secolul al XIX-lea, viața socială și familială a moldovenilor, bulgarilor, evreilor și rușilor. Din perspectiva genurilor literare, operele O. Nacco aparțin povestirilor morale și descriptive (etologice), unde se manifestă un principiu special de descriere a oamenilor și a circumstanțelor, ca, de exemplu, în povestirea «Радость Зины»¹ (din ciclul «Рождественские рассказы»), în care sunt prezentate imagini din viața unei familii de moșieri basarabeni. În această mică povestire edificatoare despre Crăciun, O. Nacco a înfățișat universul unei familii rusești, aparținând clasei superioare, în care adulții și copiii se iubesc și se prețuiesc reciproc în conformitate cu canoanele moralei creștine. Dintr-o perspectivă etologică, folosind imagini-personaje liniare, O. Nacco a prezentat rolul relațiilor familiale dintre părinți și copii, așa cum ar trebui să fie în varianta ideală a unei familii rusești tradiționale. Subiectul tipizează viața moșierilor din Basarabia țaristă, care, de regulă, transferau pentru vremea iernii întreaga familie în casele lor din oraș.

La fel au procedat și eroii povestirii, moșierii Sumin, în casa cărora se desfășoară acțiunea. În povestirea «Радость Зины» de O. Nacco, evenimentele se desfășoară la un bal de Crăciun pentru copii (!): un brad în ziua de Crăciun la moșierii basarabeni Sumin, care în timp de iarnă s-au mutat la oraș. Balul costumat al copiilor era în toi și în plină splendoare. Până la douăzeci de copii se agitău și dansau în jurul uriașului brad de Crăciun, care fusese deja stins, dar încă împodobit. Toți copiii erau foarte vioi. Doar singura Zinocica, gazda balului,

unica fiică a familiei Sumin, privea totul în jur și toată lumea cu destulă indiferență. Ea are doar nouă ani. Se ocupă de micii oaspeți, dansează cu ei, dar face toate acestea din datorie, fără nici un sentiment de bucurie. Mama iubitoare o urmărește cu îngrijorare și vorbește despre ea cu unchiul ei, un bătrânel, un medic, cu care stă pe o canapea mică într-un colț al sălii. Conform tradițiilor familiilor nobile rusești din secolul al XIX-lea, de Crăciun se obișnuia să se organizeze petreceri speciale pentru copii, pentru care era rezervată „sala” principală a casei. Copiii erau principalii participanți la sărbătoare, în timp ce părinții, ceilalți membri ai familiei și toate rudele, care se adunau de obicei în această zi, îi priveau pe copii dintr-o parte.

Dar numai cei mai bogați și mai rafinați membri ai înaltei societăți puteau să organizeze un bal pentru copii cu toate atributele sale obligatorii. Astfel, balul pentru copii al familiei Sumin a fost organizat în conformitate cu toate canoanele protocolului serios al balurilor: *Anna Ivanovna nu a avut timp să răspundă, deoarece maestrul a dat semnalul de cadril, iar marchizul pudrat, în costumul Ludovic al XIV-lea, a atras-o în dans.* De remarcat, „balul”, ca fenomen, este un element important al culturii estetice a Rusiei țariste. Cultura balului a inclus o varietate de aspecte semnificative ale vieții nobilimii rusești. „Răsfățarea nelimitată”, cu care era înconjurată fiica moșierilor Sumin, îl alarmează pe bătrânul doctor – unchiul stăpânei, care se plânge că astfel își vor nenoroci fiica: *Este adevărat că este singura voastră supraviețuitoare, că este un copil slab și bolnăvicios, că este un mic fenomen în istețimea ei, toate acestea sunt adevărate – eu însumi simt o extraordinară simpatie pentru acest copil, dar totuși nu este rezonabil să-i inoculezi prematur otrava societății pentru toate bucuriile vieții*².

Unchiul o sfătuiește pe nepoată să schimbe radical stilul de viață al fiicei sale și, cel mai important, așa cum s-a obișnuit întotdeauna în familiile rusești, să urmeze morala creștină: *să înceteze să mai păcătuiască împotriva celei de-a doua porunci, făcându-și un idol din această fată.* Zina, o fetiță de 9 ani, cu o față palidă, bolnăvicioasă și ochi mari și negri, este în centrul atenției tuturor. Ea este în centrul atenției rudelor și oaspeților, care o copleșesc cu jucării, iar bona se învârte cu compasiune în jurul ei. Bătrâna, la fel ca și medicul, nu încurajează excesul unor astfel de „răsfățuri” ale copilului: *Doamne! Câți bani risipiți! Oricum nu are nici o plăcere cu jucăriile astea, nu știi unde să le mai pun!* În camera Zinei erau patru dulapuri de sticlă

pline cu jucării: *ce nu mai era în aceste dulapuri! Un întreg magazin de jucării, o întreagă bibliotecă pentru copii! Era și mobilă scumpă pentru copii, pe care stăteau trei păpuși uriașe, aproape la fel de înalte ca Zina, și multe alte jucării mari. În plus, încă de anul trecut avea propria ei ieșire: un cabriolet elegant, câțiva ponei vii și un băiat vizituu³.*

Mai mult, aflăm că Zina a avut profesori în locul unei guvernante, care în mod tradițional i se cuvenea unei fete din cercul ei, lucru de asemenea nemaivăzut și excesiv chiar și pentru o familie basarabeană atât de bogată. Acest subiect a fost rezolvat în conformitate cu canoanele genului. Bătrânul doctor, în scop edificator, i-a spus Zinei o poveste amară despre fata muncitoare și blândă Varea și despre frații ei – niște copii săraci a căror soartă grea s-a sfârșit într-un orfelinat. Situația dificilă a „nefericiților orfani” a determinat-o pe Zina să-și schimbe atitudinea față de viață. Ea a decis să îi ajute pe orfani cu jucării și lucruri și a simțit bucuria în susținerea și compasiunea pentru alții: Zina s-a bucurat de o fericire nemaîntâlnită în viața ei – bucuria celorlalți, singura dintre toate bucuriile pământești care nu lasă niciun regret sau amărăciune în memoria unei persoane.

Eroii O. Nacco apar, în primul rând, ca protagoniști ai unor calități stabile, crescuți și încurajați de un anumit mod de viață, de cotidianul și de moravurile unui sau altui mediu: de moșier sau burghez (ca, de exemplu, în povestirile: «Любовь или сострадание», cu subtitlul «Истинное происшествие офицерской семьи»⁴. «Не в бровь, а в глаз» (expresie idiomatice rusă, însemnând *foarte precis, exact*), introducând cititorul în lumea micilor funcționari⁵. Modelul familiei descrise în povestirile O. Nacco este atât de tradițional, ca și cum ar fi inspirat de „Domostroy”. Conform acestui text din secolul al XVI-lea, familia era un organism unitar: soțul – furnizorul și protectorul, muncea și asigura hrana, soția gestiona gospodăria, iar copiii se supuneau părinților necondiționat chiar și atunci când deveneau maturi. Scriitoarea, ca și cum ar fi ilustrat cartea, care dicta respectarea valorilor tradiționale, de origine rusă, ale instituției familiei⁶.

În perioada interbelică, organizarea dezvoltării etnodemografice a instituției familiale a populației rusești se schimbă complet, ceea ce se reflectă în imaginea de ansamblu atât în structura instituției familiale și a sistemului de relații de căsătorie, cât și la nivelul familiei individuale sau al individului. În perioada țaristă, populația rusă era compusă predominant din birocrație, ofițeri și nobilime. Reformele

din Basarabia au schimbat radical componența administrativ-funcționărească a populației. Trecerea gestiunii de birou în limba română și rezultatele reformei agrare au schimbat radical tabloul etnic al activităților de muncă. S-a schimbat raportul dintre populația locală urbană și rurală rusă. Din punct de vedere istoric, populația rusă din Basarabia era concentrată în principal în orașe. În perioada interbelică a avut loc o reconfigurare etnică semnificativă în ceea ce privește repartizarea forței de muncă a populației. Dacă în perioada țaristă rușii erau o populație predominant urbană, în 1930 deja 2/3 din ruși erau angajați în agricultură (Скворцова 2009: 132).

În anii 1920, populația rusă din Basarabia, aflată în mijlocul colapsului imperiilor și al prăbușirii grandioase a unei ordini mondiale, a cunoscut un declin radical al statutului său social. Această schimbare de statut social a avut un impact corespunzător asupra condițiilor de formare a climatului sociopsihologic al familiei: spațiul comunicativ și relațiile din interiorul familiei, creșterea și educarea copiilor, precum și natura conflictelor din cadrul familiei. În plus, în anii 1920 situația din spațiul sociocultural al Basarabiei a fost particularizată de prezența unui număr mare de refugiați ruși. Cei mai mulți dintre ei se aflau într-o situație dificilă, ceea ce a sporit simțitor fondul cultural general, dar, ocupați de lupta zilnică pentru supraviețuire, aproape că erau excluși din viața publică. Această situație este ilustrată în proza scriitorilor români⁷, martori oculari ai acestei perioade epice și tragice din istorie. Astfel, de exemplu, Mihail Sadoveanu (1880–1961), un remarcabil romancier român și un extraordinar ziarist și povestitor, într-un ciclu de nuvele despre o călătorie pe „Drumuri basarabene” (1922), descrie familia unei nobile ruse, madame Panina, și casa ei ospitalieră. Povestirea „Un Prinț” este o ilustrare plină de culori a microcosmosului tragic al unei familii de nobili basarabeni aflați într-o ruptură a timpului. Mihail Sadoveanu ne oferă o ocazie unică de a intra în această lume.

Subiectul se desfășoară la „hotarul nistrean al Basarabiei”, în or. Soroca, în vara anului 1919: încă nu demult s-a decis unirea Basarabiei cu România, armata română e cantonată la Nistru, încă este înainte formalizarea juridică a acestui act – ratificarea unirii, urmată, un an mai târziu, de recunoașterea mondială (1920). Dar deocamdată, „societatea rusă basarabeană” a încremenit în „nedumerire și tristețe” (Sadoveanu 1992: 40). Sadoveanu remarcă, că încă recent „personagiile zilei” ruși: „fruntași ai zi-

selor comunale și județene”, ofițeri din garnizoană și „câteva măriri decăzute ale Imperiului”, sunt „rămași în aer” după „cumplita furtună a anului 1917” (Sadoveanu 1992: 40). Ei au încremenit în senzația propriei catastrofe: ne având posibilitatea să treacă de cealaltă parte a Nistrului, „unde s-ar găsi pe un țarm al morții”, dar de asemenea pierduți de această parte, „străini de români și de limba lor”, „se zbat ca niște umbre chineze între două întunericuri, în ultimele răsfrângerii ale unui incendiu (Sadoveanu 1992: 40). Sadoveanu descrie o casă particulară pe Nistru, aflată în proprietatea doamnei Panina. Casa este utilizată și ca un restaurant cu pensiune: „Sub umbră de viță de vie acățătoare, pe un fel de larg cerdac, cu fețe de un alb strălucitor și cu servicii scînteietoare. ...Totul e curat, prietenos, discret” (Sadoveanu 1992: 39). Un personaj de remarcă este chelnerul, cu un aer ce-i aduce asemănare cu filosoful francez Brillat-Savari. Acest tânăr, foarte subtil, care-și exercită meseria cu o „oarecare condescendență”, fumează țigara și „dă mîna cu clienții, schimbă cu ei vorbe amicale”. Precum se adeverește, „e un absolvent al studiilor juridice universitare”. Stăpâna frumoasei case și a livezii îngrijite, care din timp în timp apare printre oaspeți – *madame Panina* – o doamnă frumoasă și înaltă cu „ochi extraordinari, migdalați, mari și languroși”, a aparținut cândva înaltei societăți. „Își vedea moșia în gabrioleță elegantă, trăia într-un palat, își împărțea viața între sezonul de băi și petrecerile de iarnă”. După revoluție, familia sa s-a ruinat complet: „Revoluția a stricat totul. A rămas văduvă, cu copiii de educat, cu greutăți chinuitoare, în vremurile acestea de scumpetie sălbatică, de tulburări, de nesiguranță. Dar îndată după venirea armatei române „și-a pus șorț alb de gospodină și a ieșit în piață să cumpere carne și zarzavaturi, ca să gătească o masă bună pentru cîțiva cunoscuți”. De atunci ea întreține pe terasa casei sale un restaurant de familie confortabil, pentru vizitatorii constanți, din „naufrației Imperiului”, cu prânzuri uimitor de luxoase și cu o atmosferă plăcută dar discret-simandicoase. În organizarea divertismentului pentru oaspeți, stăpâna era asistată de membrii familiei: doi copii, ce cântau române pentru vizitatori, și mama vârstnică, care-i acompania la pian. Casa doamnei Panina – un adevărat colțișor de rai, dar cu o atmosferă plină de un tragism ascuns. Sadoveanu descrie cu măiestrie anumită, cândva însemnată, parte a societății ruse, în momentul căderii vertiginoase a statutului său social: societate rusă, aflată într-o deplină debusolare, social dezintegrată, marginalizată

și lipsită de coeziune socială (Ijboldina 2021: 45-58). „Stau la mese și mesuțe cîteva din personagiile zemstvei comunale și județene, un ofițer, care și-a făcut stagiul în garnizoană, și cîteva măriri decăzute ale Imperiului. Aceștia din urmă păstrează încă un aer de nedumerire și de tristețe. Este o societate de oameni, aruncați la „tărâmul morții” de cumplita furtună a anului 1917. „Îi vezi la grădina publică cu un pahar de bere dinainte, vorbind, comentînd, făcînd conjecturi, și-nsfîrșit încercînd a grăi în limba băștinașilor... Unul a fost ispravnic, altul președinte de zemstvă. Nu le-a mai rămas nimic din aureola fireturilor și a pajurilor imperiale: sînt niște bieți naufragiați; se zbat ca niște umbre chineze între două întunericuri, în ultimele răsfrîngerii ale unui incendiu. În pașnica umbră de la madame Panina, oameni de azi, oameni de ieri stau liniștiți în după-amiaza înabușitoare, și absolventul jurist trece printre toți, cu țigara în colțul gurii, împărțind bunătățile pregătite subt ochii cei mari și melancolici ai stăpînei” (Sadoveanu 1992: 40). Deosebit de clar debusolarea socială se manifestă în descrierea meniului cu adevărat rusec al mesei de prânz: „Pentru cine nu știe, e necesar să spun că o masă, după moda rusească, la nobila noastră amfitrionă, cuprinde două părți: zacusca și masa propriu-zisă. Zacusca e o gustare, un aperitiv. Domnul jurist așează delicat dinainte-ți unt, brînzeturi, mezeluri, măslin, sardine și batog ș-o sticlă de rachiu în care plutesc fire lungi și încîlcite de coajă de portocală... Guști din toate aceste felurite bunătăți și bei nu numai un păhărel de rachiu foarte tare, – ci un număr de păhărele, care mie mi s-a părut cam arbitrar. Interesant este că toți din juru-mi, de fiecare dată, au acru că beau primul păhărel, așa privesc licoarea c-un fel de mirare și se firitisesc unul pe altul cu gravitate... După o lungă și copioasă zacuscă, – domnul cu țigara în colțul gurii aduce sticle de vin alb și negru, vase cu gheață, alte tacîmuri de argint, farfurii de porțelan, și anunță meniul c-o voce mișcată. E tot ce face mai bun și mai delicat madame Panina... In adevăr, de la supă cu pateuri fine pînă la înghețată, întregul prînz pare o protestare împotriva lipsei și o revanșă împotriva bucătăriei democratice, în mare cinste după anii teribili” (Sadoveanu 1992: 40). Pe fundalul acestui ospăț apare chipul fantomatic al familiei nobile ruse, familia doamnei Panina, un chip al trecutului. „Toată lumea e mulțumită; toate privirile se întorc cu recunoștință spre sanctuarul nobilei reprezentante a zilelor de ieri. O cucoană bătrînă deschide o pianină și cîntă, întovărășită de vioara unui tînăr profesionist, cîteva bucăți din timpurile

burgheziei. Recunosc, între altele, un vals de Ivanovici... într-o pauză, intră în cerdac și doi copii ai gazdei: Mișa gimnazist tinerele, cu botforași lustruiți și tunică strânsă-n centură, – și-o mărunțică barișnia, puișor de femeie blondă, albă, vapoasă și zîmbitoare... Amîndoi trec pe la piano – și cîntă cîteva dulci și pătrunzătoare melodii din vremurile fericite. Subt degetele lor notele au un accent de adevăr și de tragic. Oaspeții privesc adînc mișcați și tăcuți pe acești copii ai dezastrului, pe cînd madame Panina o gîcesc – își șterge lacrimile alături, în umbra unei odăiți...” (Sadoveanu 1992: 41).

Valorile familiale, obiceiurile, tradițiile și morala s-au transformat sub influența mentalității istorice. Relațiile copil-părinte și cele conjugale, formate în „epoca țaristă” și sub influența mentalității rusești, s-au păstrat în Basarabia în această perioadă politică, apoi s-au nivelat treptat și s-au năruit în perioada ulterioară – interbelică. Acest lucru este clar vizibil în singurul roman al lui Gheorghe Bevilconi «Последний лишний человек» („Ultimul om de prisos”)⁸, scris în limba rusă. „Romanul”, al cărui cadru nu este limitat de autor, este o operă literară foarte complexă din punctul de vedere al genului, care reflectă întreaga viață sau cea mai importantă și interesantă epocă din viața unui individ, a unei familii, a unei clase de oameni, a unei întregi societăți.

Narațiunea prezintă o cronică de familie în genul eseului, care se caracterizează printr-un moment filosofic, publicistic și o manieră liberă de a povesti, reflectând retrospectiv, printre altele, viața unei familii basarabene. Valorile, obiceiurile, tradițiile și moravurile unei familii caracteristice aparte (o familie de „naționalitate basarabească”, adică a moldovenilor rusificați), care trăiește în tradițiile unei familii nobile, patriarhale rusești, dar cu specific etnic moldovenesc. Până la sfârșitul perioadei interbelice, în anii 1930, trebuie precizat că populația rusă din Basarabia a fost asimilată treptat într-o singură comunitate socioculturală românească în mediul local (Basarabia). Acest lucru afectează în mod direct particularitățile de dezvoltare a institutului familiei. Familia rusă este atrasă spre modelul familiei tradiționale românești, datorită unității legăturilor sociale, definite de modul de viață, de sistemul comun de valori și idealuri, de necesități și interese⁹.

În perioada sovietică, modul tradițional de viață familială, care a dominat în familia rusă din Moldova atât în perioada țaristă (după modelul familiei mari tradiționale rusești), cât și în perioada inter-

belică (după modelul familiei tradiționale românești), a fost înlocuit cu un alt tip, cu așa-numitul mod „contemporan” de viață familială¹⁰. În perioada postbelică, conceptul de familie rusă și sovietică s-au apropiat, practic contopindu-se. Familia rusă coincide astfel cu idealul sovietic al familiei. Cercetătorii identifică cele mai caracteristice trăsături socioetnice ale instituției familiei în RSSM. Principala trăsătură distinctivă a instituției familiei rusești în RSSM a fost stabilitatea relațiilor familiale. Potrivit rezultatelor Recensământului Populației din 1970 (Vol. 2, p. 266), RSS Moldovenească se remarcă prin cele mai mari rate de căsătorie din URSS.

În perioada sovietică a apărut o imagine generală a căsătoriilor moldovenești și rusești, între care practic nu existau diferențe semnificative. În RSSM, în această perioadă au fost dezvoltate și introduse în mod activ noi norme și valori morale, care le-au înlocuit pe cele anterioare. A avut loc o devalorizare a normelor morale, a valorilor tradiționale, care puteau fi ignorate în raport cu „dușmanii”, „cei străini ideologic”, chiar dacă erau membri ai familiei. Familia trebuia să fie adaptată la sarcinile statului totalitar. Adesea, narațiunile ideologice care transpuneau principalele valori ale familiei sovietice erau impregnate de formalism și propagandă¹¹. Toate acestea reflectau problemele crescânde din sfera socioculturală. În mod special, acest tablou, astfel constituit, este dezvăluit în textele de ficțiune. În opinia noastră, operele femeilor romanciere reflectă lumea valorilor familiale ale familiei rusești (sovietice) în modul cel mai sugestiv. Acest lucru poate fi confirmat în mod explicit de exemplul romanului «Полынь – вдовья трава» (1964) al scriitoarei ruse Lidia Mișcenko (1924–1975)¹², care reflectă o imagine a relațiilor extraconjugale ale președintelui de colhoz Cosma Josan cu medicul veterinar, văduva Olga Morozova, care iese în afara tiparului „ideologiei familiei sovietice”. Pentru cititorul contemporan, detașat de formalismul epocii sovietice, tocmai nerespectarea acestui principiu fundamental în romanul «Полынь – вдовья трава» constituie un tablou axiologic, ca urmare, conform legilor silogismelor consecutive, însăși construcția situației și a sistemului de imagini este compromisă, contrazicând, în acest caz particular, criteriile elementare, obligatorii pentru modelul sau pur și simplu pentru structura artei realiste (Ijboldina 2022: 77-79).

Același lucru este valabil și în lumea artistică a eroinelor din romanul «Развод» (1980) al Lidiei Latieva, care trăiesc la Chișinău, în epoca „socialis-

mului dezvoltat”, toate coliziunile lor fiind legate de problemele morale și etice ale familiei. Romanul descrie ocupațiile casnice zilnice ale femeilor emancipate moderne prin intermediul istoriilor vieții a trei cupluri diferite. Sunt schițate detaliile efemere ale destinului lor. Istoriile foarte personale, în care relațiile de familie depășesc valorile familiale conservatoare, tradiționale. După cum scria eminentul scriitor și critic literar Constantin Șișcan¹³, această literatură este valoroasă pentru că este o excepție de la fluxul general al literaturii sovietice (care, după cum știm, confirmă regula): „Problemele familiale și casnice, relațiile de gen, în perioada sovietică au fost exilate din cărți. Se pretindea că nu aveam «sex», dragostea «ilicită» (față de un bărbat sau o femeie căsătorită) era respinsă. Ceea ce i s-a permis lui L. Tolstoi («Анна Каренина»), А. Островски («Гроза»), sau М. Шолохов («Тихий Дон») nu era de salutat în operele scriitorilor contemporani. Iubirea „ilicită”, care nu era încurajată nici în perioada țaristă, în condițiile realității sovietice a căpătat chiar o anumită nuanță de iubire interzisă, adică genul de iubire care era inevitabil pedepsită („excludere din partid” și alte sancțiuni). Scriitorul nu mai era publicat, cenzura îi radia numele din toate edițiile” (Шишкан 2010: 93-94). Cu toate acestea, trebuie remarcat faptul că universul artistic al prozei feminine din RSSM privind sistemul valorilor familiale se situează în sfera sistemului tradițional al valorilor familiale (atât rusești, cât și moldovenești) în cadrul „familiei contemporane”.

La etapa actuală de dezvoltare a instituției familiei pe durata existenței statului independent al Republicii Moldova (din 1991), în special în ultimele decenii, politica familială a suferit schimbări semnificative. Dezvoltarea sistemului de valori familiale în societatea moldovenească a suferit metamorfoze notabile. La sfârșitul secolului XX – începutul secolului XXI au avut loc schimbări obiective în sfera căsătoriei și a familiei, care au afectat întreaga „comunitate occidentală”. Au apărut noi structuri familiale, au fost redistribuite accentele în îndeplinirea funcțiilor sociale și individuale de către comunitatea familială. Are loc un proces de transformare a societății în ansamblu într-o nouă calitate socioculturală. A avut loc o tranziție de la un tip de societate la altul. În contextul tendințelor general europene, Republica Moldova se dezvoltă în cadrul societății de tip postindustrial. Transformările care au avut loc în 1990 au dus la schimbări demografice fundamentale. Din cauza proceselor de migrație intensă, populația Republicii Moldova a scăzut. În special

a scăzut numărul populației rusești (de 1,7 ori). O diminuare atât de vizibilă a fost determinată de migrațiile acestora în afara țării, de procesele de transformare etnică, când unii ruși, în special în familiile mixte din punct de vedere național, și-au schimbat identitatea etnică, precum și de procesele de depopulare (Остапенко, Субботина 2011: 61-71).

Unii cercetători remarcă faptul că, „comportamentul demografic” al rușilor din Republica Moldova diferă semnificativ de comportamentul lor în condițiile fostei RSSM. Instituția familială a populației rusești din orașe funcționează, în principal, în făgașul tradițiilor societății moderne moldovenești, datorită numărului mai mare de căsătorii interetnice, în principal cu moldoveni. Mai mult, tinerii ruși din căsătoriile mixte au dorința de a alege naționalitatea non-rusă pentru copiii lor, ceea ce demonstrează prezența unei atitudini de asimilare naturală.

Cu toate acestea, la nivel axiologic, literatura rusă contemporană din Republica Moldova prezintă principalele trăsături etice ale familiei rusești, orientările sale morale formate de-a lungul secolelor anterioare. Este vorba de păstrarea valorilor familiale tradiționale (de bază) ale familiei rusești, atitudinea respectuoasă față de patrie, fidelitatea față de strămoși, condiționarea religioasă. Toate aceste aspecte sunt bine vizibile în câmpul artistic al scriitorilor ruse contemporani Tatiana Voloșina-Orlova¹⁴. Pentru a aprecia pe deplin universul artistic al Tatiane Orlova, este nevoie de un cititor format, care să înțeleagă contextul în care există personajele povestirilor sale, o înțelegere a mediului etnosocial care s-a dezvoltat în spațiul urban din Republica Moldova de-a lungul mai multor generații. Tramele povestirilor conțin schițe morale, care denotă tendințele relațiilor de familie, în spatele cărora se pot citi particularitățile și problemele socioeconomice și etnodemografice actuale ale Republicii Moldova: inegalitatea socială, scăderea intensității căsătoriilor, răspândirea uniunilor consensuale, instabilitatea căsătoriilor etc. Iată, de exemplu, cum valorile familiei sunt dezvăluite prin problematizarea relațiilor de familie în povestirile-schițe.

– Problema relației „mamă-fiu” și a dezechilibrului social în povestea «Адам» (Волошина-Орлова 2017: 9). Mama își crește singură fiul în condiții sociale dificile, trăiește doar pentru el, nemaivând soț. Iar fiul s-a născut aproape prin miracol, dacă nu ar fi fost vorba de suma de bani pe care a trebuit să o lase într-o clinică scumpă. Și-a numit fiul după străbunicul ei, Adam. L-a crescut singură și a visat că va deveni inginer ca bunicul său. Dar

Adam, de îndată ce a împlinit 18 ani, s-a dus să studieze pentru a fi bucătar și și-a schimbat numele pe care-l ura.

– Problema relațiilor „mamă-fică”. Tema eternă a contradicției între generații în povestea «Жареный август» (Волошина-Орлова 2017:102). Insuperabil de pustiit și de singuratic a devenit spațiul de viață al Laurei, când fiica ei, Ivina, s-a îndepărtat de ea. „Relația cu fiica ei nu decurgea bine încă din copilărie. Ivina simțea că mama ei o presează, punând-o să facă lucruri absolut imposibile”. Mama nu-și înțelegea fiica, o considera capricioasă, nesuferită, indiferentă. Fiica ura educația severă a mamei sale, vocea ei aspră, cicăleala ei constantă. Dar când au început să trăiască separat, amândouă s-au trezit cufundate în vidul pierderii unei persoane dragi, amândouă s-au simțit nefericite.

– Problema „nelegitimității”, în povestea «Зайчик» (Волошина-Орлова 2017:11). Eroina povestirii nu a avut relații pe termen lung cu bărbații (toți îi spuneau Iepurașul), dar mai multe de scurtă durată, cam de același tip, precum se părea că ar conveni unei femei moderne. Ea iniția noi și noi relații, dar destul de rapid rămânea singură.

– Problema dependenței sociale a unei femei în relația de familie „soț-soție” în povestea «Миряна» (Волошина-Орлова 2017:17) Dependența socială este clar trasată într-o schiță morală, fiind conturate tendințele relațiilor de familie. Mireana este o femeie matură de 37 de ani. Cu îndrăzneală face cunoștință cu un bărbat în fața bisericii, în noaptea de Paște, pentru că este disperat de nefericită. Ea este singură – divorțată. „Fostul ei soț are o rețea de case de amanet în oraș și un Lexus”, iar ea locuiește într-o clădire de tip hrușciovistă cu cinci etaje, care „miroase a urină și a umezeală”. Este șomeră: „Crezi că e ușor să lucrezi într-o pizzerie cu fete minore din sate?” Noul ei iubit nu este ca soțul ei zgârcit, „nu este milionar, dar are două tarabe la «Pticika» (piață multifuncțională, fosta de păsări și animale). El vinde telefoane”. Tânăra și frumoasa femeie se bucură de atenția bărbaților, care însă, nu o prețuiesc. Este total dependentă de fostul ei soț, care are mijloacele de a-i manipula viața, asta fiind o dependență socială: are o fiică de șase ani, dar copilul a fost lăsat de instanță cu fostul soț, datorită banilor acestuia.

– Probleme ale familiilor mixte. Probleme ale emigrării populației ruse. Probleme ale legăturilor socioculturale între zonele urbane și rurale. Toate acestea se întrepătrund în povestea «Вкус белого» (Волошина-Орлова 2017:116), în care sunt rela-

ționate două subiecte: povestea lui Dan, un moldovean care își regretă dragostea pierdută, și a Katei, a unei fete de etnie rusă. Dan, mai întâi căsătorit cu o rusoaică și apoi despărțit de ea din cauza unei căsnicii eșuate și a unei distanțe insurmontabile, este profund nefericit și, în disperarea de a nu avea posibilitatea de a zbura la Moscova la înmormântarea soției sale, face cunoștință cu Katia, care, precum majoritatea tinerilor ruși, intenționa să plece spre o altă viață, transferându-se la o altă universitate. Părinții îi cumpăraseră deja un bilet de avion, dar ea căuta disperată posibilitatea de a rămânea, crezând că își va putea realiza planurile în țara natală. Moartea tragică a fostei soții a lui Dan, care a servit ca o verigă de legătură între cele două subiecte, s-a dovedit a fi o nouă oportunitate pentru Katia. Ea i-a oferit lui Dan biletul ei de avion spre Moscova, unde Dora murise într-un accident.

– Problema singurătății bătrânilor din Republica Moldova, ai căror copii sunt plecați în alte țări „la muncă”, în povestea «Кухонька» (Волошина-Орлова 2017:141). Această povestire dezvăluie atitudinea față de vecini, ca față de rude (vecinii sunt membri ai familiei), tipică pentru populația urbană rusă din epoca sovietică. Aici se manifestă tradițiile originale ale „familiei mari” rusești. Eroina este o pensionară în vârstă, o fostă doctoriță. „Dimineața pregătesc prânzul, contactez prin telefon Italia, Portugalia și Anglia, unde locuiesc copiii și nepoții mei”. O femeie de serviciu cunoscută se plimbă prin curte purtând cercei de chihlimbar dăruiti cândva de studenți – „până la pensie a predat muzica”. O vecină își împărtășește necazurile: soțul ei a părăsit-o. Seara, un alt vecin intră în casă – „un bărbat de la subsol, cred că îl cheamă Edward”, – și îi cere un leac pentru durerea de cap. Se dovedește că este inventator „și chiar și-a susținut teza, dar fiica lui l-a dat afară din casă”. Trece pe la ea și fetița unui vecin, pe care o hrănește cu prânzul și îi citește o poveste. De câteva ori pe zi coboară în curte pentru a hrăni o întreagă hoardă de pisici – „un râu maro și gri cu mustăți”. Instalarea interfonului devine o adevărată nenorocire pentru ea, după care oaspeții nepoftiți au început să vină rar: „Seara pot fi singură și rece în bucătăria mea mică, întind mâna în gând spre cei pe care îi iubesc și, deodată, simt că Domnul ajunge la mine” (Волошина-Орлова 2017:144).

Povestirile T. Voloshina-Orlova din seria «Земля моих предков» descriu tradițiile conservatoare ale familiei urbane rusești din Chișinău. Spre exemplu, în povestirea «В парке Чаир...», unde buni-

cii întocmesc un arbore genealogic pentru nepoții lor, pentru ca aceștia să cunoască istoria familiei (Волошина-Орлова 2017:152). În care relievele de familie sunt transmise din neam în neam ca amintire a unor evenimente semnificative din viața strămoșilor. Amintirile bunicilor sunt un „roman alb-negru de fotografii”. Bunica Olea a fost evacuată, ajungând „în orașul nostru sudic”. Străbunicul a luptat în război, a murit la vârsta de 25 de ani: „În visul meu am auzit zgomotul mișcării șenilelor de tancuri pe noroiul de primăvară” (Волошина-Орлова 2017:153). Multe în această generație sunt legate de război, de prieteni și rude care au murit. Aceasta este o parte importantă a istoriei familiei: „Aceasta este prima mea dragoste”, spune bunica mea, „Lionea, un băiat foarte frumos. Fratele lui mai mare a fost ucis în primele zile ale războiului”.

Am încercat să aflu când s-a îndrăgostit bunica mea de bunicul meu, care este istoria iubirii lor. Bunica povestește istoriile adevărate ale vieții de familie, în care au existat și „telefoane și scrisori de la o altă femeie”, în care toate problemele au fost lăsate deoparte de dragul familiei, „de dragul copiilor”. În povestirea «Земля моих предков» (Волошина-Орлова 2017:156) familia este prezentată ca o sărbătoare. Lumea de basm a familiei este imprimată în memoria copilului. O sărbătoare de Anul Nou, pentru care mama și cele două bunici coc brișe: „Lap-lap-lap”, – sunt bunicile care modelează mici turte, mama le unge pe fiecare în mijloc cu unt”. Unde în cameră se așează o masă imensă și se așteaptă oaspeții. Copiii se ascund sub această masă într-o gașcă veselă: „Noi și picioarele participăm la sub masă. Picioarele sunt ca niște oaspeți”. O familie se adună în jurul mesei: „Iar frățiorul meu mai mic bate din toată puterea lui cu o lingură uriașă de lemn peste masă și strigă «pra-pra-pra!», transmițând salut pentru cei prin care am venit noi toți”. Universul artistic în câmpul narativ devine dramatic atunci când familia numeroasă începe să se stingă (povestirea «Милая моя») (Волошина-Орлова 2017:159). „Bunicul a fost primul care a plecat. Fără el, toată lumea a început să fie tăcută, conversațiile au devenit negrăbite și îngândurate”. Dar în familie era încă sărbătoare: „Sărbătoarea continua să calce stângaci pragul, ca tinerețea într-un om ce îmbătrânește”.

Teoria axiologică a culturii, spre deosebire de multe alte abordări culturologice, ne permite să observăm cultura din interior. Din perspectiva valorilor culturale, putem vedea viața noastră personală și social-istorică din interior, adică în mod

dezinteresat și imparțial¹⁵. Sarcina noastră este de a observa valorile familiale ale familiei rusești în perspectiva istorică a secolelor XIX–XXI, în condițiile unei Moldove diverse din punct de vedere etnic, pentru a ne da seama de contribuția și importanța culturilor etnice aparte în sistemul general al patrimoniului cultural. Tema familiei este una dintre temele principale atât în literatura mondială, cât și în cea rusă, care a creat un model tipic de familie de-a lungul timpului. Studiul valorilor familiale ale populației ruse în baza materialelor din proza artistică a scriitorilor autohtoni din Republica Moldova (ruși, moldoveni, români) permite construirea unor imagini tipologice ale familiei plasate în spațiul urban și oferă posibilitatea de a identifica trăsăturile naționale și regionale ale transformării instituției familiei.

Seria reprezentativă de materiale artistice selectate ca bază de cercetare demonstrează influența asupra valorilor familiale a unor factori precum apartenența etnică, religia și confesiunea, obiceiurile familiale și tradițiile culturale naționale, care impun o anumită amprentă asupra sistemului de viziuni umane. Studiul acestei problematice pe exemplele de literatură artistică prezentate ne permite să aprofundăm înțelegerea stării actuale a instituției familiei în Republica Moldova, să evidențiem principalele caracteristici și tendințe ale acesteia.

Note

¹ Principala trăsătură definitorie a genului unei astfel de povestiri este realizarea moralei creștine, care se exprimă în atmosfera emoțională generală a operei impregnată de dragoste.

² Накко О. 1913. Бессарабские очерки и рассказы. Одесса, с. 445.

³ Ibidem.

⁴ Накко О. 1897. Любовь или сострадание. În: Бессарабский Вестник, № 65, с. 2-3.

⁵ Накко О. 1913. Бессарабские очерки и рассказы. Одесса, с. 463.

⁶ Ijboldina I. 2021. Valorile și caracterul relațiilor în familiile populației ruse din Basarabia secolului al XIX-lea (mărturia surselor literar-artistice). În: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. 30. Chișinău p. 141–148.

⁷ Mihăescu Gib. I. 1933. Rusoaica. Bordeiu de pe Nistru al locotenentului Ragaiac; Sadoveanu M. 1922. Drumuri basarabene. București.

⁸ Romanul scris de Gh. Bezviconi în anii 1952–1954 la București a fost publicat ținând cont de adaosurile și corectările făcute de autor în 1963 (manu-

scrisul se păstrează astăzi la Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, fond 983, dosar. 1, un. 6) în revista „Кодры”, 1990, nr. 9–12.

⁹ În perioada interbelică, în România, nunta era precedată de cunoașterea tinerilor, după care părinții se puneau de acord asupra zestrei, urmată de o logodnă de trei-patru săptămâni, abia apoi urma înregistrarea căsătoriei civile și religioase și nunta. Uniunile matrimoniale erau de obicei încheiate în cadrul aceluiași grup socioprofesional. Se adăugau garanții de moralitate și decență, pe care mireasa trebuia să le dovedească. (Un certificat de onoare era eliberat de către cei cinci capi de familie din localitatea de reședință a miresei, iar onoarea acesteia trebuia confirmată de către primar și de șeful poliției locale. Părinții miresei trebuiau, de asemenea, să prezinte un certificat de onoare).

¹⁰ Până în 1917, funcțiile de înregistrare a actelor de stare civilă în Basarabia, ca parte a Imperiului Rus, erau îndeplinite de Biserica Ortodoxă Rusă, care ținea o evidență la scară largă în acest scop. Aceasta era realizată de clerul parohial, cancelariile consistoriale și consiliile duhovnicești (totul era înregistrat în registre metrice). Deci, după formă, căsătoria avea un caracter religios.

¹¹ Почепцов Георгий. СССР: соцреализм как советский нарратив. / USSR: Socialist Realism as a Soviet Narrative. <http://hvylyya.net/analytcs/society/sss-rsotsrealizm-kak-sovetskiy-narrativ.html> (vizitat 10.06.2023).

¹² Lidia Mișcenco (1924, Ucraina – 1975, Chișinău) – scriitoare, scenaristă. A participat la Marele Război pentru Apărarea Patriei, iar după încheierea acestuia s-a mutat la Chișinău. În 1962 a absolvit Cursurile superioare de literatură de la Moscova. Și-a început activitatea literară din 1951 în cadrul Secției scriitorilor ruși din RSSM, membră a Uniunii Scriitorilor din RSSM. A scris proză și scenarii pentru studioul cinematografic „Moldova-film”. Lidia Mișcenco a fost soția scriitorului G. Meniuc.

¹³ Constantin Șișcan (1933, Chișinău – 2018, Chișinău) – poet, scriitor și critic literar rus din Republica Moldova.

¹⁴ Tatiana Voloșina-Orlova (1984, Chișinău) – scriitoare, poetă rusă. Membru al Asociației Scriitorilor Ruși din Republica Moldova.

¹⁵ Вьжлецов Г. П. Аксиология культуры на рубеже веков. În: Международный журнал исследований культуры, 2016, № 2 (23), с. 16.

Referințe bibliografice / References

Gagauz O. 2012. Familia contemporană între tradițional și modern. Chișinău: Tipogr. Sirius.

Ijboldina I. 2021. Valorile, obiceiurile, tradițiile și moravurile de familie ale populației ruse din Basarabia interbelică în literatura română. În: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. XXX, p. 141-149.

Ijboldina I. 2022. Universul valorilor familiale în proza feminină din Moldova Sovietică: narațiunea socială și intenția autorului. În: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. XXXII, p. 116-125.

Sadoveanu M. 1992. Drumuri basarabene. București: SAECULUM.

Абакумова-Забунова Н. 2006. Русское население городов Бессарабии. Кишинев: Business-Elita. / Abakumova-Zabunova N. 2006. Russkoe naselenie gorodov Bessarabii. Kishinev: Business-Elita.

Безвиконный Г. 1990. Последний лишний человек. În: Кодры, № 9, с. 27-41. / Bezvikonnyi G. 1990. Poslednij lishnij chelovek. In: Kodry, no. 9, s. 27-41.

Безвиконный Г. 1990. Последний лишний человек. În: Кодры, № 10, с. 118-138. / Bezvikonnyi G. 1990. Poslednij lishnij chelovek. In: Kodry, no. 10, s. 118-138.

Безвиконный Г. 1990. Последний лишний человек. În: Кодры, № 11, с. 68-104. / Bezvikonnyi G. 1990. Poslednij lishnij chelovek. In: Kodry, no. 11, s. 68-104.

Бессарабский вестник. 1897–1899. Кишинев. / Bessarabskij vestnik. 1897–1899. Kishinev.

Волошина-Орлова Т. 2017. Вариации солнца: рассказы и миниатюры. Кишинев: Metrompas. / Voloshina-Orlova T. 2017. Variacii solnca: rasskazy i miniatiury. Kishinev: Metrompas.

Латьева Л. 1980. Развод. Кишинев: Картия Молдовеняскэ. / Lat'eva L. 1980. Razvod. Kishinev: Kartia Moldoveniaske.

Мищенко Л. 1967. Польнь – вдовья трава. Кишинев: Картия Молдовеняскэ. / Mishchenko L. 1967. Polyn' – vdov'ia trava. Kishinev: Kartia Moldoveniaske.

Накко О. 1913. Бессарабские очерки и рассказы. / Nakko O. 1913. Bessarabskie ocherki i rasskazy.

Остапенко Л. В., Субботина И. А., Нестерова С. Л. 2011. Русские в Молдове. Двадцать лет спустя... Этносоциологическое исследование. Москва: ИЭА РАН. / Ostapenko L. V., Subbotina I. A., Nesterova S. L. 2011. Russkie v Moldove.

Dvadcat' let spustia... Etnosociologicheskoe issledovanie. Moskva: IEA RAN.

Скворцова А. Ю. 2002. Русские Бессарабии: опыт жизни в диаспоре (1918–1940). Кишинев: Pontos. / Skvorcova A. Iu. 2002. Russkie Bessarabii: opyt zhizni v diaspore (1918–1940). Kishinev: Pontos.

Шишкан К. 2010. «Запретная» любовь в творчестве Лидии Мищенко. În: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. VIII, p. 93-94. / Shishkan K. 2010. «Zapretnaia» liubov' v tvorchestve Lidii Mishchenko. In: Revista de Etnologie și Culturologie. Vol. VIII, p. 93-94.

Irina Ijboldina (Chișinău, Republica Moldova). Cercetător științific, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Ирина Ижболдина (Кишинев, Республика Молдова). Научный сотрудник, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Irina Ijboldina (Chisinau, Republic of Moldova). Researcher, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: ijboldinairina@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1136-0082

RECENZII

Cercetări științifice despre învățământul superior din RSS Moldovenească

În 2020, o echipă de istorici (12 la număr) de la Universitatea de Stat din Moldova în frunte cu dr. conf. univ. Liliana Rotaru au lansat un proiect de cercetare cu titlul: „Patrimoniu academic universitar din RSS Moldovenească: investigarea și valorificarea bunelor practici”. Scopul proiectului a constat în valorificarea patrimoniului academic universitar și crearea suportului teoretico-științific și informațional pentru elaborarea/îmbunătățirea politicilor naționale în domeniul educației și științei, pacificării/armonizării etnice și sociale din Republica Moldova. În cautarea documentelor în decurs de patru ani, cercetătorii au lucrat în diferite arhive în Republica Moldova (Arhiva Națională a Republicii Moldova, inclusiv Filiala din Tiraspol a ANRM; Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova; Arhiva Academiei de Științe a Moldovei; Arhivele instituționale ale Universității de Stat a Moldovei, ale Universității de Stat de Medicină și Farmacologie „Nicolae Testemițanu”, ale Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice, ale Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți, ale Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău) și de peste hotare (Arhivele de Stat ale Ucrainei, Arhivele Naționale ale României din București și Iași). Concomitent au fost desfășurate și mai multe interviuri.

Echipa de cercetare a proiectului în studierea particularităților învățământului superior în perioada sovietică a lucrat conform spiritului Școlii Analelor a lui Marc Bloch și Lucien Febvre, care

consideră că oamenii (dar nu evenimentele) sunt obiectul principal al istoriei. Fiecare membru al societății contribuie la formarea unui proces istoric.

În aceasta ordine de idei se inscriu cele două volume de istorie orală întitulate:

1. Stepanov Georgeta, Ion Valer Xenofontov (coord.). *Recurs la memorie: învățământul superior din RSS Moldovenească*. Vol. I / Editor Liliana Rotaru; referenți științifici: Gabriel Moisa [et. al.]. Chișinău: (Lexon-Prim) S. n. 2022. 780 p.

2. Stepanov Georgeta (coord.). *Recurs la memorie: învățământul superior din RSS Moldovenească*. Vol. II / Editor Liliana Rotaru; responsabil de ediție Lidia Prisac, referenți științifici: Anatol Petrencu, Ion Șișcanu [et. al.]. Chișinău: (Lexon-Prim) S. n. 2022.

Volumele includ 51 de interviuri ale oamenilor care s-au format în epoca sovietică – profesori și foști studenți. Datorită acestor memorii, aflăm date prețioase despre viața cotidiană a studenților și a cadrelor didactice în perioada sovietică. Cu lux de amănunte sunt prezentate amintirile despre viața în cămin, îmbrăcăminte studentului, alimentația, lucrul sezonier în colhoz sau sovhoz. Interesant este faptul că mulți foști studenți intervievați au caracterizat pozitiv antrenarea lor la munca sezonieră, pentru că ei stabileau relații noi și se împrieteneau.

De asemenea, pe paginile *Recurs la memorie*, sunt descrise relațiile dintre profesori și studenți. Aflăm, că până la finele anului 1980, relațiile profesor – student erau formale, distanțate și foarte reci, specifice paradigmei educaționale sovietice. Însă concomitent cu apusul Imperiului Sovietic se schimbă și relațiile dintre profesori și studenți. Foștii studenți caracterizează aceste relații ca fiind „foarte prietenoase, ca între frați”.

Volumul *Recurs la memorie* ne permite să identificăm și implicarea factorului politic în instituțiile de învățământ superior. Aceasta se vedea și prin participarea obligatorie a studenților la evenimentele ideologice (de exemplu, parada de 1 Mai, care se desfășura pe atunci în Piața Biruinței /azi Piața Marii Adunări Naționale). Studenții purtau diferite pancarte și portrete ale conducătorilor țării. Și azi în Muzeul Universității de Stat din Moldova putem să vedem poze de la acele sărbători.

Sunt arătate și dificultățile economice de la începutul anilor '90 ai sec. XX, care afectau viața de student. Pentru că valoarea bursei era infimă, stu-

denții încercau să mai și lucreze seara, sâmbăta sau duminica (descărcau vagoane la gara din Chișinău, vindeau țigări, realizau produse ieftine de uz casnic în România, Ucraina și Rusia, iar studenții de la specialitățile muzicale își câștigau bani cântând la nunți și cumetrii).

În categoria lucrărilor de istorie orală se înscrie și cartea cercetătorilor Ion Xenofontov și Lidia Prisac – *Profesorul Vladimir Potlog (1927–2022): Povestea vieții*. Studiu de istorie orală: redactor științific: Liliana Rotaru; Chișinău: (Lexon-Prim) S. n., 2022. 227 p.

Monografia este consacrată profesorului Vladimir Potlog, cadru didactic universitar din domeniul istoriei cu o activitate profesională prodigioasă desfășurată pe parcursul anilor 1953-2011. Autorii au prezentat biografia protagonistului în diferite ipostaze: didactică, științifică, managerială. Menționez și interviul desfășurat cu profesorul Vladimir Potlog, care de asemenea este publicat pe paginile acestei cărți. În cadrul convorbirilor cu istoricii I. Xenofontov și L. Prisac, profesorul și-a împărtășit cu amintirile despre satul natal Sinești, fostul jud. Bălți, despre care intenționa să scrie o carte, dar nu a reușit să acumuleze informația, pentru că oamenii vârstnici îl considerau agent al organelor, care punea multe întrebări. Mai aflăm despre faptul că în perioada interbelică, atunci când Vladimir Potlog era copil, funcționarii din Vechiul Regat, care activau în provincie, erau numiți de basarabeni *regățeni*. Protagonistul lucrării amintește despre faptul cum tineretul din sat dimineața se ducea la mănăstire: „Ei luau pantofii în mână pentru că erau scumpi și se duceau la biserică desculți. Numai apropiindu-se de mănăstire tinerii își spălau picioarele și se încălțau”. Sunt prețioase amintirile lui Vl. Potlog despre profesorii săi de la Universitate, unul dintre care a fost istoricul Eugen Russev. Îl stăma enorm și regreta faptul că *nu a scris teza de doctor sub conducerea lui*. Îl caracteriza pe E. Russev foarte deștept și deosebit: „El îi întrecea pe toți de la Academie în timpul celei în cărturărie, mai ales la Istoria Moldovei”. Despre vocația de profesor a lui Potlog vorbesc cuvintele sale: „Eu vroiam să am ore, să stau cu studenții, pentru mine să predau era mai important decât toate luate la un loc”.

Din paginile amintirilor profesorului Vl. Potlog aflăm și despre cum studenții se pregăteau de sesiunea de vară. De obicei, ei se duceau la Cimitirul Central, unde „era o liniște nemaipomenită, multă iarbă, era frumos”. Povestește cum la Facultatea de Istorie era prigonită limba română de către profesorul Brîseakin, sau că studenților nu li se permitea să-și scrie conspectele în grafia latină.

Prezintă interes și „Lista lucrărilor științifice și didactice elaborate de Vladimir Potlog”, din care aflăm că teza de doctor și lucrările științifice ale profesorului erau dedicate preocupărilor istorice ale Domnitorului Moldovei Dimitrie Cantemir.

Echipa de cercetare ne oferă nouă, istoricilor, un **instrument de lucru – un volum bibliografic** (*Învățământul superior din RSS Moldovenească. Bibliografie /Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea de Istorie și Filosofie; bibliografie: Lidia Zasavițchi, Janna Nikolaeva; coordonator: Liliana Rotaru, responsabil de ediție: Ion Valer Xenofontov. Chișinău: Lexon-Prim, 2022, 243 p.*), care include peste 2500 de înregistrări. Sunt convins, că această lucrare va fi un bun ajutor pentru cei care se interesează de subiectul legat de *învățământului superior în perioada sovietică*. Prin editarea acestui volum alcătuitorii au făcut apel pentru alți cercetători să se implice în dezvoltarea subiectului dat.

Sunt foarte valoroase și cele două **volum de documente** editate de dr. Liliana Rotaru:

1. Rotaru Liliana [ed.]. *Sinuozitățile învățământului superior din RSSM în perioada stalinismului târziu (1947–1953). Studiu și documente*. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 1074 p.

2. Rotaru Liliana [ed.] *Crearea și consolidarea sistemului de învățământ superior în RSSM. Studiu, documente și materiale* Vol. I. Chișinău: Lexon-Prim, 2021.

Culegerile de documente includ circa 700 izvoare descoperite în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova, inclusiv ale Filialei din or. Tiraspol, din fondurile Arhivei Social-Politice a Republicii Moldova, precum și din fondurile instituționale ale instituțiilor de învățământ superior din RSSM.

Volumele cuprind hotărâri, ordine, dispoziții, note informative, memorii, corespondență – toate emise de autoritățile de stat și de partid ale URSS și ale RSSM și de autoritățile instituțiilor de învățământ superior din RSSM (ordine, rapoarte, corespondențe și alte documente specifice sistemului), care se referă în mod direct la o multitudine de aspecte ale proceselor de organizare, funcționare, monitorizare și verificare a școlilor superioare moldovenești.

Prezintă interes documentele ce reprezintă rezultatele controlului instructorilor de partid asupra activității unor catedre din cadrul Universității de Stat din Chișinău. De exemplu, în luna mai 1948 s-a constatat că profesorii Catedrei de marxism-leninism nu predau conform rigorilor înaintate de Comitetul Central al Partidului Comunist: „Lecțiile

nu au conținutul ideologic revendicat, sunt apolitice, rupte de realitate, lipsite de sistem și formă. Unele lecții erau considerate chiar periculoase, pentru că profesorii abordau problema imperialismului prin teoria troțkistă. Lenin, prin formularea teoriei „verigii slabe din lanțul imperialismului”, a stabilit teoretic posibilitatea de a realiza și de a câștiga o revoluție într-o singură țară. Troțki, la rândul său, era contra revoluției sociale într-un cadru național-statal.

Unele documente, care sunt puse la dispoziția cititorilor, abordează problema unității moldovenilor și românilor. Spre exemplu, dintr-un proces-verbal al ședinței biroului organizației de partid a Institutului Pedagogic din Chișinău din 1947 aflăm că profesorul Norțov era învinuit că în cadrul lecțiilor sale la disciplina „Istoria Moldovei”, „examinând problema originii poporului moldovenesc, a spus că acest popor face parte din poporul român”. Documentele atestă că autoritățile partinice, prin diferite metode, cautau să-i elimine (să-i reeduce) pe acei profesori care „idolatrizează cultura, știința și civilizația occidentală „burgheză” și „Occidentul putred”. Din izvoare aflăm că fenomenul de simpatie către România persista și în rândul studenților. De exemplu, studentul Sister era considerat periculos din punct de vedere ideologic pentru colegii săi pentru că era pasionat de literatura română. Se mai constata că unii studenți purtau jachete decolorate și șepci românești, ceea ce indică „cât de greu le este să se despartă de întregul lor trecut românesc”.

Ca cercetător al istoriei minorităților naționale, în special al bulgarilor și găgăuzilor, voi menționa un șir de documente care reflectă încadrarea acestora în sistemul de învățământ superior. Prezintă interes documentul (din 3 octombrie 1949) conform căruia Ministrul Învățământului Superior al URSS a emis un ordin care stabilea eliberarea de taxă de studii a găgăuzilor care urmează studii superioare în instituțiile de învățământ superior și mediu din RSSM.

Sunt prețioase documentele ce atestă structura etnică și limba de studii a studenților care urmau studiile în unele instituții de învățământ superior. Conform datelor din anul de învățământ 1944/1945, la Institutul Învățătoresc din Tiraspol, printre cele mai solicitate facultăți pentru moldoveni (sau români basarabeni) se numărau: Istorie, Geografie și Științele Naturii, Limba și literatura moldovenească. La rândul său, ucrainenii preferau Facultatea de Geografie și Științele Naturii, iar rușii – Facultatea de limbă și literatură rusă.

Ultima categorie de lucrări din cadrul proiectului **sunt culegeri de cercetări și studii**, prezentate în cadrul conferințelor naționale și cu participare internațională. Ele sunt trei la număr:

1. *Utopie devenită realitate: învățământul superior în RSS Moldovenească – de la planificare la reproducere*: [în vol.] /coordonatori: Liliana Rotaru, Ion Valer Xenofontov, Chișinău: S. n., 2020.

2. „*Student, profesor și cercetător în anii '80–'90: drumul spre regăsire și libertate*”, Conferință științifică națională cu participare internațională (2022; Chișinău). Conferința științifică națională cu participare internațională „Student, profesor și cercetător în anii '80–'90: drumul spre regăsire și libertate”, 7 octombrie 2022, Chișinău: Programul și rezumatele comunicărilor /comitetul științific: Rotaru Liliana [et al.]; comitetul de organizare: Eremia Ion [et al.]. Chișinău: S. n., 2022 (Lexon-Prim). 28 p.

3. *Intellectualitatea română între ideologie, libertate academică și naționalism: Conferința națională cu participare internațională*: Programul și rezumatele comunicărilor. Ediția a 2-a, 14–16 octombrie 2021, Chișinău / comitetul științific: Șarov Igor [et al.]; comitetul de organizare: Rotaru Liliana. Chișinău: CEP USM, 2021. 32 p.

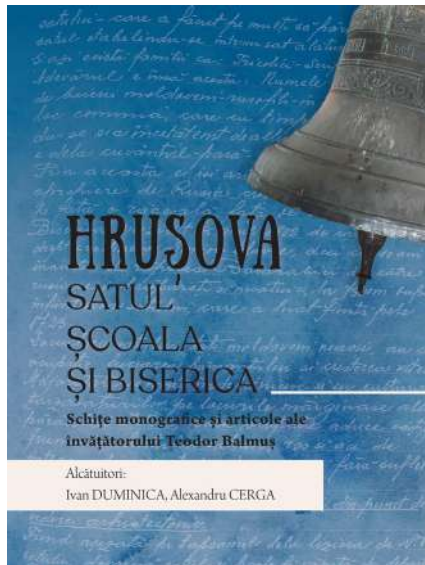
Autorii articolelor, valorificând documente inedite de arhivă și sursele orale, prezintă și analizează diferite aspecte ale învățământului superior sovietic. Așa aflăm despre organizarea Institutelor pedagogice din Tiraspol, Bălți și Soroca, dar și despre activitatea extracurriculară a Institutului de Stat de Medicină din Chișinău. Sunt prezentate și biografiile unor profesori: Antonina Lucinschi (doctor în pedagogie și soția dlui Petru Lucinschi, al doilea Președinte al Republicii Moldova), istoricilor Ioachim Grosul, Pavel Sovietov, Afanasie Repida și Mihail Muntean. Ultimul articol este semnat de regretatul profesor Ion Niculiță.

Volumele editate în cadrul proiectului ne dezvăluie o istorie a învățământului superior în perioada sovietică și a vieții cotidiene a studentului și a profesorului sovietic. Ele sunt o sursă pentru cercetătorii care studiază diferite aspecte ale istoriei secolului XX – de la istoria politică a regimului totalitar, a formelor de rezistență antisovietică, a modului și a nivelului de viață în RSSM și a mișcării naționale de la sfârșitul anilor '80 ai secolului XX.

Felicităm întreaga echipă de cercetători și sperăm că investigațiile în acest domeniu vor continua.

Dr. hab. Ivan DUMINICA

Hrușova: satul, școala și biserica. Schițe monografice și articole ale învățătorului Teodor Balmuș. Alcătuitori: dr.hab. Ivan Duminica și Alexandru Cerga. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 163 p.

Publicarea unor astfel de lucrări, ca cea a cărei onoare am a face recenzia, este una binevenită și la timpul său, chiar dacă unii cercetători poate ar fi avut și alte păreri.

Acest lucru ne permitem să-l afirmăm dat fiind faptul că în ultimul timp istoriografia noastră a cam fost suprasolicitată de monografii cu referire la o serie de localități, apariții situate la două extreme. Pe de o parte, lucrări de o calitate prehendibilă și de calitate, la cealaltă extremă – ce nu au nici dreptul de a fi numite lucrări științifice sau monografii, ultima fiind utilizată de autorii unor scrieri care încearcă prin denumire să convingă cititorul că produsul executat ar tinde a fi o „monografie”, în realitate fiind o scriere fără de nici un concept.

Tocmai din aceste considerente, publicarea lucrării lui Teodor Balmuș, preocupare a editorilor Ivan Duminica și Alexandru Cerga, este un plus și un ajuns. Și aici, în primul rând, datorită faptului că asemenea gen de lucrări sunt raritate în fondurile Ministerului Instrucțiunii Publice a Arhivelor Centrale Naționale Istorice din București, România.

În al doilea rând, lucrarea executată în conformitate cu preceptul și uzanța școlii lui Dumitru Gusti ar trebui să reprezinte un specimen și model de scriere pentru cei care se vor aventura în scrierea istoriei unor localități. Divizarea și compartimentarea lucrării denotă cum nu se poate mai bine faptul că lucrarea își dorește să cuprindă în ansamblu tabloul unei localități rurale în toată complexitatea sa, accentul și baza acesteia rămânând cea istorică.

Monografia satului Hrușova, alcătuită de T. Balmuș în anul 1940, este compusă din 19 capitole: Introducere, Așezare, Comune învecinate, Istoric, Clima, Rețeaua hidrografică, Vegetația, Fauna, Locuitorii, Sănătatea, Alimentația, Locuința, Boale sociale, Alimentația cu apă, Igiena corporală, Igiena casei, Starea religioasă și morală, Viața culturală a satului, Folclor – credințe – superstiții.

Subliniem, Teodor Balmuș a arătat în detaliu rolul semnificativ al familiei nobiliare bulgare Glavce, ai cărei reprezentanți de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la începutul secolului XX au fost proprietarii satului Hrușova.

Monografia bisericii Adormirii Maicii Domnului din satul Hrușova a fost alcătuită în anul 1935. Lucrarea are 7 capitole (Introducere, Descrierea exteriorului din punct de vedere arhitectonic, Interiorul, Planul bisericii, Planul treflat, Sculptura, Pictura, Arte minore și diverse, Încheiere).

Menționăm, T. Balmuș în detaliu descrie cele văzute în interiorul bisericii din Hrușova. Pare a fi un adevărat studiu științific mai rar întâlnit la descrierea bisericilor basarabene. Autorul descrie crucile, icoanele, pictura murală a bisericii. Cu un simț de adevărat cercetător, învățătorul descrie chiar și scenele biblice care le vede pe icoane. Cu aceeași atenție, T. Balmuș descrie obiectele de cult, care sunt folosite în timpul serviciului divin (ceșcuțe, lingurițe, vase liturgice, cadelnițe, sfeșnice etc.). Autorul subliniază că multe dintre obiectele prețioase, printre care și trei clopote (de pe clopotniță), erau donate bisericii din partea reprezentanților neamului Glavce, care erau ctitorii acestui locaș de cult.

Publicarea acestei cărți, un lucru mai mult decât important care considerăm că este necesar de a-l sublinia, este nu numai o lucrare cu referire la o localitate, ci și un izvor istoric ce reflectă atât istoria satului Hrușova și, pe verticală, efectuarea unui excurs temporar pe scara diacronică, cât și una orizontală, prezentându-se datele cu referire la localitate pentru perioada interbelică. Importanța se amplifică odată cu faptul că lucrarea este un izvor de arhivă, ce nu a fost pus în circuitul științific până la momentul de față.

Pentru cercetătorii din diferite domenii, nu mai puțin interesantă este personalitatea profesorului T. Balmuș – o persoană extraordinară, care nu este

indiferentă față de munca de cercetare și iubește sincer satul Hrușova și populația sa. Este un portret al unui istoric local competent și conștiincios al timpului său. Reieșind din aceste considerente, Iv. Duminica și A. Cerga au publicat în carte și cele 11 articole publicistice ale lui Teodor Balmuș dedicate subiectelor actuale de educație, cultură și învățământ (*Câteva piedici în educația tineretului; Despre obligativitate; Descrierile geografice în școala primară; Excursiunile școlare; Lectura rea; Spiritul de jertfă și abnegație la femeia română; Un uitat: Petru Poni; Educație și cultură național-românească; O mai mare atenție artei populare; Folclorul și învățătorul; Cântec*). Aceste articole au fost publicate în anii '20-'30 ai sec. XX în revistele chișinăuiene „Doina Basarabiei”, „Școala Basarabeană” și în ziarul „Cuvânt Moldovenesc”.

Meritul alcătuitoarelor acestei cărți este articolul introductiv voluminos, care conține o analiză a materialelor publicate și informații despre autorul lor – profesorul T. Balmuș.

De remarcat, Ivan Duminica și Alexandru Cerga atașează comentarii detaliate asupra documentului la sfârșitul fiecărei pagini, ceea ce facilitează foarte mult percepția și înțelegerea textului.

Publicația este destinată istoricilor, etnologilor, studenților, profesorilor universităților și școlilor, istoricilor locali, dar și autorităților locale.

Din considerentele menționate, nu ne rămâne decât să-i felicităm pe editorii lucrării „Hrușova: Satul, școala și biserica: Schițe monografice și articole ale învățătorului Teodor Balmuș. Alcătuitori: dr. hab. Ivan Duminica și Alexandru Cerga”, pentru efortul depus și rezultatul obținut.

Dr. hab. Ion GUMENĂI

**Marjan Mihajlov. Călătorie prin bucătăria macedoneană.
București: Editura Macedoneanul, 2021. 102 p.**

Cartea publicată de Marjan Mihajlov se încadrează într-un gen aparte de lucrări care întrunesc componente de istorie ale bucătăriei naționale, tradiții gastronomice și culinare, toate fiind fortificate cu surse informative și vizuale. Lucrarea întrunește calificativele unui ghid fotografic în labirinturile bucătăriei macedonene cu multiple interferențe culturale balcanice, în special fiind evidente cele bulgărești, grație persistenței a multiple afinități civilizatoare între cele două popoare. Această călătorie prin bucătăria macedoneană este realizată pe un itinerariu gastronomic specific, alimentând cu informații utile atât cunoștințele, cât și imaginația cititorilor.

Lucrarea lui Marjan Mihajlov este alcătuită după principiul retrospectiv, informațiile fiind prezentate în mod dihotom: în limba originalului și în cea română. Rețetele care includ ingredientele necesare și modul de preparare sunt prezentate pe fundalul imaginilor fotografice ale bucatelor preparate.

Structura propusă de autor include următoarele conținuturi gastronomice și culinare: *Omletă cu ardei brodați* (p. 3); *Salată ca la recoltă* (p. 4-6); *Plăcintă leneșă* (p. 7); *Clătite sărate cu usturoi* (p. 8-10); *Pâinici prăjite* (p. 11); *Tocană de vară (cu ardei și roșii)* (p. 12-13); *Salată de urdă cu ardei roșu iute uscat pisat* (p. 14); *Banicichi (Plăcințele)* (p. 16-17); *Ceapă verde prăjită* (p. 18-19); *Mic dejun ca pentru argați (argățesc)* (p. 20-21); *Ardei umpluți cu urdă* (p. 22-23); *Cornulețe fragede* (p. 24-25); *Foietaj fraged împletit* (p. 26-27); *Pâine la*

țest (p. 28-29); *Ardei cu urdă - murături* (p. 30-31); *Aivar* (p. 32-33); *Pingiur* (p. 34-35); *Piure roșu de cartofi* (p. 36-37); *Makalo cu Praz* (p. 38-39); *Chiftele din urdă* (p. 40-41); *Supă de primăvară* (p. 42-43); *Ciorbă de pătrunjel* (p. 44-45); *Ciorbă de pește* (p. 46-47); *Ardei umpluți* (p. 48-49); *Mâncare de post cu orez* (p. 50-51); *Mâncare de mazăre cu carne tocată* (p. 52-53); *Mâncare de linte* (p. 54-55); *Carne de porc cu praz* (p. 56-57); *Carne pregătita ca la țară* (p. 58-59); *Carne pregătita ca la țară în dovleac* (p. 60-61); *Ciulama cu chiftele* (p. 62-63); *Fasole la tavă* (p. 64-65); *Praz la cuptor* (p. 66-67); *Sarmale în frunză de viță de vie* (p. 68-69); *Mâncare de fasole verde* (p. 70-71); *Mămăligă cu jumeri* (p. 72-73); *Strachină ca la Vardar* (p. 74-75); *Ghiveci cu carne* (p. 76-77); *Berărese* (p. 78-79); *Plăcinta bunicii* (p. 80-81); *Tort macedonean de post* (p. 82-83); *Prăjitură cu dovleac* (p. 84-85); *Gurabii (Corăbii)* (p. 86-87).

Alcătuitorul acestui compendiu gastronomic, Marjan Mihajlov, folosește pe alocuri termeni neclari, care le creează anumite confuzii cititorilor și amatorilor bucătăriei macedonene. De exemplu, printre ingredientele cu o compoziție neclară figurează „uleiul pentru gătit” (p. 7, 8, 11, 17, 21), fiind necesară o concretizare în fiecare caz concret precum că este vorba de ulei de floarea-soarelui, de ulei de măsline etc. La prepararea plăcintei leneșe (p. 7), a plăcintei bunicii (p. 81), a tortului macedonean de post (p. 82), a gurabiilor (corăbiilor) (p. 87) printre ingredientele de bază figurează „1 pachetel de praf de copt”, ce reprezintă prin sine un produs modern pe care bunicile, cu certitudine, nu-l foloseau în rețetele tradiționale, bazându-se pe produsele naturale care le oferea gospodăria țărănească tradițională.

Autorul lucrării explică unii termeni necunoscuți pentru cititorul român, cum ar fi, de exemplu, cel de „ardei grași roșii brodați”, care sunt „un sortiment de ardei grași roșii care au pe suprafața lor linii orizontale de culoare albă până la gri deschisă, ca și cum ar avea cicatrici, de unde și termenul de brodați” (p. 3). Dar, deja la prepararea „micului dejun ca pentru argați (argățesc)” se specifică „ardeii iuți brodați uscați” (p. 21). Pentru prepararea unor astfel de bucate este importantă precizarea soiului de ardei folosit, ardei dulce sau iute, detaliu important atât din punct de vedere gastronomic cât și

al preferințelor celor care vor încerca să gătească aceste bucate.

Componenta grafică a lucrării este una de înaltă calitate, fotografiile care reprezintă bucatele descrise emană realism vizual, căldura de la gura sobei sau a cuptorului, iar savoarea gastronomică stimulează imaginația și pofta cititorilor.

Ultimele pagini ale lucrării „Călătorie prin bucătăria macedoneană” sunt dedicate activității Asociației Macedonenilor din România (p. 90-101), această componentă structurală fiind prezentă în majoritatea lucrărilor publicate în ultimii ani de către Marjan Mihajlov, cele mai relevante în acest sens fiind următoarele: *Carte de bucate macedonene*, Ediția a VI-a, București, Editura Macedoneanul, 2023, 103 p.; *Ghid de conversație ro-*

mân-macedonean, Ediția a II-a, București, Editura Macedoneanul, 2022, 237 p.; *Ghid de conversație macedonean-român*, Ediția a II-a, București, Editura Macedoneanul, 2019, 223 p. În linii majore, Asociația Macedonenilor din România promovează interesele specifice membrilor săi prin organizarea concursurilor literare, a festivalurilor culturale, a atelierelor și taberelor de creație.

Astfel, Marjan Mihajlov a reușit prin această călătorie în bucătăria macedoneană să promoveze arta gastronomică a comunității sale, îndemnându-i pe cei interesați să treacă la transpunerea din texte și imagini în lumea reală a deliciilor și bunătăților culinare.

Dr. Valentin ARAPU

Думиника Иван. Църковният живот на българите в Бесарабия (1812–1918).

Научни редактори: Николай Червенков, Милко Палангурски; Институт за културно наследство [и др.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 456 p. / Duminika Ivan. Church life of Bulgarians in Bessarabia (1812–1918). Scientific editors: Nikolay Chervenkov, Milko Palangursky; Institute of Cultural Heritage [etc.]. Chisinau: Lexon-Prim, 2023. 456 p.

The publication of a new monograph by Dr. of Historical Sciences Ivan Duminika, has marked a significant event in the scientific community, especially among experts in church history, history of the Bulgarian diaspora in Bessarabia, local history, biography, necropolitics, and related fields. The keen interest and numerous positive reviews in the first days, following its publication, rightly acknowledged the substantial contributions made by the scientist in advancing our understanding of the church life of the Bessarabian Bulgarians, a community to which he himself belongs.

Of course, this achievement is a culmination of many years of dedicated archival research, thorough source analysis, skillful organization of information into coherent thematic sections, and, notably, the excellent quality of the scientific prose. Equally vital is Dr. Duminika's profound knowledge of the methodological tools for scholarly inquiry.

The culmination of Dr. Duminika's success is attributed, in part, to his association with two scientific schools simultaneously – those of Professors Nikolai Chervenkov (Republic of Moldova) and Milko Palangursky (Bulgaria). These two mentors, who had previously guided his postgraduate and doctoral work, significantly contributed to his intellectual development and professional growth. It is worth noting that they also served as scientific

editors for the final stages of preparing this monograph. Their introductory article sets the stage for the book, and without going into extensive detail, it is safe to say that their assessment of the author's qualifications and the quality of the presented material is highly favourable.

In the preface of the book, Dr. Duminika offers to the readers insight into the motivation behind his study, particularly focusing on the significant role played by the Orthodox Bulgarian clergy in the lives of their compatriots. These clergy members acted as spiritual leaders and guides for fellow immigrants from their homeland, contributing to their enlightenment, preserving their cultural heritage, and protecting their ethnic identity. He defines the temporal and geographical scope of his research, explaining the nuances of the church life of Bulgarian settlers in the Chisinau (Bessarabia) diocese. In several instances, this interpretation necessitated special thematic explorations, such as the examination of church terminology in the nineteenth and early twentieth centuries. Acknowledging that his work could not have been accomplished without the assistance of many individuals, mainly fellow scholars across various humanities disciplines, he extends his gratitude to them.

The first chapter of the monograph, “The State of Research on the Church Life of Bulgarian Immigrants in Bessarabia”, includes two sections, § 1.1. “Historiography of the Problem” and § 1.2. “Historical Sources”. To maintain fairness, it is important to note that in the context of the term “the state of the problem”, it would be appropriate to consider both the historiographical (academic works) and archaeographic (published sources) foundations laid by predecessors. The analysis of unpublished sources should also be separately highlighted, not just in the subsection title but throughout the entire section.

When analysing historiography, the author duly acknowledges the contributions of scholars who previously compiled historiographical reviews on the church history of the Bulgarian diaspora in Budjak (southern Bessarabia). Notable mentions include the works of Doctors N. Chervenkov, E. Kapatsyna, E. Chelak, and E. Kvilinkova. The examination

of the level of inquiry into the problem is conducted by the author according to his self-developed schema, which is based on a problematic chronological principle. This framework groups specific subtopics, such as parish history, church construction, and priest biographies, within different periods, including the Russian Empire, the USSR, and others. The material within these periods is then categorised based on the authors' nationality, their affiliation with academic institutions, and even the language in which articles and monographs were published. This classification approach has proven effective in covering works from the early 19th century to the early 21st century, allowing for the identification of existing gaps and avenues for further research.

Dr. Duminika employs a similar scheme to organize information about the archaeographic publications he has analysed (§ 1.2). This approach facilitates a comprehensive understanding of documentary and narrative sources dating from the 19th century to the present. Notably, many of these sources provide historical and ethnographic descriptions of specific church parishes in Bulgarian and Gagauz villages of Bessarabia. These descriptions were authored by local priests during the region's time under the Russian Empire. This period can be characterized as a formative stage in the accumulation of scientific knowledge concerning the church structure of the "Transdanubian settlers". The author also highlights the lack of archaeographic publications during the era of the USSR and credits historians and specialists from Romania, Moldova, Bulgaria, and Ukraine for contributing to the field in the late 20th and early 21st centuries.

Dr. Duminika conducted an extensive heuristic search within the collections of the National Archives of the Republic of Moldova (NARM), the State Archives of Odesa Region (GAOO), and the Izmail Archive (KUIA), as well as the Russian State Historical Archive (RGIA). This search enabled him to bring numerous archival materials into the realm of academic discourse. These materials included hundreds and thousands of documents of various types, such as records of church statistics, personnel and accounting records related to priests and their families, as well as clerical and ecclesiastical court documents. Photocopies of these documents, included in the text as illustrations, offer to the readers an additional opportunity to delve into the researcher's creative process.

With this updated source base, combined with the insights from previous scholarship in histo-

riography and archaeography, the author was able to undertake a comprehensive investigation of all aspects of the church life of the Bulgarians in Bessarabia from 1812 to 1918.

The second chapter of the monograph, titled "The Situation of Orthodox Christians in the Bulgarian Lands in the Late 18th – Early 19th Centuries", presents materials that shed light on the church life of the ancestors of the Bessarabian Bulgarians in their native homeland.

In § 2.1, titled "Orthodox Christian Community and Parish Clergy", the author explores the problem on both micro and macro levels. On the one hand, he focuses on pivotal dates and events in the lives of Orthodox Bulgarians, from the time of the Ottoman Turks' conquest (at the turn of the 14th–15th centuries) to the early 1830s, a period that saw the completion of the formation of the Bulgarian diaspora in Bessarabia. He highlights the repressive policies of the Turkish authorities and the assimilationist goals of the Greek Patriarchate, which aimed to subjugate and eradicate the Bulgarian clergy, who played a crucial role in preserving the identity of their compatriots. On the other hand, the author delves into the experiences of individual clergymen and their families at the micro-level, providing a vivid portrayal of the hardships they endured, including violence that forced them to flee their homeland. The use of personal sources, such as memoirs, allows readers to immerse themselves fully in this historical era.

The second subsection, § 2.2, titled "The Participation of the Bulgarian Clergy in Internal Political and Immigration Processes", reconstructs the activities undertaken by the Bulgarian clergy to hasten the liberation from the Turkish rule, safeguard their circle, and provide suitable conditions for their congregants to lead a life in adherence to Orthodoxy. In this section, two main thematic blocks are highlighted.

The first block delves into the dialogues held by Orthodox Bulgarian archbishops, such as Sophrony Vrachansky, with representatives from the diplomatic, military, and ecclesiastical circles of the Russian Empire before and during the Russian-Turkish wars in the early 19th century. Imperial representatives, in turn, readily utilized the clergy as sources of information, guides, and conveyors of their pan-Slavic and pan-Orthodox beliefs.

The second block highlights the involvement of ordinary clergy in various forms of active and passive resistance against Turkish oppression, the

dominance of Greek clergy, and the emigration, and even re-emigration, processes to places like Bessarabia and Tavria in 1861–1862. The biographies of rural clergymen found in Moldova and Ukraine archives helped construct a collective portrait of this social group within the Bulgarian diaspora.

The third chapter, “The Ecclesiastical Structure of the Bulgarian Settlements in Bessarabia”, discusses the organizational aspects of Orthodox communities in Bessarabian colonies during the period in focus. The author covers five key elements: 1) Administrative ecclesiastical structure; 2) Church construction; 3) Church clergy; 4) Religious services; and 5) Parish cemeteries.

The study shows that the organization of church life for settlers closely correlated with the development of the “Bulgarian Settlement” system, impacting ecclesiastical and administrative hierarchies, as well as the choice of worship language. The prosperity of a village depended on its ability to build churches, provide ritual items, and support priests and their assistants in their initiatives. The author enriches the text with historical and contemporary photographs of almost all the churches erected in Bulgarian and Gagauz villages during the 19th century.

The book also examines the lives of church clergy and their families in relation to the communities they served, highlighting the influence of their constant presence on their way of life, which often mirrored the occupations and lifestyles of their congregations.

In the fourth and final chapter, “Social and Cultural Activity of the Bulgarian Clergy”, the author explores issues such as the educational role of the clergy in preserving Bulgarian identity, their social influence within Bulgarian colonies of Budjak, library organization, and support for pilgrimages to holy sites.

The author presents the clergy as not only spiritual guides but also educators who nurture secular knowledge. They actively contribute to the preservation of Bulgarian culture in the diaspora, uphold Orthodox traditions and combat heresies.

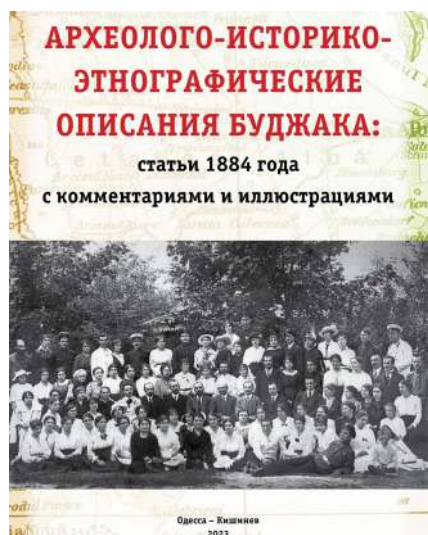
The conclusions offered by Dr. Duminika in the “Conclusion” section summarise the main text, providing insightful analysis of the issues explored, the extent of conducted research, and references to unresolved topics, offering potential paths for future investigation.

The monograph concludes with a “Bibliography” and “Appendices”. The bibliography lists the extensive sources and literature used, encompassing archives from Moldova, Ukraine, and the Russian Federation, archaeological publications, scientific articles, monographs, and reference books. The appendices include tables summarising information about paraphery clergy and financial donations, along with ten documents spanning 1815–1907, which are crucial for a comprehensive understanding of the discussed issues.

To sum up, as reviewers, we believe the author has thoroughly and comprehensively explored the subject matter, providing a definitive resource for future researchers, and setting a high standard for their work.

*PhD Alexander GANCHEV,
PhD Vladimir MILCHEV*

«Археолого-историко-этнографические описания Буджака: статьи 1884 года с комментариями и иллюстрациями». Сост. Иван Думиника, Игорь Сапожников. Одесса, 2023. 380 стр.

Данную работу можно квалифицировать как сборник статей (документов), написанных во второй половине XX в. различными авторами. В этих статьях содержится подробное описание 15 сел Южной Бессарабии, находящихся в настоящее время в составе Республики Молдова и Украины. В первой части работы авторы и составители представляют описание источников и ареала исследований. Второй раздел включает в себя описание городов, местечек и посадов, третий – сведения о бывших колониях задунайских переселенцев, четвертый посвящен молдавским и украинским селам Буджака. Каждый очерк содержит чрезвычайно интересные сведения о населенных пунктах.

В поле зрения авторов находятся климатические и ландшафтные особенности села, этнический состав жителей, их вероисповедание, религиозное и нравственное состояние. В некоторых очерках приводятся характе-

ристики представителей каждой этнической группы (численность, расселение в пределах села и т. п.). При этом авторы отмечают присутствующие данным этносам психологические характеристики, а также указывают на характер межэтнических контактов. Например, упоминается о том, что «украинцы и липоване, находясь в постоянном сношении с молдаванами, как прямыми членами Румынского [Объединенного] княжества, усвоили хорошо их язык, домашние и религиозные обычаи».

В каждом очерке встречаются сведения о хозяйственных занятиях населения, информация о сырьевой базе традиций питания. Довольно подробно описываются жилище, одежда, пища, промыслы и ремесла. Из элементов духовной культуры внимание уделяется фольклору, приводятся тексты народных песен, описываются обычаи и обряды семейного и календарного цикла. Особое место отводится и соционормативной культуре – взаимоотношениям в семье, отношениям мужчины и женщины, старших и младших, подчеркивается патриархальный характер семейного уклада.

Примечательно, что авторы данных очерков дают информацию и о различных исторических памятниках, в том числе о Траяновом вале, о крепостях, а также о древних надписях на разных языках и т. п. Немаловажной является информация о ситуации, сложившейся в области образования, то есть о состоянии местных школ и училищ. Подробно описываются церкви, их архитектурные особенности, количество прихожан и т. д. Особый интерес вызывают размышления об этимологии топонимических названий.

Очевидно, что авторы и составители проделали огромную рабо-

ту по обработке архивных материалов. Данные очерки, вне всякого сомнения, представляют собой бесценный историко-этнографический источник. Они будут востребованы специалистами разных областей – историками, этнологами, фольклористами, этнопсихологами, географами, а также теми, кто занимается краеведением и музееведением. Кроме того, представленная работа может послужить большим подспорьем при составлении лекций и уроков в рамках высшей и средней школы по предмету «История, традиции и культура (болгар, украинцев, гагаузов...)».

Авторы и составители впервые вводят в научный оборот оригинальные документы XIX в., которые представляют профессиональный интерес для исследователей различных направлений.

Др. Диана НИКОГЛО

СВЕДЕНИЯ О РЕДКОЛЛЕГИИ

Прокоп С. *Главный редактор.* Доктор филологии, конференциар (Кишинев, Республика Молдова). svetlanaprosop@ich.md

Зайковская Т. *Ответственный редактор.* Доктор филологии, конференциар (Кишинев, Республика Молдова). tanzai57@mail.ru

Романчук А. *Ответственный секретарь.* Доктор культурологии (Кишинев, Республика Молдова). dierevo@mail.ru

Абуссеитова М. Член-корреспондент, доктор хабилитат истории, профессор (Алматы, Республика Казахстан). mabusseitova@hotmail.com

Анастасопулос А. Доцент (Ретимно, Греция). anastasopoulos@uoc.gr

Арапу В. Доктор истории (Кишинев, Республика Молдова). valarapu@gmail.com

Бода Г. Доктор хабилитат истории (Дева, Румыния). ginaboda15@gmail.com

Валенцова М. Доктор филологии (Москва, Российская Федерация). mvalent@gmail.com

Вильмено А.-М. Доктор социологии и политологии (Лувен-ла-Нев, Бельгия). anne-marie.vuillemenot@uclouvain.be

Георгиев Г. Доктор этнологии (София, Болгария). dupnica@mail.bg

Гиною И. Доктор географии (Бухарест, Румыния). ionghinoiu@yahoo.com

Горофянюк И. Доктор филологии (Винница, Украина). gorofyanyuk@gmail.com

Госева В. Научный сотрудник (Скопье, Македония). veragsv@yahoo.com

Грэдинару Н. Доктор истории (Кишинев, Республика Молдова). gradinarunatalia23@gmail.com

Долгий А. Доктор истории (Кишинев, Республика Молдова). addolghi.ipc@gmail.com

Думиника Иван. Доктор хабилитат истории (Кишинев, Республика Молдова). duminicaivan@yandex.ru

Думиника Ион. Доктор политологии, конференциар (Кишинев, Республика Молдова). johnny-sunday@yahoo.com

Дыханов В. Доктор хабилитат истории (Калининград, Российская Федерация). dykhanov@yandex.ru

Жданов В. Доктор хабилитат филологии (Саппоро, Япония). noldvatri45@mail.ru

Испас К.-С. Академик (Бухарест, Румыния). sabinacornelia41@gmail.com

Калашникова Н. Доктор хабилитат культурологии, профессор (Санкт-Петербург, Российская Федерация). ethnonataly@mail.ru

Коротаев А. Доктор хабилитат истории, профессор (Москва, Российская Федерация). akorotayev@gmail.com

Коцуй Э. Доктор хабилитат этнологии и культурной антропологии, профессор (Краков, Польша). ewa.kosoj@uj.edu.pl

Кушнир В. Доктор хабилитат истории, конференциар (Одесса, Украина). vkushnir@ukr.net

Марушиакова Е. Доктор истории (Сент-Андрус, Шотландия, Великобритания). emp9@st-andrews.ac.uk

Минасян С. Доктор педагогики, профессор (Ереван, Армения). infoccs.edu@gmail.com

Никогло Д. Доктор истории, конференциар (Кишинев, Республика Молдова). nikoglo2004@mail.ru

Нягота Б. Доктор филологии (Клуж-Напока, Румыния). bogdan.neagota@gmail.com

Осадчи Р. Научный сотрудник (Кишинев, Республика Молдова). raisaosadci@yahoo.com

Палихович Ю. Научный сотрудник (Кишинев, Республика Молдова). i.palihovici@ich.md

Попов В. Доктор истории (Сент-Андрус, Шотландия, Великобритания). vp43@st-andrews.ac.uk

Рогожану Д.-К. Доктор хабилитат истории (Дева, Румыния). rogojanucatalindimitru@yahoo.com

Скрипник А. Академик, доктор хабилитат истории, профессор (Киев, Украина). etnolog@etnolog.org.ua

Станчев М. Академик, доктор хабилитат истории, профессор (Харьков, Украина). stanchev.m@gmail.com

Степанов В. Доктор хабилитат истории, профессор (Москва, Российская Федерация). vstepanovpochta@gmail.com

Сырбу Т. Доктор истории (Лувен-ла-Нев, Бельгия). taniaisirbu@yahoo.fr

Урсу В. Доктор истории, конференциар (Кишинев, Республика Молдова). ursuvalentina@yahoo.com

DATA ON THE EDITORIAL BOARD

Procop S. *Editor-in-Chief.* PhD in Philology, Associate Professor (Chisinau, Republic of Moldova). svetlanaprocop@ich.md

Zaicovschi T. *Editor in charge.* PhD in Philology, Associate Professor (Chisinau, Republic of Moldova). tanzai57@mail.ru

Romanchuk A. *Secretary in charge.* PhD in Culturology (Chisinau, Republic of Moldova). dierevo@mail.ru

Abusseitova M. Corresponding Member, Doctor of History (Almaty, Republic of Kazakhstan). mabusseitova@hotmail.com

Anastasopoulos A. Associate Professor of Ottoman History (Rethymno, Greece). anastasopoulos@uoc.gr

Arapu V. PhD in History (Chisinau, Republic of Moldova). valarapu@gmail.com

Boda G. Doctor of History (Deva, Romania). ginaboda15@gmail.com

Dykhonov V. Doctor of History (Kaliningrad, Russian Federation). dykhonov@yandex.ru

Dolghi A. PhD in History (Chisinau, Republic of Moldova). addolghi.ipc@gmail.com

Duminica Ion. PhD in Political Sciences, Associate Professor (Chisinau, Republic of Moldova). johny-sunday@yahoo.com

Duminica Ivan. Doctor of History (Chisinau, Republic of Moldova). duminicaivan@yandex.ru

Georgiev G. PhD in Ethnology (Sofia, Bulgaria). dupnica@mail.bg

Ghinoiu I. PhD in Geography (Bucharest, Romania). ionghinoiu@yahoo.com

Gorofyanjuk I. PhD in Philology (Vinnitsa, Ukraine). gorofyanjuk@gmail.com

Goseva V. Research Fellow, Professor (Skopje, Macedonia). veragsv@yahoo.com

Gradinaru N. PhD in History (Chisinau, Republic of Moldova). gradinarunatalia23@gmail.com

Ispas C.-S. Academician (Bucharest, Romania). sabinacornelia41@gmail.com

Jdanov V. Doctor of Philology, Professor (Sapporo, Japan). noldvatri45@mail.ru

Kalashnicova N. Doctor of Culturology, Professor (Saint Petersburg, Russian Federation). ethnonataly@mail.ru

Kushnir V. Doctor of History, Associate professor (Odesa, Ukraine). vkushnir@ukr.net

Kocoj E. Doctor of Ethnology and Cultural Anthropology, Professor (Cracow, Poland). ewa.kocoj@uj.edu.pl

Korotayev A. Doctor of History, Professor (Moscow, Russian Federation). akorotayev@gmail.com

Marushiacova E. PhD in History, Professor (Saint Andrews, Scotland, United Kingdom). emp9@st-andrews.ac.uk

Minasyan S. PhD in Education, Professor (Yerevan, Armenia). infoccs.edu@gmail.com

Neagota B. PhD in Philology (Cluj-Napoca, Romania). bogdan.neagota@gmail.com

Nicoglo D. PhD in History, Associate professor (Chisinau, Republic of Moldova). nikoglo2004@mail.ru

Osadci R. Research Fellow (Chisinau, Republic of Moldova). raisaosadci@yahoo.com

Palihovici I. Research Fellow (Chisinau, Republic of Moldova). i.palihovici@ich.md

Popov V. PhD in History (Saint Andrews, Scotland, United Kingdom). vp43@st-andrews.ac.uk

Rogojanu D.-C. Doctor of History (Deva, Romania). rogojanucatalindumitru@yahoo.com

Sirbu T. PhD in History (Louvain-la-Neuve, Belgium). taniasirbu@yahoo.fr

Skrpnik A. Academician, Doctor of History, Professor (Kiev, Ukraine). etnolog@etnolog.org.ua

Stancev M. Academician, Doctor of History, Professor (Kharkiv, Ukraine). stanchev.m@gmail.com

Stepanov V. Doctor of History, Professor (Moscow, Russian Federation). vstepanovpochta@gmail.com

Ursu V. PhD in History, Associate Professor (Chisinau, Republic of Moldova). ursuvalentina@yahoo.com

Valentsova M. PhD in Philology (Moscow, Russian Federation). mvalent@gmail.com

Vuillemenot A.-M. PhD in Social and Political Sciences (Louvain-la-Neuve, Belgium). anne-marie.vuillemenot@uclouvain.be

CONDIȚII DE PUBLICARE ALE MATERIALELOR ÎN REVISTA DE ETNOLOGIE ȘI CULTUROLOGIE

Stimați colegi,

Centrul de Etnologie al Institutului Patrimoniului Cultural vă invită să prezentați materiale pentru Revista de Etnologie și Culturologie.

Considerații generale:

Revista acceptă pentru publicare lucrări științifice: articole de sinteză, recenzii, materiale de informare din viața științifică internă și externă (congrese, conferințe, simpozioane, seminare, colocvii), abordând subiecte inovative din domeniul etnologiei și culturologiei. Revista de Etnologie și Culturologie apare semestrial și este distribuită gratuit, la solicitare, în toate bibliotecile publice și centrele științifice de profil umanistic. Toate genurile de lucrări științifice pot fi prezentate în engleză, română, rusă. Articolele vor fi expediate la adresa redacției împreună cu **Declarația autorului**.

Structura lucrărilor este următoare:

I. Numele autorului și titlul articolului: La începutul lucrării indicați numele și prenumele autorului/autorilor (pe marginea dreaptă a textului, de exemplu: *Lidia PRISAC*). Acestea vor fi urmate de titlul articolului (centrat pe text, cu majuscule și caracter aldin): **STATUTUL FEMEILOR MIGRANTE DIN REPUBLICA MOLDOVA: REPERE TEORETICO-METODOLOGICE**

II. Rezumat:

La începutul textului principal se va face rezumatul în engleză (Summary), însoțit de cuvintele-cheie (5). Rezumatul va reflecta conținutul articolului, ideile și concluziile de bază. Rezumatul se prezintă în format Times New Roman, font size: 10, space: 1,0. Volumul fiecărui rezumat va avea 1500 caractere inclusiv spații.

III. Textul lucrării:

Volumul articolului nu trebuie să depășească 1,0 c.a. (40000 semne, inclusiv spații și semne de punctuație), inclusiv rezumatul, textul lucrării, referințe bibliografice, materialul ilustrativ, date despre autor, etc. Textul lucrării trebuie prezentat în format electronic: Times New Roman, font size: 14, space: 1,5.

IV. Note: în textul lucrării notele sunt date manual cu superscript (de exemplu⁵). În Note la fel ca

și în text numerotarea se dă cu superscript.

V. Lista informatorilor: include numele, vârsta, localitatea.

VI. Lista abrevierilor

VII. Referințe bibliografice:

Referințele bibliografice vor fi plasate sub textul principal al articolului. Referințele bibliografice vor fi aranjate în ordine alfabetică. În cazul în care vor fi utilizate denumiri cu caracter chirilic, suplimentar se va face transliterarea (conform sistemului US Library of Congress).

Exemple de transliterare: Губогло М. Н. 2012. Институты соционормативной культуры. În: Гагаузы в мире и мир гагаузов. Т. II. Мир гагаузов. Комрат–Кишинев: Типография centrală, с. 444-495. / Guboglo M. N. 2012. Instituty sotsionormativnoy kultury. In: Gagauzy v mire i mir gagauzov. T. II. Mir gagauzov. Komrat–Kishinev: Tipografia centrala, s. 444-495.

În lista de referințe bibliografice se vor distinge șase tipuri principale de literatură și surse citate: 1. Monografie. 2. Culegere de materiale. 3. Articol din revistă. 4. Articol din culegere. 5. Document din arhivă. 6. Document electronic.

Referințele la sursele bibliografice se vor indica în paranteze rotunde, **inserate în text**, de exemplu:

Monografie: (Eliade 1994: 45), adică: a) numele autorului, b) anul ediției lucrării, c) semn de punctuație : d) nr. paginii, la care se referă autorul.

Culegere de materiale: (Sărbători 2003), adică: a) denumirea culegerii (primul cuvânt), b) anul ediției lucrării.

Articol în culegere: (Dolghi 2019: 114-115), adică: a) numele autorului, b) anul ediției lucrării, c) semn de punctuație : d) nr. paginii, la care se referă autorul.

Articol în revistă: (Ceașescu 2018: 204), adică: a) numele autorului, b) anul ediției lucrării, c) semn de punctuație : d) nr. paginii, la care se referă autorul.

Document din arhivă: (ANRM, F., inv., d., f.) adică: a) denumirea arhivei, b) numărul fondului, c) numărul de inventar, d) numărul dosarului, e) numărul paginii, la care se referă autorul.

Document electronic: (Antonescu 2009).

Exemple de surse publicate în Referințe bibliografice:

Monografie: Eliade M. 1994. Imagini și simboluri. București: Humanitas. Adică, se vor indica

(în ordinea stabilită): a) numele autorului/autorilor, b) inițialele autorului/autorilor, c) anul publicării, d) denumirea lucrării, e) locul publicării, f) editura.

Culegere de materiale: Sărbători 2003: Sărbători și obiceiuri. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Vol. III, Transilvania. București: Editura Enciclopedică. Adică, se vor indica: a) primul cuvânt al denumirii culegerii, b) anul publicării, c) semn de punctuație : d) denumirea deplină a culegerii, e) volumul (dacă există), f) locul publicării, g) editura.

Articol în culegere: Dolghi A. 2019. Impactul colectivizării asupra vieții cotidiene din RSS Moldovenească (1944–1951). În: Valorificarea patrimoniului etnocultural în educația tinerei generații și a societății civile. Materialele Conferinței Științifice Internaționale a Tinerilor Cercetători (Ediția a IV-a, 30 octombrie 2019). Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, p. 113-129. Se vor indica: a) numele autorului/autorilor, b) inițialele autorului/autorilor, c) anul publicării, d) denumirea articolului, f) simbol despărțitor În: g) denumirea culegerii, f) locul și editura publicării culegerii, g) prima și ultima pagină a articolului.

Articol din revistă: Ceaușescu A. 2018. Câteva considerații privind simbolistica fierului în obiceiurile familiale din Oltenia. În: Arhivele Olteniei, nr. 32, p. 201-210. Se vor indica: a) numele autorului/autorilor, b) inițialele autorului/autorilor, c) anul publicării, d) denumirea articolului, e) simbol despărțitor În: f) denumirea revistei, g) numărul revistei, h) prima și ultima pagină a articolului.

Document din arhivă: ANRM, Fond, inventar, dosar, pagină.

Documente electronice: Antonescu R. 2009. Dicționar de Simboluri și Credințe Tradiționale Românești. <http://cimec.ro/Etnografie/Antonescu-dictionar/Antonescu-Romulus-Dictionar-Simboluri-Credinte-Traditionale-Romanesti.pdf> (vizitat 04.03.2020).

VIII. Materialul ilustrativ:

Materialul ilustrativ se va prezenta în formă grafică clară în format electronic (JPG sau TIF: nu mai puțin de 300 dpi). Imaginile, tabelele, graficele ș.a. vor fi însoțite de legende corespunzătoare și în dictarea sursei de proveniență.

IX. Date despre autor:

Numele, prenumele (orașul, țara), gradul științifico-didactic, instituția (în trei limbi: română, rusă, engleză); e-mail; ORCID.

Exemplul de date despre autor:

Tamas Hajnaczkzy (Budapesta, Ungaria). Expert în politici etnice și minoritare, Universitatea Károli Gáspár a Bisericii Reformate din Ungaria.

Тамаш Хайнацки (Будапешт, Венгрия). Эксперт по вопросам политики в отношении этнических меньшинств, Университет Венгерской реформатской церкви им. Кароли Гашпара.

Tamás Hajnáczy (Budapest, Hungary). Ethnic and Minority Policy Expert, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary.

E-mail: hajnaczkzyt@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5024-3789

Recenzii, prezentări de cărți, personalii etc.

Materialele se prezintă în redacția autorului, dar trebuie să corespundă normelor stabilite (Times New Roman, font size 14, space 1,5). Volumul maxim – 0,5 c.a. (20000 de semne, inclusiv spații).

Articolele sunt supuse recenzării de către specialiști în domeniu, cu grad științific. Colegiul de redacție își revendică dreptul de a respinge materialele ce nu corespund profilului revistei și normelor tehnice de publicare, cât și pe cele lipsite de valoare științifică sau publicate anterior sub diferite forme în alte reviste sau cărți.

Pentru publicarea materialelor în Revista de Etnologie și Culturologie nu sunt percepute taxe și nu sunt oferite onorarii. Deopotrivă, nu sunt oferite onorarii pentru recenzarea materialelor propuse spre publicare. Varianta electronică a articolului poate fi prezentată direct la redacție sau trimisă prin e-mail.

Adresa: Colegiul de redacție – *Revista de Etnologie și Culturologie*, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul de Etnologie, bd. Ștefan cel Mare și Sfânt, 1, bir. 532, MD-2001, Chișinău, Republica Moldova.

Informații suplimentare pot fi solicitate: tel. (+373 22) 27-10-07, (+373 22) 27-13-53; e-mail: journalofethnology@gmail.com; etnologie@ich.md; website: ethnology.ich.md; ich.md

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ МАТЕРИАЛОВ В ЖУРНАЛЕ ЭТНОЛОГИИ И КУЛЬТУРОЛОГИИ

Уважаемые коллеги,

Центр этнологии Института культурного наследия приглашает Вас представлять материалы к публикации в журнале *Revista de Etnologie și Culturologie*.

Общие положения:

Журнал принимает к публикации научные работы: статьи, рецензии, информативные материалы о событиях в сфере научной жизни в стране и за рубежом (конгрессы, конференции, симпозиумы, семинары, коллоквиумы), в которых затрагиваются инновационные темы, связанные с такими областями гуманитарного знания, как этнология и культурология. Журнал *Revista de Etnologie și Culturologie* выходит два раза в год и бесплатно распространяется по публичным библиотекам и научным центрам гуманитарного профиля. Все виды научных работ могут быть представлены на английском, румынском, русском языках. Статьи должны высылаться на адрес редакции вместе с Декларацией автора.

Структура работ является следующей:

I. Имя автора и название статьи: В начале работы указываются имя и фамилия автора/авторов (текст по правому краю, например: *Виктор ШАПОВАЛ*). Далее следует название статьи (текст по центру, прописными, полужирным): **СОЗДАНИЕ НОВОГО РОМСКОГО ЧИТАТЕЛЯ В СССР (1927–1938): ПРОТИВОРЕЧИВЫЕ ПОДХОДЫ**

II. Резюме:

Перед основным текстом приводится резюме на английском языке (Summary), с ключевыми словами (5). В резюме отражается содержание статьи, основные идеи и выводы. Резюме представляется в формате Times New Roman, font size 10, space 1,0. Объем резюме составляет 1500 знаков, включая пробелы.

III. Текст работы:

Объем статьи не должен превышать 1,0 а. л. (40000 – знаков, включая пробелы и знаки препинания), в том числе резюме, текст работы, библиографию, иллюстративный материал, сведения об авторе и т. д. Текст работы следует представлять в электронной форме: Times New Roman, font size 14, space 1,5.

IV. Примечания: В тексте примечания даны вручную надстрочным знаком (например⁵). Также, как и в тексте, нумерация в примечании осуществляется надстрочными знаками.

V. Список информантов: Включает имя, фамилию, возраст, место жительства.

VI. Список сокращений

VII. Литература:

Литература помещается после основного текста статьи. Ссылки выстраиваются в алфавитном порядке. В том случае, если используются названия на кириллице, дополнительно представляется транслитерация названий на латинице (согласно системе Библиотеки Конгресса США).

Примеры транслитерации: Куш Т. В. 2008. Чума в поздней Византии. В: Византийский временник. Т. 67, с. 38-56. / Kushch T. V. 2008. Chuma v pozdnei Vizantii. V: Vizantiiskii vremennik. T. 67, s. 38-56.

В списке литературы предлагается различать шесть основных типов цитируемой литературы и источников: 1. Монография. 2. Сборник материалов. 3. Статья в журнале. 4. Статья в сборнике. 5. Архивный документ. 6. Электронный документ.

Ссылки в тексте указываются в круглых скобках, например:

Монография: (Элиаде 2010: 45), то есть: а) Фамилия автора. б) Год издания работы. в) Разделительный знак в виде двоеточия. г) Номер страницы, на которую ссылается автор.

Сборник материалов: (Традиционная 1998), то есть: а) Название сборника (первое слово). б) Год издания.

Статья в сборнике: (Никогло 2009: 314-315), то есть: а) Фамилия автора. б) Год издания работы. в) разделительный знак в виде двоеточия. г) Номер страницы, на которую ссылается автор.

Статья в журнале: (Тишков 2016: 14), то есть: а) Фамилия автора. б) Год издания работы. в) разделительный знак в виде двоеточия. г) Номер страницы, на которую ссылается автор.

Архивный документ: (НАРМ, Ф., оп., д., л.), то есть: а) Развание архива, б) номер фонда, в) номер описи, г) номер дела, д) номер листа, на который ссылается автор.

Электронный документ: (Козьякова 2016).

Примеры указания опубликованных источников в списке литературы (Литература / References):

Монография: Элиаде М. 2010. Аспекты мифа. Москва: Академический проспект. То есть приводятся (в указанном порядке): а) Фамилия автора (авторов). б) Инициалы автора (авторов). в) Год издания работы. г) Название работы. д) Место издания. е) Издательство.

Сборник материалов: Традиционная 1998: Традиционная культура и мир детства. Материалы Международной научной конференции «XI Виноградские чтения». Ч. 2. Ульяновск: Лаборатория культурологии. То есть приводятся (в указанном порядке): а) Первое слово названия сборника. б) Год издания. в) Разделительный знак : г) Полное название сборника. д) Место издания. в) Издательство.

Статья в сборнике: Никогло Д. Е. 2008. Традиционные трапезы и застольный этикет у гагаузов. В: Курсом развивающейся Молдовы. Т. 5. Материалы III Российско-Молдавского симпозиума «Традиции и инновации в соционормативной культуре молдаван и гагаузов», г. Комрат, 2008 г. Отв. ред. М. Губогло. Москва: Старый сад, с. 310-329. В этом случае указывается: а) Фамилия автора (авторов). б) Инициалы автора (авторов). в) Год издания статьи. г) Название статьи. д) Разделительный символ В: е) Название сборника. ж) Ответственный редактор сборника. з) Город и издательство. и) Первая и последняя страницы статьи.

Статья в журнале: Тишков В. А. 2016. От этноса к этничности и после. В: Этнографическое обозрение, № 5, с. 5-22. В этом случае указывается: а) Фамилия автора (авторов), б) Инициалы автора (авторов). в) Год издания статьи. г) Название статьи. д) Разделительный символ В: е) Название журнала. ж) Номер журнала. з) Первая и последняя страницы статьи.

Архивный документ: НАРМ, фонд, описание, дело, лист. Например: НАРМ, Ф. 2, оп., 1., д. 6435, л. 230.

Электронные документы: Козьякова М. И. 2016. Этикет как феномен культуры. В: Культура культуры. <https://cyberleninka.ru/article/n/etiket-kak-fenomen-kultury> (дата обращения 25.07.2018).

VIII. Иллюстративный материал:

Иллюстративный материал представляется в четкой графической форме в электронном формате (JPG или TIF – не менее 300 dpi). Изображения,

таблицы, графики и т. п. снабжаются соответствующими легендами с указанием источника происхождения.

IX. Сведения об авторе:

Имя, фамилия (город, страна), ученая и докторская степень, учреждение на трех языках (румынском, русском, английском), e-mail, ORCID.

Например:

Maria Rîjova (Sankt Petersburg, Federația Rusă). Doctorand, Muzeul de antropologie și etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera) AȘR.

Мария Рыжова (Санкт-Петербург, Российская Федерация). Аспирант, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН.

Maria Ryzhova (St. Petersburg, Russian Federation). PhD student, Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) RAS.

E-mail: mariamih@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-3530-7681

Рецензии, книжные презентации, персоналии и т. д.

Материалы представляются в авторской редакции, но в соответствии с установленными нормами (Times New Roman, font size 14, space 1,5). Максимальный объем – 0,5 а. л. (20000 знаков, включая пробелы).

Статьи подвергаются рецензированию специалистами в соответствующей области, имеющими ученую степень. Редакционная коллегия обладает правом отклонять материалы, не соответствующие профилю журнала и техническим нормам публикации, равно как и те, которые лишены научной ценности или опубликованы ранее в той или иной форме.

За публикацию материалов в журнале не производится взимание платы и предоставление гонораров. За рецензирование материалов, предложенных к публикации, гонорары также не предусмотрены. Статьи представляются непосредственно в редколлегиям журнала или посылаются по электронной почте.

Адрес: Colegiul de redacție al „Revistei de Etnologie și Culturologie”, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul de Etnologie, bd. Ștefan cel Mare și Sfânt, 1, bir. 532, MD-2001, Chișinău, Republica Moldova.

Дополнительную информацию можно получить: тел. (+373 22) 27-10-07; e-mail: journalofethnology@gmail.com; etnologie@ich.md;

CONDITIONS OF PUBLICATION OF MATERIALS IN THE JOURNAL OF ETHNOLOGY AND CULTUROLOGY

website: ethnology.ich.md

Dear colleagues,

The Centre of Ethnology of the Cultural Heritage Institute of the Academy of Sciences of Moldova invites you to submit materials for the Journal *Revista de Etnologie și Culturologie*.

General considerations:

The journal accepts for publication scientific papers: articles, reviews, information materials on internal and external scientific events (congresses, conferences, symposia, seminars, colloquia), covering innovative topics from the field of humanities: ethnology and culturology. The Journal *Revista de Etnologie și Culturologie* appears quarterly and is distributed free on request in all public libraries and scientific centers of the humanistic profile. Papers can be submitted in English, Romanian, and Russian. Articles should be sent to the Editors with **Declaration of author**.

The structure of the work shall be as follows:

I. Name of the author and title of the article:

At the beginning of the paper, indicate the name and surname of the author/authors (text on the right margin, in italics, as in sentences, for example: *Nathalie HEINICH*). This is followed by the title of the article (text centered, uppercase, and bold): **IMAGE OF CHISINAU IN ITS RESIDENTS' TRPRESENTATIONS: URBAN VERSUS RURAL**

II. Summary:

The main text shall be preceded by a summary in English, accompanied by key words (5). The summary shall reflect the content of the article, the basic ideas and conclusions. The summary shall be in Times New Roman, font size 10, 1.0 space. Each summary will contain 1500 characters, including the spaces.

III. The paper:

The size of the text should not exceed 1.0 author's pages (40000 characters, counting spaces and punctuation signs), including summary, the text, the bibliography, the illustrative material, the information about the author, etc. The text of the papers shall be submitted in electronic formats: Times New Roman, font size 14, 1.5 space.

IV. Footnotes: In the text of the paper, footnotes are given manually in superscript characters (for example⁵). As well as in the text, the numbering in the note is carried out in superscript.

V. List of Informants: Includes name, age, place of residence.

VI. List of abbreviations

VII. References:

The bibliographic notes in the text shall be shown in the original. The bibliography is placed after the main text of the article. The references are listed in alphabetical order. In case, titles in Cyrillic characters are used, an additional bibliography is drawn with the titles transliterated into Latin characters (according to the Library of Congress system US).

Examples of transliteration: Куц Т. В. 2008. Чума в поздней Византии. В: Византийский временник. Т. 67, с. 38-56. / Kushch T. V. 2008. Chuma v pozdnei Vizantii. V: Vizantiiskii vremennik. T. 67, s. 38-56.

It is proposed to distinguish four main types of cited literature and sources in the list of references: 1. Monograph. 2. Collection of materials. 3. Article in a collection. 4. Article in a journal. 5. Archival document. 6. Electronic document.

References to the bibliographical sources are indicated in round brackets, inserted in the text, for example:

Monograph: (Ghinoiu 1999: 55), i.e.: a) Author's surname. b) Year of publication of the work. c) Colon. d) The page number to which the author refers. If necessary, the reference is expanded by indicating the number of the figure, table or map, i. e.: (Ghinoiu 1999: 55, fig. 5, tab. 8).

Collection of materials (Ethnic 1969) i. e. a) The first word of the title of the collection. b) Year of publication.

Article in a collection: (Dolghi 2019: 114-115), i.e.: a) Author's surname. b) Year of publication of the work. c) Colon. d) The page number to which the author refers.

Article in a journal: (Ceașescu 2018: 204), i.e.: a) Author's surname. b) Year of publication of the work. c) The separating character in the form of a colon. d) The page number to which the author refers.

Archival document: (NARM, F., inv., d., f.), i.e.: a) The name of the archive. b) Fund number. c) Inventory number. d) Case number. e) The number of the sheet to which the author refers.

Electronic document: (Antonescu 2009).

Examples of indicating published sources in References:

Monograph: Ghinoiu I. 1999. *Lumea de aici, lumea de dincolo*. București: Fundația Culturală Română.

The following information is given (in the order indicated): a) The surname of the author(s). b) The initials of the author(s). c) Year of publication of the work. d) The title of the work. e) Place of publication. e) Publishing house.

Collection of materials: Ethnic 1969: *Ethnic group and boundaries: the social organization of cultural difference*. Oslo: Universitetsofrlaget. i.e. a) The first word of the name of the collection. b) Year of publication of the collection. c) Name of the collection. d) Place of publication. e) Publishing house.

Article in a collection: Dolghi A. 2019. *Impactul colectivizării asupra vieții cotidiene din RSS Moldovenească (1944–1951)*. In: *Valorificarea patrimoniului etnocultural în educația tinerei generații și a societății civile*. Materialele Conferinței Științifice Internaționale a Tinerilor Cercetători (Ediția a IV-a, 30 octombrie 2019). Chișinău: Institutul Patrimoniului Cultural, p. 113-129.

In this case, the following information shall be indicated: a) Surname of the author (s) of the article. b) The initials of the author (s) of the article. c) Year of publication. d) Title of the article. e) Separating symbol In: f) Title of the collection. g) City & Publishing house. j) First and last pages of the article.

Article in a journal: Ceaușescu A. 2018. *Câteva considerații privind simbolistica fierului în obiceiurile familiale din Oltenia*. In: *Arhivele Olteniei*, nr. 32, p. 201-210.

In this case, the following shall also be indicated: a) Surname of the author (s) of the article. b) The initials of the author (s) of the article. c) Year of publication. d) Title of the article. e) Separating symbol In: f) Title of the journal. g) Journal number. j) First and last pages of the article.

Archival document: ANRM, fund, inventory, case, sheet.

Electronic documents: Antonescu R. 2009. *Dicționar de Simboluri și Credințe Tradiționale Românești*. <http://cimec.ro/Etnografie/Antonescu-dictionar/Antonescu-Romulus-Dictionar-Simbo->

[luri-Credinte-Traditionale-Romanesti.pdf](#) (vized 04.03.2020).

VIII. Illustrative material:

The illustrative material shall be presented in clear graphic form in electronic format (JPG or TIF-no less than 300 dpi). Images, tables, graphs etc. will be accompanied by appropriate legends with the indication of the source of origin.

IX. Information about the author:

Surname, name (city, land), scientific and didactic degree, institution in three languages (Romanian, Russian, English), e-mail, ORCID.

Example:

Tamas Hajnaczký (Budapesta, Ungaria). Expert în politici etnice și minoritare, Universitatea Károli Gáspár a Bisericii Reformate din Ungaria.

Тамаш Хайнацки (Будапешт, Венгрия). Эксперт по вопросам политики в отношении этнических меньшинств, Университет Венгерской реформатской церкви им. Кароли Гашпара.

Tamás Hajnáczy (Budapest, Hungary). Ethnic and Minority Policy Expert, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary.

E-mail: hajnaczkyt@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5024-3789

Reviews, book presentations, personalia etc.

The materials shall be presented in the author's editing, but they must meet the established standards (Times New Roman, font size 14, 1.5 space).

The articles are subject to reviews by specialists in the field possessing doctoral degrees. The editorial board claims the right to reject the materials that do not correspond to the profile of the journal and to the technical standards of publication, as well as the ones that lack scientific value or were previously published under various forms in other journals or books.

No fees are collected for publishing materials in the *Journal of Ethnology and Culturology* and no honorariums are offered. Honorariums are not paid either for reviewing the materials proposed for publication.

The article may be submitted via e-mail to the editor.

Address: Editorial Board – *Revista de Etnologie și Culturologie*, Cultural Heritage Institute, Center of Ethnology, Stefan cel Mare si Sfânt bd., 1, office 532, MD-2001, Chisinau, Republic of Moldova.

Additional information may be requested: telephone (+373 22) 27-10-07, (+373 22) 27-13-53; e-mail: journalofethnology@gmail.com; etnologie@ich.md; website: ethnology.ich.md; ich.md

CONTENTS

ETHNOLOGY AND CULTUROLOGY

Natalia GOLANT, Nicolae SUHACEV	Reflection of the funeral and memorial rites of the Romanians of the Timok valley in the Timok versions of the Romanian ballad “Miorița”	5
Evdokia SOROCHANU	“Construction Sacrifice” in the Customs and Rituals of the Gagauz	11
Adrian DOLGHI	Dwellings in the urban environment of the Moldovan SSR in the period 1944–1961	20
Tatiana ZAICOVSKI	Funeral and memorial traditions of the Lipovans from the Republic of Moldova as a ritualism of the final stage of human life cycle	28
Svetlana PROCOP	Roma Social Movement in the Republic of Moldova (1991–2001): leaders and organizations	38
Alexander GANCEV, Yuliia UZUN	“Demography as history”: methods of studying the past	49
Natalya MOSCOVCHUK, Mariana PALCHYNSKA	Formation of communicative competence in students of Ukrainian elementary schools with instruction in the languages of national minorities	59
Olha VOVK	Vasyl Nazarovych Karazin – prominent scientist and enlightener: a 21 st century vision (to the 250 th birth anniversary)	68
Iulii PALIHOVICI	Jews of Moldova and Wallachia at the end of the XVIII century in the view of travelers (I)	76

THE PAGE OF YOUNG RESEARCHER

Alexandru MARIN	The persecution of the intellectual and politician Gheorghe I. I. C. Bratianu by the communist regime in Romania	85
Ecaterina PIHUROV	The image of the Republic of Moldova in the perception of foreign tourists (based on mass media sources): ethnocultural aspects	94

COMUNICATIONS

Ion DUMINIKA	The multidimensional achievements of the Emancipation and Reawakening Movement of the Roma from Romania covered in the newspaper “Glasul Romilor” (The Voice of the Roma) (1934–1941) (III)	101
Valdemar KALININ	A study of how Prince and the Gypsy King preserved the traditions and habits of the Gypsies (Roma) in the Polish-Lithuanian Commonwealth (XVIII century)	111
Irina IJBOLDINA	Literary reflection of traditional family values of the Russian family from Moldova (XIX–XXI centuries)	119

REVIEWS

Ivan DUMINIKA	Scientific researches on higher education in Moldavian SSR.	129
Ion GUMENAI	Khrushova: the village, the school and the church. Monographic sketches and articles of the teacher Teodor Balmush. Editors: PhD Ivan Duminika and Alexandru Cherga. Chisinau: Lexon-Prim, 2023. 163 p.	132

Valentin ARAPU	Marjan Mihajlov. Marjan Mihajlov. Journey through Macedonian cuisine. Bucharest: Macedonian Publishing House, 2021. 102 p.	134
Alexander GANCHEV, VLADIMIR MILCHEV	Duminika Ivan. Church life of Bulgarians in Bessarabia (1812–1918). Scientific editors: Nikolay Chervenkov, Milko Palangursky; Institute of Cultural Heritage [etc.]. Chisinau: Lexon-Prim, 2023. 456 p.	136
Diana NIKOGLO	Archaeological-historical-ethnographic descriptions of Budzhak: articles from 1884 with comments and illustrations. Editors: Ivan Duminika, Igor Sapozhnikov. Odessa, 2023. 380 стр.	139
Data on the editorial boards		141
Conditions of publication of materials in the Journal of Ethnology and Culturology		146